

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»**

*Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису*

ВАТАМАНЮК ЛЮБОВ ВАСИЛІВНА

УДК 340.12

ДИСЕРТАЦІЯ

ІНСТИТУТ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: ЦІННІСНИЙ ВИМІР

081 – Право

08 «Право»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. В. Ватаманюк

Науковий керівник **Гарасимів Тарас Зеновійович**
доктор юридичних наук, професор

Львів – 2021

АНОТАЦІЯ

Ватаманюк Л. В. Інститут правосуддя в Україні: ціннісний вимір. – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 081 – Право. – Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2021.

Робота присвячена проблемі ціннісного виміру інституту правосуддя в Україні у контексті філософсько-правового дискурсу. Доведено конструктивний комплексний характер філософсько-правової природи інституту правосуддя, по-перше, як особливого ціннісно-нормативного феномену, що поєднує в собі сферу цінностей (аксіосферу) та сферу норм (нормосферу); по-друге, в утвердженні справедливості, рівності та гуманізму в межах закону, тобто включається до побудови й розвитку ціннісної структури правової реальності.

Проаналізовано наукознавчу основу ціннісного виміру інституту правосуддя в Україні, консолідовані наукові знання, які виступили основою для належного філософсько-правового осмислення цього феномену, уникнення правових помилок, подолання нинішніх проблем у досліджуваній сфері та формулювання пріоритетів перспективного розвитку інституту правосуддя.

Розглянуто основні підходи щодо розуміння «правосуддя», на основі яких запропоновано авторський підхід до дефініції «правосуддя» – це соціальна цінність, визначальна мета й конститутивний напрям держави, що реалізовується виключно судами на основі принципів верховенства права, справедливості, рівності та гуманізму задля гарантування суспільних інтересів й забезпечення прав, свобод та інтересів кожної людини. Отже, соціальна цінність правосуддя полягає в: 1) утвердженні у державі верховенства права; 2) дотриманні принципів справедливості, рівності та гуманізму; 3) гарантуванні прав, свобод й інтересів кожної людини та суб'єкта будь-яких правовідносин;

4) захисті національних і суспільних інтересів; 5) здійсненні відновлювальної функції.

Визначено основні принципи, що в органічному поєднанні забезпечують розв'язання завдань дисертації, а саме: принцип об'єктивності, принцип детермінізму, принцип історизму, принцип єдності історичного й логічного, принцип достатньої підстави (обґрунтованості), принцип комплексності, принцип системності, принцип цілісності, принцип несуперечливості, принцип рефлексивності, принцип деідеологізації, принцип зв'язку теорії та практики.

Досліджено філософсько-правові основи генезису правосуддя, які вказують, що воно залежно від форми посягання на його реалізацію має спосібність змінюватись, так само як і як і живий організм еволюціонує через внутрішній та зовнішній вплив на нього. Це проглядається у появі нових форм здійснення правосуддя, формуванням нових захисних механізмів у системі його здійснення, виникненням нових процедур поза інститутом правосуддя.

Розкрито ціннісний вимір буття верховенства права в інституті правосуддя, який проявляється в тому, що його зміст виводиться поза межі нормативних приписів, передусім, виражаючись у правозастосуванні та виступає: базисом правової системи для забезпечення справедливості, рівності, розумності, правової визначеності, пропорційності тощо; особливим «проводженням» нормативного змісту фундаментальних прав й свобод, що задекларовані у нормативних конституційних положеннях, через їх захист. Виходячи із таких позицій, верховенство права вважається конститутивною правовою цінністю інституту правосуддя. Інститут правосуддя зобов'язаний діяти виключно на засадах верховенства права, що впровадженні в позитивне право. Характерологічними ознаками верховенства права в інституті правосуддя є: людиноцентризм; захист прав й свобод людини; розумність; доведеність; загальнообов'язковість; верховенство Конституції.

Окреслено підходи до експлікації легітиміційних інтенцій справедливості в інституті правосуддя, які класифіковано як змістовні, формальні та процедурні. Змістовні теорії вибудовують концепцію справедливості

(субстанційну) відповідно до принципів, на яких ґрунтується той чи інший соціальний інститут. Субстанційна справедливість є моральним критерієм легітимації соціальних інститутів через погодження передумов щодо спільного блага. Формальна справедливість є справедливістю як правильність, вона ґрунтується на дотриманні принципу «послуху системі»; як безсторонне та послідовне відправлення законів і принципів. Процедурну справедливість виокремлюють у три різновиди: абсолютна – базована на існуванні певної незалежної норми з метою отримання справедливого наслідку; неабсолютна – має незалежний критерій для отримання правильного висновку, втім бракує відповідної процедури (приміром, судовий процес); виключно процедурна – існує із-за наявності коректної або справедливої процедури, яка забезпечує досягнення справедливого результату незалежно від його суті.

Запропоновано, зважаючи на те, що справедливість є однією із основних правових цінностей у здійсненні правосуддя та визначає ціннісну природу самого інституту загалом, до ст. 129 Основного Закону додати засаду справедливості, позаяк вона є фундаментальною при здійсненні правосуддя, а її ідеологія чітко простежується як в Конституції, процесуальних кодексах України, так і в міжнародних стандартах права на справедливий суд. Окрім цього доведено необхідність у всіх процесуальних кодексах України передбачити засаду справедливості як одну зі загальних засад провадження, обов'язково встановивши її застосування у сукупності зі засадою верховенства права, позаяк нині існує проблема її законодавчого визначення.

Охарактеризовано сучасний концепт правової рівності, який передбачає так звану диференційовану рівність або ж справедливу нерівність, що вбезпечує баланс можливостей суб'єктів правовідносин. Рівність у здійсненні правосуддя слід розуміти як ідею, що полягає у створенні і поєднанні загальних для усіх учасників судового процесу правових засобів, що становлять основу механізму правового регулювання їх участі у судовому процесі зі системою винятків із загального режиму правового регулювання для певних суб'єктів задля забезпечення практичної рівності їх можливостей стосовно участі в судовому

процесі й умов їх реалізації. Рівність у здійсненні судочинства постає як: загальна настанова щодо однакового застосування судом закону до всіх, без винятку, учасників судового процесу; неупереджене ставлення суду до них; забезпечення їм рівних процесуальних прав й недискримінацію (рівність учасників справи перед законом й судом); збалансованість процесуальних можливостей сторін щодо представлення своєї позиції по справі перед судом (тобто, принцип поєднання начал рівноправності сторін й гарантування і забезпечення балансу рівних правових можливостей).

Сформульовано основні напрямки реалізації гендерної рівності у сфері правосуддя в Україні, а саме: 1) проєкти гендерної рівності мають реалізовуватись у поєднанні з правовими та інституційними реформами; 2) гендерна модернізація змінить гендерну відповідальність і призведе до кращих змін в сфері професійної участі жінок і, як наслідок, на різних посадах, у тому числі і у сфері правосуддя; 3) у відповідь на пандемію суди в багатьох країнах змінюють свою практику таким чином, щоб поліпшити доступ, в тому числі за рахунок впровадження технологій для обміну інформацією та проведення транзакцій, таких як подача петицій і запит охоронних судових наказів; здійснення сортування під час кризи, наприклад, відклавши неекстренні справи і продовживши існуючі судові постанови; 4) вчені констатують значні й довгострокові реформи у сфері реалізації гендерної рівності при здійсненні правосуддя, з огляду на додаткові загрози, пов'язані з пандемією і відповідними економічними наслідками; 5) необхідно проведення оцінки того, чи могли судові заходи у відповідь на пандемію мати заплановані або непередбачені негативні наслідки для жінок, та моніторингу і оцінки нових ініціатив та збору відповідних даних; 5) ефективність судового захисту прав і свобод жінок і чоловіків у гендерно-чутливих справах можна підвищити шляхом включення відповідних навчальних дисциплін до навчальних програм підготовки суддів; 6) заходи щодо запобігання умов та наслідків соціальної, в тому числі гендерної, стереотипізації в сфері правосуддя вимагають підвищеної уваги з точки зору вдосконалення підготовки суддів, розвитку інфраструктури

судів та супутніх установ, а також постійного поліпшення системи правової допомоги суб'єктам правосуддя на основі їх реальних потреб; 7) ставлення до ЄСПЛ відносно практики розгляду справ щодо гендерної дискримінації має бути не як до декларативного положення, а як до певних механізмів і способів правового захисту; 8) імплементуючи іноземний досвід врегулювання гендерної організації судочинства, пропонується: включити експертів з гендерних питань до складу Комісії з питань правової реформи при Президентові України, Комітету з питань правової політики і правосуддя Верховної Ради України, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя; передбачити квоти з метою забезпечення рівного представництва суддів-жінок; забезпечити створення механізмів контролю з боку омбудсмена України відносно застосування законодавства з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; забезпечити організацію наукових і експертних досліджень з гендерної проблематики суддівської діяльності.

Доведено, що правосуддя перехідного періоду покликане відновити гідність потерпілих (жертв), поступово сформувати взаємну довіру між антитетичними спільнотами та сприяти інституційним трансформаціям, необхідним для встановлення нових відносин серед соціуму. Це є необхідним для утвердження верховенства права в контексті відмови від практик, що дозволяли повну чи часткову безкарність. Як засвідчив досвід, ефективність впровадження механізмів правосуддя перехідного періоду передусім залежить від обізнаності у застосуванні кейсів міжнародної практики, що дозволяє знизити ймовірність виникнення певних помилок. Тому, для формування надійної політики у постконфліктному суспільстві слід залучати громадськість, а також й безпосередньо самих постраждалих (жертв) щодо вироблення спільних концепцій і законодавчого нормативу.

Ключові слова: інститут правосуддя, мораль, право, верховенство права, справедливість, рівність, гендерна рівність, перехідне правосуддя, ціннісний

вимір, філософсько-правова рефлексія, моральні імперативи, процеси реформування.

ABSTRACT

Vatamanyuk L. V. Institute of Justice in Ukraine: value dimension. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 081 – Lviv Polytechnic National University, Lviv, 2021.

The work is devoted to the problem of the value dimension of the institution of justice in Ukraine in the context of philosophical and legal discourse. The constructive complex character of the philosophical and legal nature of the institute of justice is proved, first, as a special value-normative phenomenon that combines the sphere of values (axiosphere) and the sphere of norms (normosphere); secondly, in the establishment of justice, equality and humanism within the law, ie included in the construction and development of the value structure of legal reality.

The scientific basis of the value dimension of the institute of justice in Ukraine is analyzed, consolidated scientific knowledge, which served as the basis for proper philosophical and legal understanding of this phenomenon, avoidance of legal errors, overcoming current problems in the research area and formulation of priorities for future development of the institute of justice.

The approaches to understanding "justice" are considered on the basis of which the author's approach to the definition of "justice" is offered. It is a social value, defining goal and constitutive direction of the state, which is realized exclusively by courts on the basis of rule of law, justice, equality and humanism. interests and ensuring the rights, freedoms and interests of everyone. Thus, the social value of justice lies in: 1) the establishment of the rule of law in the state; 2) observance of the principles of justice, equality and humanism; 3) guaranteeing the rights, freedoms and

interests of every person and subject of any legal relationship; 4) protection of national and public interests; 5) the implementation of the restorative function.

The basic principles that provide the solution of the dissertation problems in organic combination are determined: the principle of objectivity, the principle of determinism, the principle of historicism, the principle of unity of historical and logical, the principle of sufficient grounds, the principle of complexity, the principle of system, the principle of integrity, the principle consistency, the principle of reflectivity, the principle of deideologization, the principle of connection of theory and practice.

The philosophical and legal bases of the genesis of justice are studied, which indicate that it has the ability to change depending on the form of encroachment on its implementation, as well as how a living organism evolves through internal and external influence on it. This can be seen in the emergence of new forms of justice, the formation of new protective mechanisms in the system of its administration, the emergence of new procedures outside the institution of justice.

The value dimension of the rule of law in the institution of justice is revealed in the fact that its content is taken beyond the normative prescriptions, first of all, expressed in law enforcement and is: the basis of the legal system to ensure justice, equality, reasonableness, legal certainty, proportionality, etc; special "implementation" of the normative content of fundamental rights and freedoms declared in normative constitutional provisions, through their protection. Based on such positions, the rule of law is considered a constitutive legal value of the institution of justice. The institution of justice is obliged to act exclusively on the basis of the rule of law, which is implemented in positive law. Characteristic features of the rule of law in the institution of justice are: anthropocentrism; protection of human rights and freedoms; rationality; proof; compulsory; the supremacy of the Constitution.

The outlined approaches to the explication of legitimate intentions of justice in the institution of justice can be classified as meaningful, formal and procedural. Substantive theories build the concept of justice (substantial) in accordance with the

principles on which a particular social institution is based. Substantive justice is a moral criterion for legitimizing social institutions by agreeing on the preconditions for the common good. Formal justice is justice as correctness, it is based on the principle of "obedience to the system"; as an impartial and consistent transmission of laws and principles. Procedural justice is divided into three types: absolute - based on the existence of a certain independent rule in order to obtain a fair result; non-absolute - has an independent criterion for obtaining the correct conclusion, but lacks the appropriate procedure (for example, litigation); purely procedural - exists due to the existence of a correct or fair procedure that ensures the achievement of a fair result, regardless of its nature.

Proposed, given that justice is one of the main legal values in the administration of justice and determines the value nature of the institution as a whole, to Art. 129 of the Basic Law to add the principle of justice, as it is fundamental in the administration of justice, and its ideology is clearly traced in the Constitution, procedural codes of Ukraine, and in international standards of the right to a fair trial. And also in all procedural codes of Ukraine to provide the principle of justice as one of the general principles of proceedings, necessarily establishing its application in conjunction with the principle of the rule of law, as there is currently a problem of its legislative definition.

The modern concept of legal equality is characterized, which provides for the so-called differentiated equality or fair inequality, which provides a balance of opportunities for the subjects of legal relations. Equality in the administration of justice should be understood as the idea of creating and combining common to all participants in the trial legal means that form the basis of the mechanism of legal regulation of their participation in the trial with a system of exceptions to the general regime for certain entities to ensure practical equality of their opportunities in relation to participation in the trial and the conditions of their implementation. Equality in the administration of justice appears as: a general guideline for the equal application of the law by the court to all, without exception, participants in the trial; impartial attitude of the court to them; ensuring their equal procedural rights and non-

discrimination (equality of participants in the case before the law and the court); balance of procedural possibilities of the parties to present their position on the case before the court (ie, the principle of combining the principles of equality of arms and guaranteeing and ensuring a balance of equal legal opportunities).

The main directions of gender equality in the field of justice in Ukraine are formulated, namely: 1) gender equality projects should be implemented in combination with legal and institutional reforms; 2) gender modernization will change gender responsibility and lead to better changes in the professional participation of women and, as a consequence, in various positions, including in the field of justice; 3) in response to the pandemic, courts in many countries are changing their practice to improve access, including through the introduction of information exchange and transaction technologies, such as petitions and requests for protective court orders; sorting out during a crisis, for example by postponing non-emergency cases and extending existing court rulings; 4) scientists note significant and long-term reforms in the field of gender equality in the administration of justice, given the additional threats associated with the pandemic and the corresponding economic consequences; 5) it is necessary to assess whether judicial action in response to a pandemic could have planned or unforeseen negative consequences for women, and to monitor and evaluate new initiatives and collect relevant data; 5) the effectiveness of judicial protection of the rights and freedoms of women and men in gender-sensitive cases can be increased by including relevant disciplines in the training programs for judges; 6) measures to prevent the conditions and consequences of social, including gender, stereotyping in the field of justice require increased attention in terms of improving the training of judges, developing the infrastructure of courts and related institutions, as well as continuous improvement of the legal aid system for justice real needs; 7) the attitude to the ECtHR regarding the practice of considering cases of gender discrimination should not be as a declarative provision, but as certain mechanisms and ways of legal protection; 8) implementing foreign experience in regulating the gender organization of the judiciary, it is proposed to: include gender experts in the Commission on Legal Reform under the President of Ukraine, the

Committee on Legal Policy and Justice of the Verkhovna Rada of Ukraine, the High Qualifications Commission of Judges of Ukraine and the High Council of Justice; provide for quotas to ensure equal representation of female judges; ensure the establishment of mechanisms of control by the Ombudsman of Ukraine regarding the application of legislation on ensuring equal rights and opportunities for women and men; to ensure the organization of scientific and expert research on gender issues of judicial activity.

It has been proven that transitional justice is designed to restore the dignity of victims, to gradually build mutual trust between antithetical communities and to promote the institutional transformations necessary to establish new relations among society. This is necessary to establish the rule of law in the context of renouncing practices that allow for full or partial impunity. Experience has shown that the effectiveness of the implementation of transitional justice mechanisms primarily depends on awareness of the use of cases of international practice, which reduces the likelihood of certain errors. Therefore, in order to form a reliable policy in a post-conflict society, the public should be involved, as well as the victims themselves (victims) to develop common concepts and legislation.

Key words: institute of justice, morality, law, rule of law, justice, equality, gender equality, transitional justice, value dimension, philosophical and legal reflection, moral imperatives, reform processes.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гарасимів Т., Ватаманюк Л. Феномен особистості у філософії неотомізму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 855. С. 163–167.

2. Ватаманюк Л., Гарасимів Т. Проблема пізнання права: гносеологічні межі та можливості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 861. С. 83–87.

3. Ватаманюк Л. Національно-правова гармонізація інституту правосуддя в системі інтеграційних процесів. *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка», серія «Юридичні науки»*. 2018. № 889. Вип. 17. С. 156–162.

4. Ватаманюк Л. Система судочинства як середовище формування професійних компетентностей суддів *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка», серія «Юридичні науки»*. 2019. № 4. Вип. 24. С. 20–27.

5. Ватаманюк Л. Кореляція наукових підходів щодо дефініції правосуддя. *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка», серія «Юридичні науки»*. 2020. Т 7. Т2 (6). С.115–119.

6. Vatamanyuk L. International institutions in the transitional justice process. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. Vol. 2. P. 156–161.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Гарасимів Т., Ватаманюк Л. Соціальність та особистість: філософсько-правовий дискурс. *Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів міжнародної конференції* (м. Львів, 28 лютого 2017 р.). Львів, Навчально-науковий Інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», 2017. С. 134–138.

2. Ватаманюк Л. Фундаментальні аксіологічні функції особистості. *Місцева влада й самоврядування в Україні та державах світу: історія та сучасність (аспекти права). На вшанування пам'яті проф. Юрія Панейка: матеріали Шостої Всеукраїнської науково-теоретичної Інтернет-конференції. Наук. інтернет-конференції*. Вип. 6. (м. Львів, 30 травня 2017 р.). ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2017. С. 92–95.

3. Ватаманюк Л. «Типологічна криза» поняття громадянського соціуму в сучасному суспільствознавстві. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез VI Всеукр. наук.-практ.*

конф. (м. Львів, 30 травня 2017 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2017. С. 101–102.

4. Ватаманюк Л. Конститутивні принципи право людини на освіту в умовах асоціації України і Європейського Союзу. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід* : збірник матеріалів учасників Четвертої науково-практичної конференції (Львів, 27 квітня 2018 р.). Львів : ННШПП НУ «Львівська політехніка», 2018. С.180–183.

5. Ватаманюк Л. Національне законодавства про судоустрій і статус суддів: проблема практичної реалізації міжнародних стандартів. *Судова влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)*: Матеріали Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції (м. Львів, 25 травня 2018 р.). Вип. 7. МОН України, ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2018. С. 17–21.

6. Ватаманюк Л. Феномен інституту правосуддя в українській правовій реальності. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 травня 2018 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. С. 51–54.

7. Ватаманюк Л. Інститут правосуддя як надійний гарант забезпечення прав і свобод людини. Матеріали Міжнародної конференції «*Наукове забезпечення захисту прав та свобод громадян України в умовах інтеграції в Європейський простір*», (м. Львів, 25 жовтня 2018 р). Кафедра кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Львів: СПОЛОМ, 2018. С.124–128.

8. Ватаманюк Л. Правосуддя та громадянське суспільство: концепт компромісу. *Механізм правового регулювання правоохоронної та правозахисної діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні читання)*: збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти (м. Львів, 23 листопада 2018 р.). Упор. Л.В. Павлик. Львів: ЛьВДУВС, 2018. С. 52–55.

9. Ватаманюк Л. Професійне навчання суддів: концепція дискурсу. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України: тези XI Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Хмельницький, 15 листопада 2018 року). Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2018. С. 352–354.

10. Ватаманюк Л. Суддівське самоврядування як важливий демократичний інститут правової держави. *Виконавча влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права): матеріали Восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції*. Наук. інтернет-конференції. (м. Львів, 7 грудня 2018 р.). Вип. 8. Терлюк І.Я. (укладач). ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2018. С.77–80.

11. Ватаманюк Л. Система правосуддя як посередник між громадянським суспільством та державою. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави: збірник тез VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції* (м. Львів, 30 травня 2019 р.). 2019. С. 41–42.

12. Ватаманюк Л. Правосуддя як визначальний принцип формування громадянського суспільства. *Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права): матеріали дев'ятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції*, (м. Львів, 31 травня 2019 р.). Вип. 9. Терлюк І.Я. (укладач). ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2018. С. 164–167.

13. Ватаманюк Л. Концепція перехідного правосуддя: філософсько-правові аспекти. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції: матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників V-го Всеукраїнського круглого столу* (м. Львів, 9 грудня 2019 р.). 2019. С. 30–33.

14. Ватаманюк Л. Проблема реалізації принципу гендерної рівності в судовій практиці України. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність: матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції* (м. Львів, 6 грудня 2019 р.). 2019. С. 69–72.

15. Ватаманюк Л. В. Особливості організаційно-правового забезпечення вищої ради правосуддя. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 травня 2020 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 45–47.

16. Ватаманюк Л. В. Концепція правосуддя перехідного періоду: основні аспекти. *Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи*: матеріали Дванадцятій всеукраїнської наукової конференції. Вип. 12. (м. Львів, 4 грудня 2020 р.). Терлюк І.Я. (укладач). ІІПО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 83–87.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	17
ВСТУП.....	19
РОЗДІЛ 1 НАУКОВОЗНАВЧИЙ ВИМІР ІНСТИТУТУ	
ПРАВОСУДДЯ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА.....	31
1.1 Сучасний стан наукової розробки досліджуваної проблеми.....	31
1.2 Методологічні засади дисертаційного дослідження.....	43
1.3 Генезис філософсько-правових уявлень про феноменологію правосуддя.....	59
Висновки до Розділу I.....	75
РОЗДІЛ 2 АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ІНСТИТУТУ	
ПРАВОСУДДЯ.....	79
2.1. Верховенство права як фундаментальний принцип правосуддя.....	79
2.2 Справедливість як основна правова цінність у здійсненні правосуддя...	91
2.3 Категорія рівності у реалізація правосуддя.....	114
Висновки до Розділу 2.....	136
РОЗДІЛ 3 ІНСТИТУТ ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ	
ТРАНЗИТИВНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	141
3.1 Проблеми впливу гендерної рівності при здійсненні правосуддя.....	141
3.2 Особливості правосуддя перехідного періоду в умовах війни на Сході України.....	163
3.3 Потенціал міжнародних інституцій в процесі правосуддя перехідного періоду.....	178
Висновки до Розділу 3.....	187
ВИСНОВКИ.....	194
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	202
ДОДАТКИ.....	231

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВККСУ – Вища кваліфікаційна комісія суддів України

ВРП – Вища рада правосуддя

ВРУ – Верховна Рада України

ВСУ – Верховний Суд України

Закон про ВРП – Закон України «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року, з наступними змінами

Закон про відновлення довіри до судової влади – Закон України «Про відновлення довіри до судової влади в Україні» від 08 квітня 2014 року, з наступними змінами

Закон про забезпечення права на справедливий суд – Закон України «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 року, з наступними змінами

ЗУ – Закон України

ЗМІ – засоби масової інформації

КАС – Кодекс адміністративного судочинства України від 06 липня 2005 року, з наступними змінами

КК – Кримінальний кодекс України

Конвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року

Концепція судово-правової реформи – Концепція судово-правової реформи в Україні від 28 квітня 1992 року

Концепція судівництва – Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, схвалена Указом Президента України від 10 травня 2006 року

КПК – Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року, з наступними змінами

КСУ – Конституційний Суд України

КУпАП – Кодекс України про адміністративні правопорушення

НШСУ – Національна школа суддів України

Основні принципи незалежності судових органів – Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року

Рекомендація № (94) 12 – Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994 року

Рекомендація CM/Rec (2010) 12 – Рекомендація CM/Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів: незалежність, ефективність та обов'язки від 17 листопада 2010 року

РСУ – Рада суддів України

ЦК – Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року, з наступними змінами

ЦПК – Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року, з наступними змінами

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У контексті сучасного українського державотворення й правотворення, входження права України у європейський правовий простір актуалізується проблема відродження довіри до правосуддя. Розв'язання цієї суспільно значущої проблематики поглиблюється й війною на Сході України, яка додатково зумовлює нові виклики у забезпеченні справедливого правосуддя. З огляду на важливу місію інституту правосуддя – утвердження верховенства права та справедливості – він повинен бути повно і вичерпно врегульованим на законодавчому рівні, що унеможливить довільні інтерпретації його розуміння як в теоретичній площині, так і юрисдикційній практиці.

Звісно, надзвичайно знаковою подією в історії нашої держави стала конституційна реформа щодо правосуддя (2016 р.), втім запит суспільства на проведення нової якісної судової реформи залишається, що відкриває шляхи до модернізації інституту правосуддя в Україні. Проведення відповідної реформи щодо правосуддя в Україні потребує належного наукового обґрунтування, з урахуванням зарубіжної та вітчизняної правової думки, досвіду проведення судових реформ в Україні та за кордоном, а також соціокультурних особливостей нашого народу.

Правосуддя в широкому розумінні можна тлумачити як відповідь на суспільний запит щодо встановлення справедливих шляхів й методів вирішення конфліктів. Як явище правового життя правосуддя належить передусім до соціокультурного ряду, тобто воно детерміноване реальною соціокультурною ситуацією, що, водночас, є складним, багатоаспектним утворенням. Саме тому постає необхідність у дослідженні правосуддя із позицій філософсько-правового підходу. Філософсько-правовий інтерес до феномена правосуддя в Україні сьогодні поглиблюється глобалізаційними процесами, умовами транзитивного суспільства, воєнними діями на Сході України, що неминуче вимагає якісних змін у правовому житті.

Актуальними сучасними соціокультурними викликами правосуддю є глобальні зміни в українському суспільстві, осмислення та управління якими потребує принципово нових інструментів організації судоустрою і здійснення правосуддя на основі реального втілення верховенства права, справедливості, рівності та гуманізму, забезпечення рівного доступу громадян до процедур судового захисту, чесності у відправленні правосуддя, самостійності й компетентності суддів, прозорості й відкритості діяльності судових органів.

Становлення української правової системи, зокрема й інституту правосуддя, врахування не лише досягнень позитивного світового правового досвіду, втім й специфіки розвитку національного права. Варто врахувати те, що в українському праві виражено духовний компонент, особливий життєвий стиль, що відображає соціокультурну реальність України. Апелювання українського законодавця лише до «чистого» позитивного законодавства не завжди відповідає соціокультурним реаліям сучасності. Все це може обумовити виникнення явищ правового й юридичного нігілізму та криміналізації суспільства.

У якості концептуального базису розуміння ціннісно-сміслових констант інституту правосуддя використанні положення таких вчених як В. Бігуна, А. Бернюкова, С. Боднара, О. Величко, В. Вовк, Т. Гарасиміва, О. Городовенка, О. Грищук, Н. Гураленко, Ю. Ірхи, М. Костицького, О. Кошової, Ю. Лободи, Б. Малишева, С. Мірошніченка, С. Погребняка, П. Рабіновича, М. Сірого, В. Смородинського, О. В. Стовби, В. Тація, І. Туркіна та ін. І хоча у наукових згаданих учених й висвітлювалися різні аспекти обраної нами проблематики, втім ціннісний вимір інституту правосуддя комплексно й системно не було розглянуто. Недостатньо систематизованими є розрізнені позиції щодо сутності інституту правосуддя, відсутні філософсько-правові координати, що дозволяють трактувати інститут правосуддя як такий, що детермінується соціокультурною реальністю. Це вказує на різні підходи до дослідження феномена інституту правосуддя, що відображають його складність й багатогранність. Отже, актуальність запропонованого дослідження

зумовлюється тим, що у сучасній науці не достатньо приділено уваги саме аксіологічному виміру інституту правосуддя в умовах трансформації української правової державності

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження відповідає Пріоритетним напрямкам розвитку правової науки на 2016–2020 роки, затверджених Постановою Загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 року, Плану заходів із виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку «Україна–2020», затвердженої Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 березня 2015 року №213-р., а також плану науково-дослідної роботи кафедри теорії та філософії, конституційного та міжнародного права Національного університету «Львівська політехніка» на 2015–2020 роки.

Тема дисертаційного дослідження відповідає науковому напрямку Навчально-наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» «Правові, психологічні та інформаційні проблеми розвитку державності в Україні», затвердженому Вченою радою Національного університету «Львівська політехніка» від 24 червня 2014 року (протокол № 5).

Дисертація виконана у межах науково-дослідної роботи кафедри теорії та філософії, конституційного та міжнародного права Навчально-наукового Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка» «Філософські та теоретичні концепції держави і права» (державний реєстраційний номер 0113U001356).

Мета і завдання дослідження. *Мета дисертаційної роботи* – філософсько-правова концептуалізація ціннісного виміру інституту правосуддя в Україні.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

– розглянути стан наукових напрацювань дефініції правосуддя в теорії правознавства, філософсько-правовій сфері та інших галузях права;

- окреслити методологічні підходи до дослідження філософсько-правових засад правосуддя;
- простежити генезис філософсько-правових уявлень про феноменологію правосуддя;
- проаналізувати аксіологічні аспекти правосуддя, їх вплив на розвиток суспільства та держави;
- здійснити загальнотеоретичну характеристику принципу верховенства права як основної засади справедливого правосуддя та наслідку його реалізації;
- визначити сутність, особливості й форми прояву принципу справедливості як визначальної правової цінності у здійсненні правосуддя;
- розкрити філософський та правовий зміст категорії рівності у реалізації правосуддя та її вплив на зміст й визначення принципів судочинства;
- проаналізувати основні механізми стану сучасного міжнародного правового регулювання впливу гендерної рівності при здійсненні правосуддя;
- окреслити головні проблеми, що виникають при реалізації питань гендерної рівності в системі правосуддя України та запропонувати нові механізми в сфері подальшого вдосконалення практики відповідного правозастосування;
- з'ясувати особливості правосуддя перехідного періоду в умовах війни на Сході України
- охарактеризувати цінності правосуддя на національному рівні та в контексті міжнародних стандартів у сфері прав й свобод людини.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини у процесі реалізації правосуддя.

Предметом дослідження є ціннісний вимір інституту правосуддя в Україні.

Методи дослідження. Потреба в систематизації, аналізі та інтерпретації проблеми дисертаційного дослідження визначає поєднання застосовуваних автором загальнотеоретичних принципів наукового пізнання (діалектики

розвитку суспільства), підходів (системно-комплексного, системно-структурного, системно-функціонального), теоретичних концепцій, принципів, підходів та методів дослідження. Ідейно різноманітні теоретичні концепції, що лежать у фундаменті зробленого дослідження, можна розділити на три групи за ступенем генералізації. Перша – це міждисциплінарні парадигми (оформилися в результаті розвитку відповідних метасоціальних теорій). До них відносяться модернізаційна парадигма і різні теорії постіндустріального (інформаційного) суспільства. Вони вносять динамічний вимір в аналіз соціально-правових процесів, визнаючи наявність в них загальних глобальних тенденцій, але оперують дуже ємними категоріями і недостатні для аналізу їх конкретних механізмів. Друга група – це правові теорії та концепції, що пояснюють досить широке коло явищ правового поля у сфері здійснення правосуддя та реалізації провідних постулатів гендерної рівності. Третя група – це міждисциплінарні теорії і концепції, які використовуються для аналізу і пояснення результатів правової діяльності.

У роботі застосовано методичний інструментарій вирішення завдань, необхідних для досягнення цілей дослідження, що відображає сформовані підходи до вивчення проблем правосуддя на основі використання загальнонаукових методів (абстрагування, нормативного аналізу і синтезу емпіричних даних, дедукції і індукції), евристичних прийомів експертної оцінки і спеціальних методичних прийомів емпіричного аналізу історичних даних (статистичного, порівняльного, інтерпретації, тощо). У рамках дослідження також було використано такі методи як: діалектичний – для з'ясування сутності та змісту інституту правосуддя та його значення на теренах України; індукція і дедукція, аналіз і синтез – для визначення шляху дослідження від загального до приватного і, відповідно, структурно-логічної схеми дисертації.

Дослідження, висвітлене у дисертації, виконано також на основі методологічного синтезу наступних принципів і підходів. Принципу діалектичної єдності загального і особливого, застосованого до аналізу

трансформації окремих питань у сфері здійснення правосуддя, розвитку відповідних правовідносин. Цивілізаційний підхід використовувався як основа для вивчення міжособистісної взаємодії суб'єктів, що є учасниками правовідносин у сфері справляння правосуддя. Системно-діяльнісний підхід став у нагоді у процесі аналізу механізмів трансформації соціальних відносин в суспільстві як цілісному організмі. Соціокультурний підхід був направлений на виявлення трансформації суспільних відносин на основі змін духовної сторони життєдіяльності суспільства, його ціннісних орієнтирів.

Теоретико-методологічну основу дослідження також склали: конфліктна теорія влади, яка дозволила проаналізувати процес політизації інституту правосуддя; структурно-конструктивістська теорія правосуддя, яка виступила основою аналізу динаміки права в сучасному суспільстві та під час здійснення правосуддя; теорія людського розвитку, концептуалізація поняття соціальних ресурсів суспільного розвитку; теорія капіталів, що розширює дослідницьке поле вивчення державного управління за рахунок виділення різних типів та форм ресурсів, капіталів, можливостей їх конвертації і використання в праві та державному управлінні на макро і мікро-рівнях.

Особливості застосування зазначених методів при аналізі конкретних емпіричних даних розкриваються у відповідних структурних частинах дисертаційної роботи.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження.

У результаті проведеного дослідження сформульовано низку положень та наукових висновків, зокрема:

вперше:

– встановлено конструктивний комплексний характер філософсько-правової природи інституту правосуддя, по-перше, як особливого ціннісно-нормативного феномену, що поєднує в собі сферу цінностей (аксіосферу) та сферу норм (нормосферу); по-друге, в утвердженні справедливості, рівності та гуманізму в межах закону, тобто включається до побудови й розвитку ціннісної структури правової реальності;

– запропоновано авторський підхід до дефініції «правосуддя» – це соціальна цінність, визначальна мета й конститутивний напрям держави, що реалізовується виключно судами на основі принципів верховенства права, справедливості, рівності та гуманізму задля гарантування суспільних інтересів й забезпечення прав, свобод та інтересів кожної людини;

– визначено, що соціальною цінністю правосуддя є: утвердження у державі верховенства права; дотримання принципів справедливості, рівності та гуманізму; гарантування прав, свобод й інтересів кожної людини та інших суб'єктів правовідносин; захист національних й суспільних інтересів; здійснення відновлювальної функції;

– окреслено ціннісний вимір буття верховенства права в інституті правосуддя, який проявляється в тому, що його зміст виводиться поза межі нормативних приписів, зокрема, виражаючись у правозастосуванні та виступає: 1) базисом правової системи для забезпечення справедливості, рівності, розумності, правової визначеності, пропорційності тощо; 2) особливим «проводженням» нормативного змісту фундаментальних прав й свобод, що задекларовані у нормативних конституційних положеннях, через їх захист;

– сформульовано основні напрямки реалізації гендерної рівності у сфері правосуддя в Україні: 1) проекти гендерної рівності мають реалізовуватись у поєднанні з правовими та інституційними реформами; 2) гендерна модернізація змінить гендерну відповідальність і призведе до кращих змін у сфері правосуддя; 3) здійснити певне сортування під час кризи, наприклад, відклавши неекстренні справи й продовживши існуючі судові постанови; 4) провести оцінку того, чи могли судові заходи у відповідь на пандемію мати заплановані або непередбачені негативні наслідки; 5) забезпечити покращення системи правової допомоги суб'єктам правосуддя на основі їх реальних потреб; 6) ставлення до ЄСПЛ відносно гендерної дискримінації має бути не як до декларативного положення, а як до певних механізмів і способів правового

захисту; 7) імплементувати іноземний досвід врегулювання гендерної організації судочинства, та ін.;

– доведено, що правосуддя перехідного періоду покликане відновити гідність потерпілих (жертв), поступово сформувати взаємну довіру між антитетичними спільнотами та сприяти інституційним трансформаціям, необхідним для встановлення нових відносин серед соціуму;

– обґрунтовано, що, з одного боку залучення міжнародних інституцій до заходів перехідного правосуддя як незаангажованих експертів та професіоналів із позитивним досвідом у цій сфері сприяє розвитку її механізмів. З іншого, враховуючи все ж таки зовнішній характер цих інституцій зостається небезпека реалізації заходів без врахування локальних умов та належної взаємодії із місцевими акторами, що може призвести до негативних наслідків на шляху до примирення.

удосконалено:

– підходи щодо визначення співвідношення концептів «судова влада», «суд» та «правосуддя» в аспекті їх змістовної диференціації, позаяк вони позначають явища правової матерії, які не є однорідними;

– доктринальне тлумачення верховенства права із раніше запропонованими дефініціями у науковій площині, що допомагає розкрити сутність інституту правосуддя, а відтак сприяють утвердженню в суспільній правосвідомості «правильного» розуміння даного феномену та його юридичних наслідків;

– загальнометодологічну основу наукового пошуку у межах ціннісного виміру інституту правосуддя, де основними принципами визначено: принцип об'єктивності, принцип детермінізму, принцип історизму, принцип єдності історичного й логічного, принцип достатньої підстави (обґрунтованості), принцип комплексності, принцип системності, принцип цілісності, принцип несуперечливості, принцип рефлексивності, принцип деїдеологізації, принцип зв'язку теорії та практики;

– філософсько-правове розуміння основ генезису правосуддя, яке дозволяє відзначити те, що воно залежно від форми посягання на його реалізацію має спосібність змінюватись, так само як і як і живий організм еволюціонує через внутрішній та зовнішній вплив на нього;

– поняття рівності у здійсненні судочинства, що постає як: загальна настанова щодо однакового застосування судом закону до всіх, без винятку, учасників судового процесу; неупереджене ставлення суду до них; забезпечення їм рівних процесуальних прав й недискримінацію (рівність учасників справи перед законом й судом); збалансованість процесуальних можливостей сторін щодо представлення своєї позиції по справі перед судом (тобто, принцип поєднання начал рівноправності сторін й гарантування і забезпечення балансу рівних правових можливостей).

отримали подальший розвиток:

– обґрунтування необхідності використання філософсько-правового підходу у дослідженні інституту правосуддя як перспективного напрямку розвитку вітчизняної правничої науки;

– правотворчий та правозастосовний потенціал інституту правосуддя й віднесення його до конститутивних компонентів, що забезпечують логічну цілісність правової матерії;

– вчення про буттєві форми інституту правосуддя як конкретизацію його аксіологічного аспекту та їх детермінованість конкретно-історичними умовами: загальнолюдськими цінностями, ідеологічними настановами, системою соціальних відносин, особливостями менталітету;

– визначення особливостей ціннісного виміру інституту правосуддя в умовах транзитивності та правової глобалізації;

– підходи до експлікації легітимаційних інтенцій справедливості в інституті правосуддя, що класифіковано як змістовні, формальні та процедурні.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони становлять як науково-теоретичний, так і практичний інтерес, та можуть бути використані:

- у науково-дослідній сфері – для подальшого теоретичного й філософсько-правового осмислення ціннісного виміру інституту правосуддя в Україні та як основа нових досліджень проблеми гендерної рівності у правосудді, правосуддя перехідного періоду;

- у правотворчій діяльності – для удосконалення чинного національного законодавства щодо правосуддя;

- у правозастосовній діяльності – для оптимізації практики правосуддя, підвищення професійних навиків суддів у процесі здійснення правосуддя;

- в освітній діяльності – для організації освітньої діяльності та викладання таких навчальних дисциплін як «Філософія права», «Загальна теорія держави і права», «Юридична деонтологія», «Юридична етика», «Соціологія права», «Судова етика» та інших правових дисциплін, а також для підготовки методичних розробок, підручників, навчальних посібників.

Особистий внесок здобувача. Дисертація становить результат самостійної наукової роботи аспірантки. Обґрунтовані у дисертаційній роботі положення, висновки отримані особисто аспіранткою у результаті наукових досліджень. Використання результатів наукових досліджень інших авторів супроводжується посиланнями на відповідні джерела.

Апробація результатів дослідження. Дисертація виконана й обговорена на засіданнях кафедри теорії та філософії, конституційного та міжнародного права, а також на науково-практичних заходах, зокрема: Міжнародній конференції «Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції» (м. Львів, 28 лютого 2017 р.); Шостій Всеукраїнській науково-теоретичній Інтернет-конференції «Місцева влада й самоврядування в Україні та державах світу: історія та сучасність (аспекти права). На вшанування пам'яті проф. Юрія Панейка» (м. Львів, 30 травня

2017 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «*Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*» (м. Львів, 30 травня 2017 р.); Четвертій науково-практичній конференції «*Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід*» (Львів, 27 квітня 2018 р.); Сьомій Всеукраїнській науково-теоретичній інтернет-конференції «*Судова влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)*» (м. Львів, 25 травня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «*Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*» (м. Львів, 30 травня 2018 р.); Міжнародній конференції «*Наукове забезпечення захисту прав та свобод громадян України в умовах інтеграції в Європейський простір*» (м. Львів, 25 жовтня 2018 р.); Всеукраїнській науковій конференції здобувачів вищої освіти «*Механізм правового регулювання правоохоронної та правозахисної діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні читання)*» (м. Львів, 23 листопада 2018 р.); XI Всеукраїнській науково-практичній конференції «*Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України*» (м. Хмельницький, 15 листопада 2018 року); Восьмій Всеукраїнській науково-теоретичній інтернет-конференції «*Виконавча влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)*» (м. Львів, 7 грудня 2018 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «*Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*» (м. Львів, 30 травня 2019 р.); Дев'ятій Всеукраїнській науково-теоретичній інтернет-конференції «*Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права)*» (м. Львів, 31 травня 2019 р.); V-го Всеукраїнському круглому столі «*Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*» (м. Львів, 9 грудня 2019 р.); Десятій Всеукраїнській науково-теоретичній інтернет-конференції «*Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*» (м. Львів, 6 грудня 2019 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції «*Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*» (м. Львів, 30 травня 2020 р.);

Дванадцятій всеукраїнській науковій конференції «*Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи*» (м. Львів, 4 грудня 2020 р.).

Публікації. Основні положення та результати опубліковано дисертаційного дослідження висвітлено у 22 наукових публікаціях, з них 5 – у наукових фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз даних, 1 стаття – у науковому періодичному виданні інших держав, 16 – у збірниках тез наукових конференцій, які констатують апробацію результатів дисертації.

Структура та обсяг роботи. Структура й обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою, завданнями та предметом дослідження. Дисертація складається з анотації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, які містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (305 найменувань). Повний обсяг дисертації становить 234 сторінки, з них 183 сторінки основного тексту, додатки на 4 сторінках.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВОЗНАВЧИЙ ВИМІР ІНСТИТУТУ ПРАВОСУДДЯ У ФІЛОСОФІЇ ПРАВА

1.1. Стан наукової розробки досліджуваної проблеми

Поняття «правосуддя» є предметом дослідження цілої низки наукових розвідок. Практично всі науковці, які займаються вивченням будь-яких аспектів судової влади, правової держави, проблем розвитку громадянського суспільства, тією чи іншою мірою розглядають категорію «правосуддя». Поняття «правосуддя» протягом усього розвитку правничої науки було предметом жвавих дискусій й дефінізувалося по-різному. Відтак, нині воно характеризується відсутністю єдиної концепції та існуванням низкою окремих підходів, які іноді є цілком антитетичними.

Низка науковців вважає, що судова влада здійснює лише одну функцію. На думку В. Лазаревої такою функцією є судовий захист прав і свободи людини та громадянина, а формою реалізації судової влади – правосуддя, яке здійснюється шляхом конституційного, адміністративного, цивільного та кримінального судочинства. Водночас дослідниця згоджується з тим, що суд як орган судової влади виконує різні види діяльності, зокрема й судовий контроль. Втім, останній цілком збігається із узвичаєним уявленням про правосуддя як форму здійснювання судової влади [133, с. 39–42].

Аналогічної позиції дотримується й І. Петрухін, утім зауважує, що функції судової влади можуть визначатися і як її цілі. Розв'язання соціальних конфліктів не завжди пов'язано з відновленням прав. Формою реалізації судової влади є не лише правосуддя, вона може проявлятися у вигляді постанов Пленуму ВСУ, які скеровують судову практику в певне русло; у встановленні судами фактів, що мають певне юридичне значення із-за відсутності правового спору, а теж й в інших відносинах. Відтак, під функцією (завданнями, метою)

судової влади вчений пропонує розуміти розв'язання соціально-правових конфліктів й встановлення юридичних фактів через здійснення правосуддя у формах конституційного, арбітражного, адміністративного, цивільного та кримінального судочинства [225, с. 86].

Деякі вчені як єдину функцію судової влади виокремлюють саме правосуддя. С. Загайнова розмежовує функції судової влади на внутрішні та зовнішні, вважаючи основною і єдиною серед останніх саме правосуддя [3, с. 34]. Вчені С. Ківалов, В. Самохвалов, М. Смокович теж визнають правосуддя як єдину функцію судової влади, проявом якої є здійснення судового контролю в його різних різновидах [77, с. 27; 106, с. 30; 210, с. 106]. Втім, на думку А. Чернушенко, у практичній площині суди теж здійснюють й інші функції (правоохоронну, правозахисну, виховну тощо), втім вони виконуються виключно у межах реалізації правосуддя [255, с. 15].

Тому представники іншого підходу вважають, що функції суду та судової влади не допустимо зводити лише до відправлення правосуддя, розгляду та вирішення юридичних справ. При цьому вони визначають різну їх кількість, так більшість науковців виокремлюють дві функції, а саме: здійснення правосуддя й судовий контроль. Низка вчених разом з означеними функціями додатково виокремлюють й третю – функцію управління (правозастосовної діяльності суду) або функцію тлумачення [239, с. 79].

Вчений В. Бринцев окреслює чотири функції – правосуддя, судовий контроль, судові санкціонування та судовий нагляд [26, с. 57]. Дослідник С. Штогун об'єднує функції за певними напрямками діяльності: організаційні; функції, пов'язані із реалізацією правосуддя; функції судового контролю та функції зі забезпеченням виконання судового рішення [261, с. 91]. Втім, чимало науковців солідаризуються в тому, що із розумінням соціумом значимості судового захисту багатофункціональність судової влади розширюватиметься (її функції доповнюватимуться), тобто перелік не є вичерпним та остаточним [261, с. 90].

Певна частина вчених всю судову діяльність визначають як правосуддя. Зокрема, таку позицію обґрунтовує К. Гусаров відзначаючи, що «правосуддя – це основна та єдина діяльність судових органів, яка полягає у необмеженій судовій юрисдикції» [66, с. 21]. Відтак, він виокремлює функції правосуддя: позовне провадження, контрольна функція, розгляд й вирішення справ у безспірному порядку, застосування до порушників процесуального закону заходів процесуальної відповідальності, тлумачення правових норм [66, с. 23–35].

Проте, О. Ткачук піддає критиці такий підхід звертаючи увагу наступних аспектах. По перше, необхідно критично ставитися до твердження, що основним завданням судової влади є сама діяльність судових органів стосовно здійснення правосуддя – єдина та виключна діяльність цих органів. Відповідно, правосуддя може розглядатися і як мета (в цьому випадку зміст правосуддя пов'язується з поняттям справедливості), і як сама діяльність для досягнення цієї мети. Як не парадоксально, але правосуддя (як мета) може бути досягнуте лише шляхом правосуддя (виключної діяльності суду щодо розгляду та вирішення правових справ у встановленій законом процесуальній формі). Мета ж є орієнтиром, досягнення якого здійснюється через діяльність. Правосуддя не є самоціллю, себто не може правосуддя здійснюватися заради самого правосуддя, незалежно від того, чи розуміємо ми його як справедливість, чи як діяльність. Правосуддя здійснюється заради захисту прав, свобод та інтересів, що сприяє досягненню загальної мети – елімінації невизначеності у правах [231, с. 83].

По-друге, не завжди мета (завдання) та напрями діяльності, взяті у сукупності, дають можливість правильно означити функцію. Йдеться про те, що в окремих випадках мета та способи її досягнення можуть збігатися, втім при цьому функції різних суб'єктів є нетотожними [231, с. 84].

По-третє, поза увагою представників цього підходу залишаються зовнішні прояви її ознак, що відображають соціальне призначення та особливе місце в певному суспільстві [231, с. 85].

Інший підхід щодо поняття «правосуддя» позначає ним не лише судову діяльність, але й діяльність інших юрисдикційних органів, що створені для захисту порушених прав й законних інтересів. З огляду на це, в науковому дискурсі використовують такі терміни, як «відновне правосуддя», «економічне правосуддя», «громадське правосуддя», «посвідчувальне правосуддя», «третейське правосуддя», «альтернативне правосуддя», «превентивне правосуддя» [288].

Втім, цю позицію спростовує вчена О. Щербанюк зауважуючи, що правосуддя як форма здійснювання судової влади є завше діяльністю. Носієм судової влади як галузі державної влади є лише суди, передбачені Конституцією та законами України. Тому, жодним іншим органам не можуть делегуватися функції щодо здійснення судової влади, відтак, не можуть претендувати й на функції органів правосуддя, а їх діяльність не є судочинством. Захист прав й законних інтересів громадян, юридичних осіб щодо безспірних питань забезпечують нотаріат, реєстраційні органи, однак вирішення ними цих правових проблем, на думку дослідниці, не є здійсненням правосуддя [263, с. 157].

Так, ч. 1 ст. 124 Конституції України декларує: «правосуддя в Україні здійснюють виключно суди» [14]. Втім комплексно проаналізувавши відповідний розділ Конституції зауважуємо, що в ньому окреслено правове регулювання не тільки судових органів, але і Вищої ради правосуддя, прокуратури та адвокатури (ст. 131), що розширює коло суб'єктів цього розділу. Також, принциповим згідно Конституції є повновладдя народу (ч. II ст. 5 Конституції України), який також згідно ч. 5 ст. 124 бере безпосередню участь у здійсненні правосуддя через присяжних [117].

Однак, впровадження інституту присяжних у сучасних реаліях України є не більш ніж бажанням влади продемонструвати прагнення до європейських ідеалів правосуддя. Позаяк, український законодавець чітко не прописав ні процедури їх формування, ні не розмежував компетенції між ними та

професійними суддями, й в цілому не має сприяння держави щодо підвищення зацікавленості громадян у здійсненні правосуддя.

Існують й інша позиція, що правосуддя є лише частина судової діяльності, визначена за різними ознаками. Так, Н. Авдєєнко вважає, що до правосуддя не можна відносити дії щодо підготовки справи до судового розгляду та дії, як не призводять до вирішення справи по суті, зокрема і винесення ухвал про закриття провадження у справі [2, с. 157]. Втім, дослідниця Л. Воскобітова стверджує, що правосуддя є сутністю судово-владних відносин, які передбачають не лише розгляд справи по суті, втім і нові контрольні повноваження суду [34, с. 12].

У межах досліджуваної проблематики окремої уваги заслуговує наукова позиція А. Селіванова, який наголошує на необхідності становлення судового права як окремої галузі в системі права. Позаяк, на його думку, залишається невизначеною концепція загального розуміння багатьох проблем у правосудді, які не можна вирішити лише теоретично чи в окремій галузі права. Судове право не конкурує з ними, позаяк стосується правосуддя як організації судового порядку в державі з національною системою права і законодавства. Доктрина визначає судову владу з власним предметом, організаційною структурою, принципами судочинства тощо. Вчений стверджує, що саме предмет судового права дає можливість поєднати три сегмента судової влади – організацію правосуддя, судочинство і статус осіб, які безпосередньо здійснюють правосуддя [214, с. 9]. Така аргументація дозволяє висновувати, що правосуддя є визначальним критерієм справедливості, об'єктивності та законності у правозастосуванні в судовій системі, фундаментом організованої судової влади.

Огляд наукових поглядів на дефініцію «правосуддя» демонструє його неоднозначність та проблематичність, а відтак актуалізує його дослідження. Необгрунтованим убачається, насамперед, визначення правосуддя як «судової влади» чи «судочинства», позаяк кожна з цих категорій знаходиться у власній площині. Важливим чинником побудови змістовного наповнення дефініції «правосуддя» є звернення до філософії права, позаяк воно має ідеологічне

навантаження. Небезпідставно, в англійській мові правосуддя та справедливість окреслюються одним терміном «justice».

Виходячи з наукових доробків знаних теоретиків цієї дослідницької сфери В. Бігуна [16] та Б. Малишева [145] дозволяє визначити два основні підходи до осмислення сутності правосуддя. Перше функціональне, яке визначає правосуддя (або ж уникає визначень) як юридичну процедуру реалізації функції судової влади: розгляд справ, захист прав й свобод людини та громадянина, охорона конституційного ладу. Правосуддя постає як засіб вияву та виконання судової влади. Друге сутнісне, змістовне, що передбачає розгляд правосуддя на основі змістовних, а не формалістичних особливостей діяльності суду із вирішення справ [15, с. 24].

У цьому контексті В. Бігун визначає суть правосуддя через його розуміння. Перше ототожнює його з судочинством, судовим розглядом справ, натомість друге – акцентує на внутрішніх характеристиках судової діяльності. Відтак, якщо перше наголошує на функціях й суб'єктному складі діяльності, то інше – на меті та змісту судового процесу, передусім справедливості. Звідси закономірним є розуміння правосуддя як справедливості в аспекті мети судочинства як судової діяльності [15, с. 25]. Отже, правосуддя здійснюється через судочинство як форму діяльності.

Теоретик Б. Малишев формулює, що правосуддя пов'язане із категорією «мета», а судочинство – з результатом, мета належить до сфери ідеального, натомість результат – до сфери дійсного, реального. Звідси мета є ідеалом, що ґрунтується на певних ціннісних дезидератах щодо діяльності суду із розгляду спорів, а результат є конкретним підсумком діяльності суду, який може відповідати меті, або ж і ні. Позаяк, мета входить до сфери належного, а результат – до сфери суцього, то в цьому ракурсі правосуддя є належним, а судочинство постає як суще [145, с. 49].

Вчений зауважує, що правосуддя – це значною мірою аксіологічне поняття, себто діяльність судів, яка відповідає певним ціннісним, морально-правовим характеристикам, натомість діяльність судів, яка не відповідає їм, а

формальним вимогам закону, називає судочинством. Звідси, правосуддя у першій апроксимації необхідно розглядати як судочинство, котре відповідає вимогам справедливості і є інструментом її досягнення у процесі вирішення судового спору, що виявляється в належному захисті судом прав й свобод людини [145, с. 50]. Отже, правосуддя ширше, глибше, багатоаспектніше поняття, яке означає застосування не лише закону, втім права та справедливості.

Схожій позиції дотримується Є. Таликін, правосуддя невід'ємно пов'язується із утвердженням права, що покликане визначати не лише діяльність суду, втім і діяльність «правового» суду, поєднуючи ознаки, що засвідчують високий рівень судової діяльності: справедливість, своєчасність, ефективність, доступність та інші риси, які пов'язуються в соціумі з уявленням про ідеальний суд. Правосуддя завжди носить позитивне забарвлення, тоді як «судова влада», «судочинство» його позбавлені [182, с. 166].

С. Погребняк теж наголошує, що лише дотримання вимог справедливості у процесі здійснення судочинства дає підстави характеризувати його як правосуддя [182, с. 63]. Відтак, правосуддя онтологічно значиме лише у вимірі справедливості.

Як стверджує Б. Малишев, правосуддя необхідно розуміти як спосіб вирішення спору про право, котрим захищаються права та свободи суб'єктів права (як фізичних, так і юридичних осіб, держави та суспільства): на основі принципів свободи, справедливості, рівності та гуманізму й закону; на постійній та професійній підніжжі відповідних органів державної влади – судів, акти яких забезпечені авторитетом держави [145, с. 49].

Також заслуговує на увагу позиція І. Рекецької, яка проводить «демаркаційну лінію» між поняттями «судова влада» і «правосуддя». Аргументовано, що судова влада виступає як самостійна, незалежна гілка державної влади, що являє собою сукупність державних органів, наділених повноваженнями щодо здійснення цивільного, господарського, адміністративного, кримінального і конституційного правосуддя. Визначено,

що правосуддя є функцією судової влади, що відбиває сутність судової влади. Цей підхід відрізняється від наявних у юридичній науці, що ототожнюють поняття «судова влада» і «правосуддя» [198, с. 15].

Слід звернути увагу й на позицію М. Козюбри, який відзначає, що «судова правотворчість не є аномалією, вона іманентна властивість правосуддя, хоча й має певні межі, однак з діяльності не може бути вилученою, позаяк закладена у самій же природі правосуддя» [79, с. 38].

В умовах інтеграції (синтезу) здобутків основних концепцій праворозуміння, які підтримуються дедалі більшою кількістю, як західних, так й вітчизняних учених-правників, ігнорувати такі підходи щодо співвідношення правосуддя й правотворчості зокрема, зважаючи на помітне зростання певних колізій, прогалин, невизначеності у національному законодавстві, його відставання від динамізму теперішнього життя, мабуть не варто. Також, без елементів правотворчості не може обійтися сам процес судового тлумачення Конституції, законів, інших нормативних актів, що є невід'ємною властивістю, по суті складовою, як і правотворчість.

Як бачимо, у розуміння правосуддя закладають різні смисли, зокрема: «владний смисл» – правосуддя як певна форма здійснення судової влади; «правореалізаційний смисл» – правосуддя є судовим здійсненням права; «резолютивний смисл» – правосуддя є формою судового вирішення конфлікту; «балансуючий смисл» – правосуддя є судовим балансуванням; у сучасній правничій доктрині актуалізується правозахисний смисл правосуддя як судового захисту. Посліднє зумовлене тим фактом, що право на судовий захист є виявом дії конститутивного принципу – верховенства права, зокрема таких його аспектів, як пріоритетність й забезпеченість прав та свобод людини й захист їх судом [65, с. 275].

Проаналізувавши основні підходи щодо розуміння «правосуддя», підтримуємо позицію вченої О. Величко, що «правосуддя є соціальною цінністю та одним із напрямів держави» [65, с. 275]. Відтак, пропонуємо авторський підхід до дефініції «правосуддя» – це соціальна цінність,

визначальна мета й конститутивний напрям держави, що реалізовується виключно судами (згідно ст. 124 Конституції України) на основі принципів верховенства права, справедливості, рівності та гуманізму задля гарантування суспільних інтересів й забезпечення прав, свобод та інтересів кожної людини.

Отже, соціальна цінність правосуддя полягає в:

- 1) утвердженні у державі верховенства права;
- 2) дотриманні принципів справедливості, рівності та гуманізму;
- 3) гарантуванні прав, свобод й інтересів кожної людини та суб'єкта будь-яких правовідносин;
- 4) захисті національних і суспільних інтересів; 5) здійсненні відновлювальної функції.

Питання ціннісного виміру в праві досліджували як українські, так і зарубіжні вчені. Так, С. Алексєєв запропоновано гуманістичне розуміння, що передбачає його певне «олюднення», аналізує право як цінність, соціальне благо [216, с. 219]. Вчений В. Нерсєсянц осмислює свободу, справедливість й рівність як особливі правові цінності [165, с. 29]. Українськими вченими-правниками проблемі цінностей у теж праві відводиться значна увага, серед яких – В. Бабкіна, О. Бандура, А. Бачинін, С. Бобровник, О. Грищук, К. Гробець, Д. Гудима, М. Гуренко, А. Козловський, Н. Оніщенко, М. Патеї-Братасюк та інші. Вплив у праві на розвиток інституту правосуддя можна зіставити з їх впливом на саме право, що є формою відображення й способом втілення людських цінностей. Саме аксіологія права, що активно розвивається у сучасній українській філософії права як одна із визначальних її складових, є ефективним чинником розвитку інституту правосуддя, позаяк предметом її дослідження є правові цінностей, що втілюються й у справедливому правосудді.

Ратифікація Україною міжнародних договорів, що визначали дефініцію «доступ до правосуддя» стимулювали українських науковців до цієї проблематики. Зокрема, вона стала предметом дослідження Ю. Битяка, І. Верби, Л. Головка, Ю. Грошевого, С. Демченка, А. Лужанського, І. Марочкіна,

І. Мокрицької, О. Овчаренко, Ю. Олінчука, Л. Савранчук, Н. Сакари, В. Сидоренка, М. Смоковиа, О. Соломахіна, М. Штефана, В. Яркова та інших дослідників. Однак теоретико-філософським засадам доступу до правосуддя у контексті транзитивного суспільства не відводиться належної уваги.

Проблеми верховенства права у своїх наукових доробках торкалися фактично всі провідні вчені-теоретики та конституціоналісти. Не бажаючи недооцінити значимість доробку кожного науковця, який тією чи іншою мірою посприяв розширенню розуміння сутності й змісту верховенства права, втім варто насамперед виокремити тих авторів, які присвятили верховенству права і правовій державі фундаментальні наукові праці, це, зокрема: О. Авер'янов, Р. Гринюк, В. Лемак, О. Петришин, Д. Прокопов, А. Селіванов, С. Серьогін, А. Стрижак, В. Федоренко, С. Шевчук.

З позицій правової аксіології верховенство права розглядалося у працях С. Головатого, О. Зайчука, А. Зайця, Н. Оніщенко, Ю. Оборотова, П. Рабіновича, О. Скакун, Ю. Шемшученка, В. Шаповала та інших. Окремо, слід відзначити М. Козюбру, ціла низка праць якого торкається безпосередньо проблем верховенства права й правової державності, що сприяли відмові від вузьконормативного розуміння права й переходу до концепції розширеного осмислення права.

Втім, численні наукові гіпотези корифеїв правничої науки так і не внесли загальної згоди відносно розуміння принципу верховенства права, також цьому не посприяли й зусилля Конституційного Суду України розтовкмачити поняття «верховенство права» у Рішенні якого від 2 листопада 2004 року. З одного боку, це призвело до погоджування різних поглядів завдяки вибору інтегративного підходу, що полягає у відмові від пошуку універсальної, єдиновірної дефініції верховенства права, а передбачає визнання «ситуативної змістовної інтерпретації поняття верховенства права, уникаючи такої його дефініції, що можна було би поширити на всі життєві обставини» [79, с. 44], як це відображено на практиці Європейського суду з прав з прав людини.

З іншого боку – різноманітність та заплутаність тлумачень верховенства права зовсім не сприяють його утвердженню та відтворенню у суспільній правосвідомості, відтак і тепер актуальними залишаються наукові пошуки новітніх підходів, які би пролили світло на саму сутність даного принципу, зокрема, шляхом його дослідження у гармонійному поєднанні з іншими правовими феноменами, посеред яких значне місце посідає правосуддя загалом і його правотворчому потенціалу зокрема. Так, у Стратегії реформування судоустрою, судочинства й суміжних правових інститутів декларувалося «визначення пріоритетів реформування системи судоустрою з метою практичної реалізації принципу верховенства права й забезпечення ефективного функціонування судової влади, що окликається зі суспільними очікуванням щодо справедливого і незалежного суду» [223].

Загальні засади принципу справедливості як визначальної домінанти суспільного буття, було предметом наукових досліджень багатьох вітчизняних й зарубіжних науковців, серед яких відзначимо тих, наукові здобутки яких послугували для нашого дослідження, а саме: М. Баймуратов, Ю. Барабаш, О. Батанов, Д. Батлер, Ю. Бисага, Ю. Волошин, С. Головатий, А. Дайсі, Л. Дюгі, О. Зайчук, О. Копиленко, М. Мельник, М. Оніщук, М. Орзіх, О. Пересада, В. Погорілко, А. Селіванов, О. Скрипнюк, І. Сліденко, М. Ставнійчук, А. Стрижак, Ю. Тодика, В. Федоренко, О. Фрицький, С. Шевчук, Ю. Шемшученко, В. Шишкін.

Серед сучасних західних теоретиків й філософів права, які досліджували категорію рівності, слід виокремити: Р. Дворкіна, Д. Ллойда, П. Рікера, Дж. Роулза, Р. Нозіка та інших, концепти яких на міжнародному рівні актуалізували питання рівності. У сучасній правничій науці проблема рівності та рівноправності часто порушується у межах досліджень з теорії права й конституційного права такими вченими, як: С. Погребняком, Н. Оніщенко, С. Рабіновичем, Г. Журавльовою, О. Дашковською, А. Бондарем, Т. Чепульченко, О. Хлебніковим та ін.

Філософсько-правову природу рівності, генезу ідеї правової рівності досліджували С. Боднар, Н. Боеало, Л. Худояр. Втім, питанням сутності категорії рівності із урахуванням сучасних концепцій філософсько-правової думки та їх впливу на розуміння рівності в реалізації правосуддя з урахуванням реформованого національного законодавства належної уваги в правничій літературі не приділялося.

Тематика перехідного правосуддя всебічно представлена наукових роботах Ж. Балабанюк, А. Блага, М. Гнатовського, Р. Додонова, А. Зоріної, О. Євсєєва, О. Задорожнього, К. Кармазіної, Є. Качанова, А. Кориневича, С. Куліцької, Я. Мельника, В. Михайленко, О. Овчаренко, Ю. Орлова, Н. Сатохіної, О. Семенюк, О. Уварової, К. Хлабистової, С. Шемети, О. Щербанюк. Разом з тим дослідження цього феномена залишається і надалі актуальним, що зумовлено наявністю збройного протистояння в Україні та пошуків оптимальних шляхів виходу з нього, що веде до необхідності вивчення місця та ролі міжнародних інституцій в процесі правосуддя перехідного періоду та комплексності їх механізмів, які можуть бути застосовані в українському суспільстві.

Таким чином, феномен правосуддя є предметом дослідження цілої низки наукових розвідок. Практично всі науковці, які займаються вивченням будь-яких аспектів судової влади, правової держави, проблем розвитку громадянського суспільства, тією чи іншою мірою розглядають категорію «правосуддя». Огляд наукових поглядів на дефініцію «правосуддя» демонструє його неоднозначність та проблематичність, а відтак актуалізує його дослідження. Необґрунтованим убачається, насамперед, визначення правосуддя як «судової влади» чи «судочинства», позаяк кожна з цих категорій знаходиться у власній площині. Важливим чинником побудови змістовного наповнення дефініції «правосуддя» є звернення до філософії права, позаяк воно має ідеологічне навантаження.

Отже, консолідовані наукові знання, репрезентовані в наукознавчій основі ціннісного виміру інституту правосуддя в Україні є основою для

належного філософсько-правового осмислення цього феномену, уникнення правових помилок, подолання нинішніх проблем у досліджуваній сфері та формулювання пріоритетів перспективного розвитку інституту правосуддя.

1.2 Методологічні засади дисертаційного дослідження

Розгляд методологічних основ дослідження ціннісного виміру інституту правосуддя в Україні вимагає насамперед з'ясування на теоретичному рівні, що собою представляє саме поняття «інститут». Вирішення проблеми виходу із затяжної кризи фактично всіх сфер, в якій перебуває Україна, спрямування резервів й ресурсів (духовних, матеріальних) для забезпечення ефективного розвитку на довгострокову перспективу є неможливим без врахування інституціональних факторів, які здійснюють прямий або опосередкований вплив на життєдіяльність соціуму. Інститути скеровують у певне русло не лише людську взаємодію, втім й визначають напрям руху суспільства, стимулюючи розвиток окремих сфер, галузей та секторів. З огляду на це, актуальності набуває проблема дослідження інституціональних аспектів різних суспільних сфер з метою пошуку напрямків й модусів їх стабілізації.

Упродовж останніх років зростає кількість наукових розвідок з інституціональної проблематики, що зумовила певне «розмивання» поняття інституту, його неоднозначне тлумачення тощо. Наявні дефініції інституту часто мають різне смислове наповнення, включаючи цілу низку явищ від традицій і культури до певних установ й організацій локального рівня, що поглиблює необхідність дослідження інституційної форми правосуддя.

Розуміння вагомості інституціональних реформ й ролі інститутів у реалізації права зумовили підвищення значного інтересу науковців до дослідження інститутів, їх особливостей, функцій, складу тощо.

Дослідник В. Гриценко вказує на категоріальну відмінність понять «інститут» та «інституція»: останні є основою діяльності певних індивідів та їх

груп у суспільстві, Кожен вид інституцій визначає та реалізовує в дію правила, норми, які забезпечують відповідне функціонування інститутів. Відтак, інституція є основною формою соціального впорядкування певних груп індивідумів, що відіграє основну роль їх місця у системі взаємовідносин стосовно формування суспільного буття й представляє ієрархічну систему взаємозв'язків функціональної структури суспільства [56]. Разом з тим, інститут та інституція нерозривно взаємопов'язані між собою.

Вчений О. Шпикуляк зауважує, що «інституціями є як узаконені, так і не узаконені традиції (поведінкові й ментальні), своєрідні правила гри, що сформовані в умовах певного етапу суспільного розвитку та визначають сучасність та перспективи...Інституції скеровують людську взаємодію у певне річище, а інститути консолідують норми і правила, зараджують дотриманню у межах ідеології розвитку суспільної формації» [215, с. 38]. Розвиваючи своє розуміння О. Шпикуляк наголошує, «що інституції – це традиції, правила, норми, узвичаєні стереотипи, а інститути є організаційно-оформленими утвореннями, що підтримують правила, норми, інституції, формують можливості суспільного буття та забезпечують умови життєдіяльності. Вони є різними категоріями, але водночас взаємодоповнюваними» [272].

Дослідник О. Іншаков звертає увагу, що ««етимологічно слово «інститут» від лат. «institutum» значить встановлення, організація чи установа, за сприянням, допомогою який інституції здійснюються, реалізуються, тобто виконують певні особливі суспільні функції або їм навчають, доводять їх новим агентам» [217, с. 160].

Звідси виходить, що інститути є формою прояву інституцій, а інституції, зі свого боку, постають основою функціонування інститутів. У певних випадках інститут виступає організаційною формою інституції. Принципіальна відмінність цих категорій у тому, що інституція представляє собою звичай, порядок, узвичаєний в суспільстві, а інститут – звичай, порядок, визначений у формі закону або установи.

Зауважимо, що інститут у загальному розумінні становить сукупність звичаїв, правил, порядків, норм поведінки, що діють у суспільстві. Дане поняття є доволі широким й представляє собою: звичаї, образ мислення, систему формальних і неформальних правил й норм, обмежувальні межі людської взаємодії, механізми й процедури забезпечення виконання правил, механізми контролю, стійкі відносини, що структурують суспільне буття тощо.

Відтак, інститут є доволі складною, багатоаспектною й мультидисциплінарною категорією, що має широке смислове наповнення. На наше переконання, уточнення референції інституту полягає насамперед в ідентифікації й визначенні його семантики та онтологічного статусу. Зважаючи на те, що референція здійснюється щодо передпосилочної мови наукової теорії, то вагомим значення набуває суб'єктивний підхід дослідника. Потенції зняття суперечностей, що виникли у результаті невизначеності референції інституту та зумовлені її дуальним характером, передбачають розвиток суб'єктивно-об'єктивного підходу до дослідження інститутів.

Власне, дуальний характер референції інституту відображається в її паралельному суб'єктивному та об'єктивному існуванні. Суб'єктивна компонента у процесі дослідження інститутів передбачає формування ментального образу інституту у свідомості. Звідси, суб'єктивність інституту як поняття полягає в усвідомленні, формуванні його образу у свідомості, і не тільки індивідуальній, але й колективній. Існування інституту забезпечується визнанням його індивідами, і тому він наділяється статусними функціями, які підтримуються членами спільноти. Об'єктивність існування інституту проявляється в тому, що об'єкт повинен мати конкретні предикати, що дозволяють його ідентифікувати саме як інститут.

Факт суб'єктивної компоненти дослідження утруднює здійснення оцінки якості інститутів, що функціонують у суспільстві. Вирішення цієї проблеми полягає, передусім, у використанні підходів експертного оцінювання, взірцем успішної реалізації якого є методика запропонована Д. Кауфманом, А. Креєм та

М. Мاستурицим, на основі якої здійснюється щорічно Світовим банком оцінка якості інститутів державного управління.

Ця методика передбачає розрахунок показників ефективності державного управління у цілому світі («Worldwide Governance Indicators»), що передбачають моніторинг шістьох аспектів: 1) верховенство права; 2) право голосу й підзвітність; 3) відсутність насильства/тероризму й політичну стабільність; 4) ефективність роботи уряду; 5) боротьбу з корупцією; 6) якість регулювання.

Розрахунок показників базується виключно на суб'єктивних чи сприйнятих респондентами даних із питань управління. Спостереження охоплюють десятки тисяч фірм й домашніх господарств, а теж тисячі експертів, які працюють у приватному секторі, державні установи та неурядові організації. Використовування сприйняття та суджень у процесі оцінки цих показників зумовлено тим, що:

- по-перше, й найголовніше, сприйняття має значимість, позаяк агенти свої засновують свої дії на їх враженні, сприйнятті та уявленні;
- по-друге, у багатьох областях управління існує кілька альтернатив довіри на дані сприйняття, це, передусім, надійно для випадку корупції, що за визначенням не залишає «паперового сліду», котрий може бути охоплений тільки об'єктивними показниками;
- по-третє, навіть у випадку, коли об'єктивні чи основані на фактах дані є доступні, доволі часто вони можуть містити де-юре поняття законів «на папері», що суттєво різняться від дійсності існуючих «на землі».

Джерела даних формуються з обстежень фізичних осіб й підприємств, а теж оцінки комерційних ризиків рейтингових агентств, недержавних організацій та цілої низки багатосторонніх установ із надання допомоги, інших організацій державного сектора.

Позаяк суб'єктивна компонента у процесі здійснення оцінки інститутів має істотне значення, то, вважаємо, що більш об'єктивну картину формує не значення того чи іншого показника (який залежить від обраної шкали

оцінювання, а відтак може варіюватися при її зміні), а, власне, використання порівняльного аналізу й визначення динаміки розвитку інститутів.

Необхідно зауважити, що незважаючи на те, що вихідні дані обчислень показників ефективності державного управління не передбачають показників доходу, найкращі значення та позитивна динаміка простежується у тих країнах, де є вищий рівень життя населення, більше значення ВВП на особу, що дозволяє висновувати про залежність рівня розвитку держави загалом й добробуту громадян зокрема від якості функціонування інститутів, які діють у певному суспільстві.

Розгляд теоретичних засад розуміння сутності інституту як наукової категорії дозволив нам узагальнити його зміст та виокремити семантичні особливості даного поняття.

Реалії нового століття обумовлюють безнастанне зростання соціальної значущості інститутів, що є базисом ефективності державних рішень. Нині інститут правосуддя набуває нових рис, покликаним якого є забезпечення стійкого розвитку правової держави, суспільної злагоди та правового прогресу. Відтак, це вимагає підвищення вимог до методологічної оснащеності наукових розвідок, пошуку оновлених, відповідних викликам сьогодення світоглядних орієнтирів, осмислення новітніх наукових підходів й конкретних способів теоретичних досліджень.

Методологія, нами розуміється, як вчення, цілісна теорія із поняттями й категоріями, світоглядом, крізь призму котрих і відбувається пізнання за допомогою методів у певній відповідності із технологією їх застосування – методикою. Як слушно зауважує М. Костицький, коли ведеться про методологію в правничій науці, то слід відійти від ієрархій методологій, що виділяється як філософська, загальнонаукова й конкретно-наукова. Позаяк, методології варто «розташувати» у горизонтальному вимірі, й кожен вчений за власним вибором може їх застосовувати. Такими методологіями можуть бути: позитивістська, юснатуралістична, синергетична, діалектична чи будь-яка інша. Не слід себе зашторювати методологією, адже можна використовувати методи

із різних методологій (безумовно, у розумних межах), тобто методика кожного наукового дослідження може бути мозаїкою методів. Методологія як вчення доконечна, найперше, досліднику для поглиблення наукового світогляду, що не обов'язково має бути «правовірним» позитивістом, юснатуралістом, синергетиком, діалектиком та ін. [123, с.10].

Погоджуючись із вченим М. Костицьким, який наголошує, що філософську методологію пізнання у юриспруденції вбезпечує філософія права, загальнонаукову забезпечує теорія держави і права, конкретно-наукову визначає теоретична частина конкретної галузевої юридичної науки.

Варто зауважити, що в українській правознавчій науці найчастіше методологія осмислюється як система принципів, підходів, методів й способів наукових розвідок (досліджень), а також теоретичні засади їх використання у процесі вивченні будь-яких правових явищ (П. Рабінович) [194, с. 61].

Вчена О. Скакун пропонує розуміти як систему загальних підходів, принципів, засобів й способів пізнання права та держави, реалізованих на основі знань закономірностей їх застосування за допомогою правознавчих понять і категорій, а теж вчення про теоретичний базис їх пізнавального використання[209, с. 8].

Науковець М. Кельман визначає методологію як логічну організацію, структуру, принципи, методи, засоби й форми діяльності дослідника у процесі вивчення ним певних правових явищ [7, с. 24] тощо.

Ми вважаємо, що методологія дисертаційного дослідження представляє собою систему філософсько-світоглядних методологічних принципів, а теж загальнонаукових й спеціальних галузевих методів пізнання даного та його структурних складових. Методологія дослідження інституту правосуддя є вченням про підходи, котрих слід дотримуватися у процесі дослідження філософсько-правових основ й теоретичних засад інституту правосуддя задля досягнення мети й вирішення окреслених нами завдань, а теж впорядковану систему наукових методів, якими необхідно оперувати у ході висвітлення проблеми.

У контексті нашого дослідження вважаємо, що раціонально є дотримуватись концепції, запропонованої вченим-правником В. Федоренком, який первинним рівнем методології сучасних досліджень вважає світоглядні принципи. Під ними він розуміє систему визначальних ідей та принципів, які становлять основу постпозитивістської правосвідомості дослідника й можуть ефективно використовуватися як стратегія набуття нових знань [180, с. 28]. Зважаючи на предмет нашого дослідження це будуть знання про ціннісний вимір інституту правосуддя в Україні.

Основними принципами дослідження ціннісного виміру інституту правосуддя в Україні, що в органічному поєднанні забезпечують розв'язання завдань дисертації є:

– *принцип об'єктивності* – визначає властивість реальності бути незалежною від суб'єкта, здатність останнього розглядати реальність як незалежну від нього та його пізнання; ґрунтується на тому, що у процесі дослідження необхідно враховувати результати наявного наукового доробку, керуватися різними науковими підходами, позиціями щодо осмислення інституту правосуддя, використовувати достовірні дані, що сприятиме формулюванню власних аргументованих авторських положень; в умовах аналітичної роботи застосовування означеного принципу дозволяє здійснювати пошук сутності актуалізованої проблематики із опорою на визнання пізнаваності соціальних інститутів яким і є правосуддя;

– *принцип детермінізму* – відтворює причинно-наслідкові зв'язки різних правових явищ інституту правосуддя, коли одні з них стають причиною інших; сучасне розуміння передбачає наявність різних об'єктивно існуючих форм взаємозв'язку явищ, чимало з яких проявляються у вигляді співвідношень, які не мають безпосередньо причинного характеру, не містять моменту прямого породження одного іншим; сюди входять функціональні залежності, просторові й тимчасові кореляції;

– *принцип історизму*, що передбачає дослідження інституту правосуддя крізь призму його формування та постійного історичного розвитку; на основі

принципу історизму, як одного із елементів діалектики, інститут правосуддя розглядається у його динаміці; він дозволяє не лише визначити початковий етап формування інституту правосуддя на вітчизняному та світовому просторах, втім, й схарактеризувати особливості його сутності та діяльності, виявити наявні протиріччя між ними, що зумовлені умовами його виникнення й розвитку.

– *принцип єдності історичного й логічного* спрямований на визначення змін, що здійснюються у сутності інституту правосуддя в процесі його розвитку на різних історично-суспільних фазисах; категорії історичного та логічного характеризують відносини між об'єктивною дійсністю, яка історично розвивається, та її сприйняттям й відображенням у теоретичному пізнанні. зауважимо, що відображення історичного у логічному реконструює історичний розвиток не лише у часі (послідовно), воно, передусім, пов'язане із розглядом об'єктивної діалектики процесу становлення, тобто генези; пізнавальними імперативами, що у своєму поєднанні (комплексі) забезпечують можливість ефективного використання даного принципу є: необхідність розгляду інституту правосуддя у його саморозвитку та впливу різних чинників на його розвиток, обов'язковість аналізу передумов виникнення інституту правосуддя, виокремлення етапів (фаз, стадій, періодів) його розвитку, визначення напряду й характеру розвитку чи змін інституту правосуддя (прогресивне, регресивне, стагнація і т.д.);

– *принцип достатньої підстави (обґрунтованості)*, передбачає те, що будь-яка наведена позиція щодо інституту правосуддя повинна обґрунтовуватися національним законодавством чи науковими здобутками вчених, аргументуватися іншими фактами, істинність яких доведена й не піддається сумніву;

– *принцип комплексності* забезпечує всебічний розгляд основних питань ціннісного виміру інституту правосуддя не лише із позицій філософії права, юриспруденції, втім й інших гуманітарних наук;

– *принцип системності* є своєрідним ядром системної філософії, у загальному вигляді означає, що явища об'єктивної реальності, що розглядаються із позицій закономірностей системного цілого та взаємодії складових його частин формують особливу гносеологічну площину або характерологічне «вимірювання» реальності; даний принцип передбачає виокремлення системи, структури, елемента як у вимірі системи в цілому, так й кожної її підсистеми, із урахуванням кінцевого результату, котрому підпорядковано функціонування системи; застосування принципу системності до вивчення проблеми інституту правосуддя дозволяє розглядати його як організовану цілісність, означити місце та роль кожного елемента у загальній системі правосуддя, визначити взаємозв'язки між закономірностями різного порядку, увиразнити суттєве, і як наслідок, побудувати його теоретичну модель;

– *принцип цілісності* полягає у тому, досліджуваний об'єкт постає як явище, розділене на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле; примат цілого над складовими частинами означає, що функції окремих компонент й підсистем є підпорядковані функціям системи загалом; спрямований на визначення основних тенденцій розвитку досліджуваної проблематики, з'ясування її місця у загальному розвитку суспільства.

– *принцип несуперечливості* вимагає такої конструкції дослідницьких положень й висновків, які не суперечитимуть між собою; наступність наукових теорій, нові теоретичні знання є корисними для подальшого розвитку науки, втім якщо вони не будуть поєднуватися із минулими, то наука втратить свою цілісність.

– *принцип рефлексивності* – передбачає остаточне усвідомлення проблеми, налаштованість на визначення сутності процесів, що відбуваються у сучасній вітчизняній та міжнародній системі правосуддя; дозволяє визначити співвідношення часткового, якою є вітчизняна система правосуддя, та цілого – європейська та світова системи правосуддя;

– *принцип деідеологізації* є імперативною вимогою Конституції України, яка декларує «жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов’язкова»; недостатньо забезпечити лише деідеологічні процеси, але на місце «старих» світоглядних установок слід запропонувати нові; національна правова ідеологія повинна являти собою оснований на конституційних й законодавчих положеннях вплив з боку держави та її органів на розвиток і вдосконалення правової системи із метою оптимізації інституту правосуддя.

– *принцип зв’язку теорії та практики* – певне наукове дослідження зазвичай зумовлюється викликами, потребами реальності, результативність його теоретичних положень перевіряється на практиці за допомогою визначення їх спроможності у вирішенні цих проблем.

Охарактеризувавши основні світоглядні методологічні принципи дослідження інституту правосуддя, зосередимося на проблемі використання підходів. Під якими розуміються особливі способи пізнання об’єктивної дійсності, що визначаються високим рівнем знань, професійною підготовкою, умовами дослідження й цілісним спрямуванням наукового пошуку. Підходи дозволяють найбільш повно розглянути проблемність й концептуальне наповнення досліджуваного явища, здійснюється екстраполяція системи ідей конкретно наукового напрямку на предмет дослідження. Як слушно зауважує Н. Тарасова «методологічний підхід у правознавстві є тим, як право й правові явища будуть усвідомлю у процесі дослідження» [175, с. 338]

Системний підхід виступає одним із фундаментальних класичних підходів наукового пізнання, що передбачає дослідження явищ не ізольовано, як автономних одиниць, а передусім як взаємодію різних компонент цілого, які перебувають у системі певних відносин. Особливістю системного підходу, що об’єкт не аналізується дослідником безпосередньо, прямо як система, він постає як результат зіставлення суперечливих, складних і, водночас, взаємозалежних властивостей та характеристик об’єкта, передбачає перехід від феноменалістської фіксації особливостей до спеціального теоретичного

конструювання моделей, які найбільш адекватно визначають системну побудову та сутність об'єкта [123, с. 7].

Із позицій системного підходу дослідження інституту правосуддя передбачає розгляд динамічної природи різних структурних проявів взаємозв'язків (внутрішніх і зовнішніх) та взаємозалежностей всіх його елементів і підсистем у єдиній конструкції цілого. Вагомим аспектом наукового дослідження тут є пошук тих особливостей і характеристик, що забезпечують збереження, стійкість цього інституту та визначають форми й напрям його змін.

Застосування системного підходу до вивчення об'єктів потребує виконання наступних послідовних процедур: фіксацію певної множини елементів, відокремлених від інших; виокремлення та класифікацію внутрішніх взаємозв'язків цієї множини, тобто між елементами та підсистемами множин; на підставі аналізу сукупності зовнішніх зв'язків формулювання принципів взаємодії системи зі середовищем; виокремлення серед множини внутрішніх зв'язків особливого їх типу – системоутворювальних, що забезпечують організованість системи; визначення шляхом аналізу упорядкованості елементів у системі; розгляд основних принципів функціонування системи як цілісної множини; дослідження процесів регулювання, що забезпечують стабільність системи та досягнення досконаліших форм функціонування, що й поетапно реалізуємо у процесі наукового пошуку у межах дослідження інституту правосуддя.

Відтак, можемо виокремити окремі аспекти системного підходу в дослідженні ціннісного виміру інституту правосуддя:

- системно-історичний, що розглядає генезис та майбутню перспективу розвитку правосуддя;
- системно-елементний спрямований на виокремлення й вивчення складових (елементів й компонент), із яких складається правосуддя;
- системно-структурний розкриває внутрішню організацію інституту правосуддя, способи взаємодії його елементів;

- системно-функціональний виявляє компоненти інституту правосуддя, а також функції, які він реалізовує; системно-інтегративний розкриває джерела, чинники стабільності, удосконалення та розвитку інституту правосуддя;
- системно-процесуальний вказує на процеси, які здійснює інститут правосуддя, а також процеси, які відбуваються у ньому з метою збереження його цілісності, удосконалення та розвитку;
- системно-комунікативний розкриває взаємозв'язок інституту правосуддя з іншими інститутами, системами як горизонтально, так і вертикально.

Використання системного підходу як базової методологічної основи вимагає доповнення іншими методологічними орієнтирами, серед яких є синергетичний підхід. Змістовним наповненням даного підходу є дослідження всеохоплюючих схем, об'єднуючих універсальних основ, у межах яких можна логічно вислідити причинні залежності, довести взаємозв'язок всього існуючого, в якому немає непередбачуваного, спонтанного розвитку подій, все, що здійснюється є підпорядковане загальним законам. Згідно позиції засновників синергетики, новітній етап розвитку науки, культури, суспільства загалом вимагає нового погляду на природу, макрокосмос та його взаємодію з індивідом крізь призму спонтанності, нелінійності, відкритості, нестійкості, хаотичності, нерівноваги та саморганізованості [125, с. 77].

Положення синергетичного підходу дозволяють розглянути інститут правосуддя у таких аспектах: розвиток відповідного інституту не можна вважати лінійним, планомірно-поступовим, безконфліктним процесом, він неодмінно супроводжується певними кризами, що обумовлюють потребу його удосконалення та модернізації, стимулювання його оптимального розвитку та саморозвитку. Застосування синергетичного підходу до ціннісного виміру інституту правосуддя дозволяє припускати про його наближення до точки біфуркації – переходу на істотно нову траєкторію розвитку, особливості якої спробуємо проаналізувати у дослідженні.

Герменевтичний підхід до вивчення правових явищ належить не лише до модерних технологій дослідження, без яких сьогодні є немислимий науковий прогрес у соціальних науках, але й дає реальну можливість визначити перспективи розвитку права, спрогнозувати й передбачити майбутнє юриспруденції. Знаходячись на стику гуманітарних дисциплін та застосовуючи у правничих дослідженнях технології, розвинуті в інших гуманітарних науках (філософії, психології, соціології), герменевтика в юриспруденції постає, як певна інтелектуальна інвестиція, що вбезпечує зміни у правовій сфері [35, с. 58].

Зокрема, герменевтичний метод використовувався В. Бігуном для дослідження особливостей тлумачення права у процесі здійснення правосуддя, ним відзначалося, що судова герменевтика постає як юридична методологія реалізації правосуддя [16, с. 51]. Слід зауважити, що методологія пізнання є особливим підґрунтям вивчення будь-якої наукової проблематики. Інститут правосуддя слід розглядати в його багатоаспектності та контроверзі, аналізувати всі факти (як позитивні, так і негативні) в їх комплексності, незалежно від їх суб'єктивного сприйняття.

Феноменологічний підхід до правової сфери загалом, та до інституту правосуддя зокрема, сформований на базисі інституалізованого наукового бачення філософського руху. Феноменологічний підхід до інституту правосуддя є надзвичайно актуальний у контексті сучасних суспільних трансформацій. Такі межові психолого-юридичні феномени як «верховенство права», «доступність до правосуддя», «правова справедливість», «правова рівність», «гендерна рівність у правосудді» та інші сьогодні залишаються не до кінця вирішеними. Вважаємо, що певне їх розв'язання можливе завдяки феноменологічному підходу до інституту правосуддя як феномену, що спосібний подолати суспільно-політичну кризу сучасної епохи.

Згідно позиції більшості вчених у феноменологічному підході основним є: змістове сприйняття й переживання у свідомості того, що у ній відтворено; ірраціональні відчуття (навіть тоді, коли не мають раціональних обґрунтувань);

суб'єктивно-внутрішнє (безпосередні переживання особи чи групи осіб) щодо певного феномену; об'єктивно-зовнішнє значливе тільки тією мірою, як відображає внутрішнє («матерія – це уособлення думки») [135, с. 156]. У феноменологічній площині, на інститут правосуддя впливає конкретний соціокультурний контекст, що відображає ціннісні настанови й ідеали суспільства, який потребує розроблення нового комплексного підходу до правосуддя як багатоаспектного та особливого феномена, зумовленого соціальною природою індивіда і конкретним зрізом історико-культурного розвитку.

Проаналізувавши особливості феноменологічного підходу до інституту правосуддя можемо визначити основні його характеристики: являє собою опис інституту правосуддя як феномену правової реальності та пов'язаних із цим чинників; пропонує сприймання та інтерпретування світу відповідно до основних аксіологічних засад правосуддя, що можемо розглядати як правову феноменологію; інститут правосуддя є складним, багатогранним, багатомірним й багаторівневим феноменом, в якому тісно переплітаються правові, духовні, етичні та культурні засади; загальнолюдські, державні, міжнародні та цивілізаційні аспекти; цінності справедливості й рівності та правова істина; людські ідеали, правові цінності, інституціонально-нормативні утворення та правові відносини, тощо.

Важливість використання аксіологічного підходу у дослідженні інституту правосуддя зумовлена тісною взаємопов'язаністю в ньому права та моралі. Як зауважує В. Бігун «використання даного підходу дає можливість встановити, що закономірністю формування, вияву і розвитку ціннісних особливостей відношення людини та права є розвиток й поступальне здійснення гуманістичної природи права» [185, с. 4]. Аксіологічний підхід наповнює розуміння інституту правосуддя смислом «морально належного», що набирає виміру ефективності у процесі реалізації законних інтересів крізь призму непорушності конституційних прав й свобод і гарантуванні захисту загальнолюдських цінностей.

Ефективність інституту правосуддя насамперед від ціннісної складової, на основі якої він розвивається. Безумовно, що базовими основами його діяльності є система соціальних цінностей, що є характерні демократичним країнам, а саме: народовладдя, верховенство права, законність, справедливість, рівність всіх громадян перед законом й судом, незалежність, компетентність, відповідальність тощо.

Характеризуючи методологічні підходи щодо дослідження інституту правосуддя важливо відзначити антропологічний. Для кожної сучасної цивілізованої демократичної держави визначальною соціальною цінністю є людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, права й свободи, а теж можливість їхньої реалізації і забезпечення. Нині у демократичних державах дедалі зростає значимість гарантування прав громадян, передусім інституційних. Правознавиця О. Скакун стверджує, що антропологічний підхід конститутивним у розгляді всіх державно-правових явищ, «згідно котрого людина як біосоціальний індивід є «мірою всіх речей», зокрема й державно-правових явищ. Даний підхід виводить людину на центр правової реальності та вивчає її роль у формуванні цієї дійсності, життєдіяльність всередині неї, взаємний вплив (також і деструктивний) людини та правової реальності» [233, с. 42].

Зауважимо на виключному значенні застосування антропологічного підходу у нашому дисертаційному дослідженні, позаяк держава покликана створити оптимальні умови, які забезпечать реалізацію прав й свобод особи, сприятимуть відновленню порушених прав. Це, звісно, може відбуватися лише за умови ефективного функціонування інституту правосуддя в державі.

Вважаємо, що саме такий комплекс обраних методологічних підходів дозволить системно дослідити інститут правосуддя та сформувавши на цьому базисі висновки й пропозиції, що максимально чітко відобразатимуть вимоги нинішніх тенденцій реалізації судової реформи загалом. Комплекс окреслених нами світоглядних методологічних підходів не є сталим, позаяк має тенденцію до збільшення чи зменшення по мірі поставлених дослідником завдань.

Серед методів, які вважаємо найбільш ефективними у дослідженні ціннісного виміру інституту правосуддя є: системний, історично-ретроспективний, структурно-функціональний, діяльнісний, метод компаративістики (порівняльно-правовий), семантичний, формально-догматичний, конкретно-соціологічний, психоаналітичний, гносеологічний, прогностичний, статистичний, гіпотетико-дедуктивний, логічний, комунікативний, евристичний, та інші.

Таким чином, загальнометодологічну основу наукового пошуку у межах ціннісного виміру інституту правосуддя становить філософська методологія як засіб вироблення аксіологічних орієнтацій, об'єднання глобальних й кінцевих цілей. Основним підходом до вивчення проблеми інституту правосуддя є діалектика як науково-філософський метод опису та витлумачення загальних законів розвитку природи, людської свідомості та суспільства. Сутнісна характеристика діалектики полягає в наявності протиріч розвитку, динаміці до цих протиріч, а пізнання предмету дослідження передбачає застосування її основних законів: загальних – «закон єдності й боротьби протилежностей», «закон заперечення заперечення» та «закон переходу кількісних змін у якісні», що діють в усіх сферах дійсності; специфічних – «сходження від абстрактного до конкретного», «співвідношення абсолютної та відносної істини» та «співвідношення аналізу та синтезу», що характерні тільки певній сфері дійсності і мислення. За внутрішньою структурою діалектика складається із низки принципів, призначення котрих – вести пізнання до розгортання протиріч розвитку

Методологія дослідження ціннісного виміру інституту правосуддя ґрунтується на принципах, сформульованих на трьох рівнях методології: філософському, загальнонауковому та конкретнонауковому. Основними принципами, що в органічному поєднанні забезпечують розв'язання завдань дисертації є: принцип об'єктивності, принцип детермінізму, принцип історизму, принцип єдності історичного й логічного, принцип достатньої підстави (обґрунтованості), принцип комплексності, принцип системності,

принцип цілісності, принцип несуперечливості, принцип рефлексивності, принцип деідеологізації, принцип зв'язку теорії та практики.

Наукові підходи дозволяють найбільш повно розглянути проблемність й концептуальне наповнення інституту правосуддя, здійснюється екстраполяція системи ідей конкретно наукового напрямку на предмет дослідження. Розглянуто такі підходи як: інституціональний, системний, синергетичний, герменевтичний, феноменологічний, аксіологічний, антропологічний. Комплекс окреслених нами світоглядних методологічних підходів не є сталим, позаяк має тенденцію до збільшення чи зменшення по мірі поставлених дослідником завдань. Підсумовуючи зауважимо, що визначені нами методологічні засади ціннісного виміру інституту правосуддя не вичерпується. Стрімкий розвиток методології спонукає до подальшого удосконалення наукового пошуку, позаяк проблематика методологічних засад інституту правосуддя на вітчизняному рівні не набула належного розгляду у наукових теоретико-правових розвідках.

1.3. Генезис філософсько-правових уявлень про феноменологію правосуддя

Дослідження феномену правосуддя потребує аналізу та обґрунтування генезису філософсько-правових уявлень про нього. До проблеми правосуддя звертались відомі філософи і правники на різних етапах суспільного розвитку. Так, писані джерела вірувань та релігій засвідчують про існування справедливих та несправедливих судових процесів щодо здійснення правосуддя Богом (чи від Бога) або індивідом, що професійний у цій сфері. Даний підхід показує те, що ідея здійснення правосуддя й досягнення його мети турбувала людину у продовж тисячоліть.

В іудаїзмі, як найдавнішій поширеній релігії світу, однією зі семи заповідей Ноя виступає заповідь правосуддя [259, с.5]. Як зауважує Й. Шварц, спадкоємці Ноя отримали дану заповідь, щоб зберегти суспільство через

формування судів, які повинні були вирішувати різні конфліктні ситуації та карати правопорушників [259, с. 33]. Згідно заповіді правосуддя, правом на звернення до суду користувалися всі, судді зобов'язані були судити на основі справедливих законів, самоправство суворо заборонялося [259, с. 39].

У давніх слов'янських віруваннях існував бог Вій (Ній), який був суддею над мертвими. У грецьких та римських віруваннях була богиня правосуддя – Еквітас, Феміда (стародавня Греція), а з I століття нашої ери – Юстиція (Римська імперія). На українських землях правосуддя мало різні форми, що було зумовлено переглядом світоглядницьких позицій й змінами розуміння змісту судової функції. Також, слід зауважити, що судова процедура на різних етапах історичного розвитку то ускладнювалась, то спрощувалась. Щодо розуміння правосуддя, форм його реалізації та необхідності захисту цієї діяльності, філософи підходили по-різному, займаючи як близькі, так і цілком протилежні позиції. Платон, описуючи діалог зі Сократом, вказує на те, яким повинен бути з точки зору досвідченості ідеальний суддя й опосередковано зазначає, що останній через судовий процес має досягти мети правосуддя – справедливості [70, с. 348].

Аналізуючи працю Аристотеля «Політика» можна висновувати, що метою правосуддя є не лише задоволення сторін у справі, його мета є значно вища. Мислитель визначав, що душею будь-якої держави є військові та особи, на яких покладено відправлення правосуддя, тобто вказував на вагомість їх особливої ролі в суспільстві [4, с. 171]. Аристотель виокремив три критерії правосуддя: хто судді, як призначаються судді (обрання чи жереб), що підлягає їх суду [4, с. 213]. Відповідно до цього, філософ називав такі види судів: 1) суд щодо розгляду скарг між приватними та службовими особами щодо штрафів; 2) суд із прийняття звітів службових осіб; 3) суд над особами, які завдали шкоди державі; 4) суд стосовно розгляду державних злочинів; 5) суд із розгляду справ про вбивства; 6) суд із розгляду справ, які стосуються іноземців; 7) суд щодо розгляду дрібних торгівельних угод; 8) суд із розгляду великих торгівельних угод [4, с. 214].

У трактаті «Про межі добра та зла» Цицерон поєднував проблеми справедливості та правосуддя, називаючи останню як природну потребу індивіду, мотивом (результатом) такої діяльності й не вигода, а істина (чесність). Відтак, такий підхід Цицерона дозволяє наблизити поняття «істини» до «справедливості» і «правосуддя» [149].

Епікур відзначав, що справедливість не існує сама по собі, вона є своєрідним договором, укладеним у процесі спілкування індивідів, щоб не терпіти та не завдавати шкоди. Водночас, він зауважує, що несправедливість не є злом, а страхом від підозри, що індивід не залишається прихованим від тих, хто карає за такі дії [258, с. 31].

Отже, у дохристиянський період філософське осмислення грецькими та римськими мислителями ролі правосуддя для соціуму та з способів його захисту здійснювалось крізь призму категорій «правосуддя», «істина», «справедливість». Іншою проблемою, до якої вони часто звертались, є винесення суддею неправосудного (несправедливого) рішення щодо справ (передусім, шляхом отримання неправомірної вигоди).

Саме перехід з язичництва у християнство зумовив трансформацію світоглядних позицій щодо осмислення правосуддя. Зокрема, набула популярності ідея Страшного Суду, як одного із вагомих важелів здійснення правосуддя. Слід зауважити, що така ідея характерна не лише християнству, втім й іншим світовим релігіям (іудаїзму, ісламу). Концепт Страшного Суду доволі ґрунтовно розвинув філософ-теолог Аврелій Августин у своїй праці «Про град Божий» [1, с. 212].

Поширення християнських ідей у Римській імперії зумовили їх домінування на території Європи, а також українських земель, що призвело до хрещення Київської Русі та створення Церковного суду. Тома Аквінський стверджував, що «справедливіше карати смертю єретиків..., щоб засуджений на смерть пішов із цього життя» [25, с. 65]. Саме цим церква обґрунтовувала необхідність існування Церковного суду та здійснення ним жорстоких покарань (дії Святої Інквізиції). Шляхом формування такого церковного органу відбувся

захист церковної влади, що призвели до Інквізиції, християнських походів на інші держави. Слід констатувати, що у цей період частими були зловживання судових посадовців та суддів, що викликали неправдиві доноси, показання, несправедливі обвинувачування, прийняття й виконання неправосудних рішень.

Із появою влади монарха розвинулись філософські міркування щодо значення правосуддя у державі, передусім у його відправленні. Так, в епоху Т. Аквінського та Н. Макіавеллі суспільство опинилось поміж абсолютною владою церкви і монарха, що спричинило одночасну діяльність церковних та світських судів. Відбулася певна реформа не лише судових органів, але й церкви та всієї держави із істотним обмеженням влади цих інституцій. Результатом цього стало швидке поширення протестантських ідей.

Натхненник реформаторства М. Лютер розмежував закон та Євангеліє, так, перший вимагає чіткого регулювання й виконання, натомість друге ґрунтується на благочесті. Закон та Євангеліє відрізняється своїм характером: перший «наказує», друге – «обіцяє», закон вказує – «ти зобов'язаний», тоді як Євангеліє дає, а ми приймаємо [141]. Відтак, аналіз філософських міркувань даного періоду вказує, що існування абсолютної влади не дозволяло відмежовувати суд, його функції від влади церкви та монарха.

Осмислюючи відправлення правосуддя Г. Гроцій звертав увагу на те, що вирішення різних спорів між громадянами здійснюється державою задля підтримання суспільного ладу, злагоди [63, с. 20]. На його думку створення судів призвело до того, що приватні особи втратили свободу самостійно мститись (здійснювати самоуправство) за заподіяну їм кривду [63, с. 29]. Філософ самоуправство називає злочином проти правосуддя й зауважує, що воно і тепер існує там, де закінчуються межі судової влади [63, с. 142]. Отже, така позиція Г. Гроція у сучасних умовах дозволяє актуалізувати доцільність щодо віднесення самосуду та самоуправства саме до злочинів проти правосуддя.

Значний внесок у розвиток вчення про правосуддя здійснив Т. Гоббс. Так, на його думку, збереження громадянського суспільства безпосередньо залежить

від правосуддя, натомість правосуддя від влади над життям й смертю та іншими меншими нагородами від помсти, покарання, привласнення тими, хто має владу у державі [40, с. 354]. Як стверджує філософ, саме Адам та Єва вперше привласнили функцію Бога щодо відправлення правосуддя, які скуштували плід зі забороненого дерева Добра та Зла [40, с. 163]. Т. Гоббс в сфері правосуддя надає абсолютну владу монарху, а судовими посадовцями називає тих, яким доручено судочинство, позаяк, в своєму судовому кріслі вони безпосередньо представляють суверена, а їхній вирок є і його вирок [40, с. 191].

Згідно позиції Т. Гоббса, влада не може поділятися на гілки, адже монарх здійснює правління від Бога, а тому його судді не можуть посягати на правосуддя та виносити неправосудні вирокі. Він відзначає, що суддя може помилитися та постановити неправильне рішення, втім, ця помилка не є законом для інших суддів, необхідно насамперед керуватися природним законом. Разом з цим, філософ висновує, що однієї із форм вчинення злочину проти правосуддя є відмова в ньому, тобто суддя відмовляється вислухати докази [40, с. 222]. Окрім того, суддя може бути покараний за винесення рішення, яке є протизаконним та у випадку його підкуплення.

Заслуговує уваги також приклад Т. Гоббса відносно справи, в якій проходить лжеобвинувачення особи, а суддя відаючи про її невинуватість не виносить виправдувального чи обґрунтованого обвинувального вироку. У такому випадку, на його переконання, суддя повинен звернутись до суверена, щоб він призначив нового суддю, а попередній у цій справі має проходити як свідок, бути допитаний. Отже, це є справедливим вирішенням ситуації, позаяк суддя керується не буквою, втім рацією закону [40, с. 223].

Філософ стверджував, що одними із найбільш важких злочинів є ті, що виникають на основі зневаги до правосуддя [40, с. 280]. Необхідно зауважити, що даний підхід не корелюється зі сучасним українським кримінальним законодавством, адже «неповага до суду» не визнається злочином. Втім, відповідно до статті 185-3 Кодексу України про адміністративні

правопорушення дане діяння визнається як адміністративне правопорушення, позаяк законодавець розглядає його як таке, що не досягає рівня суспільної небезпечності необхідного для злочину.

Англійський філософ Д. Локк звертав увагу на різні ситуації, коли шляхом відкритого неправильного тлумачення законів й реального порушення правосуддя здійснюються приховування чи виправдання насильства або завданих збитків як з боку окремої людини, так і групи людей [138, с. 275]. Як стверджує мислитель, коли особи, що призначені відправляти правосуддя, під іменем закону, прикриваючись його формою та видимістю застосовують насильство та завдають збитки іншим, фактично є війною проти потерпілих, позаяк, у потерпілих не залишається можливості до когось звернутись. Мета ж закону є захистити невинуватого й відновити справедливість шляхом неупередженого застосування до всіх, на кого він розповсюджується [138, с. 276].

Отже, Д. Локк прирівняв злочини проти правосуддя до війни відзначаючи, що вони призводять потерпілих до безвиході, позаяк, в них не залишається законних способів досягнути справедливого рішення. Такий безвихідний стан потерпілих, близький до фрустрації («психічний стан індивіда, що викликаний об'єктивно непереборними чи суб'єктивно так сприйнятими труднощами, які виникають на шляху до вирішення проблеми або до досягнення певної мети, переживання, невдачі» [114, с. 77].

У контексті нашого дисертаційного дослідження значимі є міркування Д. Локка щодо віднесення тодішніх судових органів до законодавчої влади. Право судити (реалізовувати власне приватне правосуддя) передавалося членами громадянського суспільства фактично у всіх випадках законодавчій владі [138, с. 314]. Отже, згідно позиції філософа, злочини проти правосуддя по-суті вчиняються проти самого себе. Так, як й інші мислителі, він наголошує на існуванні проблеми відмови в правосудді, зауважуючи, що «коли Господь залишив мене без будь-яких засобів, за допомогою котрих можна відновити справедливість, то не залишається нічого, окрім терпіння» [40, с. 367].

Філософствуючи у цьому напрямку, Т. Гоббс відзначає, що де не існує відправлення правосуддя, яке гарантує права людини, й не має влади в суспільстві, щоб направляла б його силу, там, звісно, не залишається й уряду [40, с. 390]. Наслідки несправедливого винесення судових рішень є завжди актуальними з огляду на постійний розвиток держав, позаяк громадяни, залишаються не лише невдоволеними результатами судового процесу, втім й діяльністю всієї державної влади.

Як відомо, істотний вплив щодо розуміння діяльності із відправленням правосуддя здійснив французький правник Ш. Л. Монтеск'є, який наполягав на трьох галузевому поділі влади: законодавчу, виконавчу й судову. У своїх працях мислитель відзначав, що свобода є неможливою, якщо судова влада не буде відокремлена від законодавчої й виконавчої влади. У випадку, коли судова влада є об'єднана із виконавчою, то суддя може стати «утискувачем». У ситуації, коли вона є поєднана зі законодавчою владою, то свобода та життя громадян проявляється у владі свавілля, позаяк суддя буде законодавцем [158].

Отже, Ш. Л. Монтеск'є фактично вступив у протиріччя із Д. Локком. Аргументація французького правника щодо необхідності виокремлення судової влади як окремої гілки у демократичних формах правління обумовили формальне закріплення цього підходу в конституціях різних країн.

Філософ наголошував, що задля винесення справедливих рішень, закон не може носити простий характер. Ш. Л. Монтеск'є наводить приклад, що у Туреччині, в якій мало, обмежено піклуються про життя і честь підданих, про їх майно, всі судові тяжби завершується швидким рішенням у будь-який спосіб, головним є лише саме вирішення. «Паша», отримавши відомості, за навіюванням власної фантазії визначає кийові удари по п'яткам сторін й відправляє їх додому [158]. У виважених державах голова кожного із громадян становить певну цінність, у них позбавити людину честі та майна можуть лише після ретельного та довгого розслідування. У таких державах відбирають права громадянина лише тоді, коли сама його Батьківщина виступає проти нього, однак, й виступивши проти нього, вона надає йому гарантії свого захисту [158].

Таким чином, філософом було проаналізовано приклади різних тогочасних судових систем країн світу, функціонування яких призводило до необережних або умисних злочинів проти правосуддя. На його думку, можливим підходом до протидії таким злочинам є ретельне розслідування й надання всіх можливих засобів для захисту.

Саме відправлення правосуддя, згідно позиції Ш. Л. Монтеск'є, стало однією із основних передумов виникнення законів. Так, він наголошував, що лише те правління в державі, яке має найбільше республіканських ознак, є запорукою чіткого та справедливого відправлення правосуддя [159, с. 72]. Згідно цього підходу, по суті, зловживання судді у процесі відправлення правосуддя й обумовило появу законів. Філософ називає ці зловживання як одні із найстаріших злочинів проти правосуддя, а також застерігає від суду, який здійснює монарх. Позаяк, на його думку, це призводить до зловживань у формі заволодіння і привласнення майна, об'єднання функції судді та обвинувача, підвищення кількості лжеобвинувачень (неправдивих доносів) й унеможливлення реалізації правосуддя саме судом, позаяк, останнє слово застається за монархом [159, с. 75].

Не залишив поза увагою Ш. Л. Монтеск'є і таке посягання як відмова в правосудді. Він піддає критиці наказ Петра I, що велів подавати йому скаргу тільки у тому випадку, коли вона вже двічі подавалась його посадовцям, які відмовили в правосудді. Втім, якщо скарга буде несправедливою, то до такого скаржника повинна застосовуватись смертна кара. Отже, піддані Петра I не мали можливості оскаржувати дії посадовців, відтак, злочини у формі відмови в правосудді продовжували вчинятися [159, с. 189]. Так, Ш. Л. Монтеск'є зауважував, що у Франції скаргу на відмову в правосудді подавалася у тих випадках, коли на суді вирішення справи затягувалося, ухилялися від винесення рішень чи відмовляли сторонам у здійсненні правосуддя [159, с. 500]. Розгляд такої скарги зумовлював подання апеляції до королівського суду щодо покарання за відмову виконання судового рішення. Ми вважаємо, що відмова в правосудді також могла бути пов'язана із винесенням неправосудного

рішення. У своїх міркуваннях філософ визначав й інший злочин проти правосуддя – це затягування у відправленні правосуддя відносно вчинення якого діяла заборона в Італії [159, с. 564].

Італійський правник Ч. Беккарія стверджував, що суверен має право карати за злочини, що ґрунтується на потребі захищати загальне благо від посягань окремих осіб. Мислитель представляє дві форми судочинства – слідче та обвинувальне. Слідчий процес є неупередженим дослідженням події, що вимагається розумом, визначене військовими законами, який допускається азійським деспотизмом навіть по справах незначних, пересічних, втім, фактично не застосовується європейськими судами. Обвинувальний процес, який практикувався у XVIII ст. в усіх європейських країнах полягав в тому, що для доказування власної невинуватості, особа мала бути визнана винною [14, с. 137]. Для майбутньої реалізації правосуддя в європейських країнах, згідно позиції Ч. Беккарія, необхідною формою правосуддя є слідчий процес – неупереджене дослідження події вчиненого. Окремі ознаки цього процесу можна простежити у процесуальних законодавствах усіх розвинутих країн світу.

Філософ, міркуючи про смертну кару, зауважив, «якщо я міг би врятувати від передсмертного суму та страждань хоча б одну нещасну жертву тиранії чи безщадного невігластва, тоді сльози радості та благословення однієї невинуватої особи були би для мене нагородою за людську зневагу» [14, с. 111]. Отже, Ч. Беккарія підводить до необхідності відміни надмірного застосування насильства у процесі реалізації правосуддя, що зумовлює неповоротне засудження невинуватих осіб шляхом застосування тортурних допитів та смертної кари.

Проблема застосування смертної кари розглядалася також О. Кістяківським, аналізуючи справедливість та необхідність смертної кари, він зауважує, що протест Ч. Беккарія не був першим у цьому напрямку. Зокрема, смертна кара була відмінена ще єгипетським фараоном Шабаком (716 – 701 рр. до н.е.) та норманським королем Вільгельмом I Завойовником в Англії (1027 –

1087 pp.), не застосовувалася вона і богемським герцогом Венцеславом (1205 р. – 1253 pp.) та синами Ярослава в Київській Русі. Як приклад доцільності скасування смертної кари О. Кістяківський приводить біблійську історію про Ісуса Христа [108, с. 175]. Отже, Ч. Беккарія та О. Кістяківський торкаючись проблеми смертної кари звернулися не лише до розгляду доцільності застосування даного виду покарання, втім, й справедливості загалом такого судового процесу та легальності ухвалених рішень судом.

Нищівна критика Ч. Беккарія була спрямована на таємні обвинувачення, під якими він розумів неправдиві доноси та клеми. Аналогічно до позиції Ш. Л. Монтеск'є, він прийшов до висновку, що клепник повинен бути покараний за неправдивий донос чи клепа, а сама практика таємних обвинувачень свідчить про слабкість відповідної форми правління [14, с. 123].

Філософ також розглядав й інші злочини проти правосуддя, зокрема, як завідомо незаконне затримання й тримання під вартою. Ним зауважувалося, що не судді, а саме закон має встановлювати докази злочину, що виправдовують затримання обвинуваченого. Зокрема: втеча, народний поголос, позасудове визнання, визнання співучасника в злочині, речові докази, погрози та постійна ворожнеча із потерпілим та аналогічні докази. Мислитель зауважував, що тюрма є радше місце покарання, аніж утримування обвинувачуваних під вартою [14, с. 178].

Німецький філософ І. Кант у своїй відомій праці «Критика чистого розуму» також звертався до проблеми реалізації правосуддя та посягань на них. Він відзначав, що некомпетентний суддя розглядає неаргументовані твердження інших, основуєчись на своїх такого ж рівня недовідних переконаннях [100, с. 43]. Розвиваючи міркування про можливість несправедливих рішень й судових помилок, мислитель стверджує, що суддя може мати у своїй голові чимало правильних юридичних установок, що самоспосібний бути хорошим вчителем у цій сфері, втім, у застосуванні їх може легко піддаватися певним помилкам, тому що йому не вистарчає судження (а не розуму). Він хоча й здатний абстрактно бачити загальне, втім не може

розрізнити відповідність судження щодо конкретного випадку, позаяк не має відповідного практичного досвіду та необізнаний із реальною діяльністю [100, с. 24].

По суті, йдеться про недосвідченість суддів та недостатній рівень їх практичних знань щодо винесення справедливих рішень у конкретній справі. У контексті цього, позитивною може бути судова реформа в Україні, що передбачає проведення тестування суддів з метою оцінювань можливості ними обіймати таку посаду. Важливим у цьому є, не лише правильні відповіді кандидатів на суддівські посади, але й професійна їх спроможність щодо прийняття правильних суддівських рішень у запропонованій під час тестування конкретній ситуації.

Філософствуючи над поняттям правосуддя, В. Гегель наголошував, що його слід водночас розуміти як обов'язок, і як право діючої влади, яке не виходить із рішення соціуму доручити чи не доручити його виконання особливій владі [37, с. 242]. Філософ зауважує, що судочинство створює можливість сторонам пред'явити докази та висловити власні аргументи, у результаті яких, суддя може синтезувати повне уявлення про справу [37, с. 243]. Він стверджує, що тривалий шлях розгалужених формальностей може обернутися в зло – інструмент несправедливості, обумовити зловживання судочинством, тому рекомендує насамперед звернутись до простого суду (мирового, третейського), зробити спроби в досягненні добровільного консенсусу, і лише опісля звертатись до формального суду [37, с. 243]. Особливість рекомендації філософа в тому, що загалом для протидії скоєнню злочинів проти правосуддя слід оминати реалізацію правосуддя офіційними судовими органами.

Г. Гегель зауважував, що вимога визнання своєї винуватості злочинцем, полягає в тому «істинному», що задовольняє право суб'єктивної самосвідомості, позаяк те, що оголошують судді не має розбігатися у свідомості. І лише у тому випадку, коли особа зізналася у своєму злочині, тоді не застається у вироку нічого, щоб могло йому протидіяти як чуже [37, с. 246].

Спроби підкреслити правильність рішення визнанням винуватості підсудним зумовлює більшу несправедливість й вчинення більшої кількості злочинів проти правосуддя: примушування давати показання, притягання завідомо невинного до кримінальної відповідальності, постановлення суддею судового рішення щодо завідомо неправосудного, порушення права на захист [129].

Проблема переховування злочинця від карної влади розглядалося П. Фейєрбахом, який відніс таку діяльність до співучасті у вчиненні злочину, втім нині це визнається окремим злочином проти правосуддя [129]. Мислитель зазначав, що таке сприяння може здійснюватися через добровільну участь у вигоді справи, у підкріпленні самого злочинця в отриманні вигоди від злочину (через купівлю речей, їх приховування, цілковито знаючи, що вони отриманні шляхом вчинення злочину) та інші діяння щодо переховування злочинця від покарання [237, с. 51].

Німецький правознавець Р. фон Єрінг висноував «якщо беззаконня та свавілля насмілюється зухвало підіймати голову, то це свідчить про те, що ті, які повинні були захищати закон, не виконали покладеного на них обов'язку» [92, с. 43]. Даний підхід може повністю співвідноситися із діяльністю суддів, які виносять несправедливі або помилкові рішення. Розвиваючи власну думку, Р. фон Єрінг вказує, що кожен повинен займати рішучу позицію у боротьбі за право на правосуддя. «Право та правосуддя в державі забезпечується не тільки тим, що суддя завше сидить готовий у своєму кріслі, а поліція надає своїх детективів, але, що кожний зі свого боку сприяє цьому. Кожен повинен вважати своїм безпосереднім обов'язком розбити голову гідрі беззаконня та свавілля, одразу як вона наважується нагрянути» [92, с. 45]. Отже, простежуємо заклик боротьби зі злочинами проти правосуддя у контексті активної позиції соціуму щодо пасивної поведінки представників поліції та суддів.

Осмислення правосуддя філософ продовжує через розгляд посягань на правосуддя. Так, для правосуддя, що порушило право, не існує більш сильного обвинувача, як повний докору образ злочинця, що став таким внаслідок ображеного правового почуття. Жертва упередженого та продажного

правосуддя фактично насильно виштовхується зі шляху права, стає месником й виконавцем власного права, часто, не зупиняючись на найближчій меті й де-факто стає заклятим ворогом суспільства (розбійником і вбивцею) [92, с. 52]. Наголошуючи на проблемах відправлення правосуддя, що завдає значної шкоди як окремим особам, так і нації, державі загалом, Р. фон Єрінг закликає до боротьби за відновлення свого права та реалізацію справедливого правосуддя.

Філософське осмислення феномену інституту правосуддя значно розширилося в ХХ ст. внаслідок запровадження судового контролю за конституційністю законів, що було результатом дискусії між Г. Кельзенем та К. Шмітттом. Так, було створено Конституційний Суд Австрії, ідеолог якого Г. Кельзен став суддею цього новоствореного органу [3, с. 10]. Австрійський філософ-правник зауважує, що до прийняття у 1920 р. Конституції Австрії, суди не були обмежені у повноваженнях здійснювати перевірку на законність указів – розширення й централізація такої діяльності стали важливою передумовою створення Конституційного Суду в Австрії [105, с. 192].

Вчений М. Антонов відзначає, що формування Конституційного Суду безумовно вплинуло на принцип розподілу влади (згідно позиції К. Шмітта) [3, с. 11]. Втім, Г. Кельзен дотримувався того, що законодавець та суддя здійснюють за своїм змістом одну і ту ж саму справу, а поділ влади є умовним. Він вважав, що правопорядок кожного разу перебудовується та відтворюється у процесі вирішення конкретної справи внаслідок тлумачення правозастосувачем загальних норм, що становлять межі для судового визначення індивідуальних норм права [3, с. 10].

Отже, створенню Конституційного суду в Австрії та інших, передусім, європейських країн передувала діяльність судів інших юрисдикцій щодо з'ясування конституційності та законності нормативно-правових актів. Саме наявність різної судової практики та появи хаотичності у сфері здійснення судового контролю у цьому напрямку зумовили необхідність формування Конституційного суду задля зменшення тиску на органи правосуддя, а також

протидій їх неправомірної діяльності та елімінації судових помилок. Загалом, під впливом Г. Кельзен та загальна місцева традиція правовий позитивізм, статутна структура Конституційного суду Австрії (від його заснування у 1920 р. до середини 1980-х рр.) переважно покладалися на граматичне тлумачення, дедалі частіше застосовувалися телеологічні міркування. Значна частина навантаження суду – чимало його рішень є результатом особливих відмінностей політичної та правової основи, у якій він функціонує.

Новітнє філософське розуміння правосуддя і протидії його реалізації дає можливість виділити різні підходи до осмислення даної категорії та діяльності органів, що його здійснюють. Сучасні науковці звертаються до різних аспектів означеної проблематики, так, В. Бігун досліджує філософію правосуддя як прикладну філософію права [16]; С. Погребняк розуміє правосуддя як справедливе судочинство [182]; С. Рабінович застосовує до конституційного правосуддя в Україні юснатуралістичний підхід [194]; А. Бернюков використовує герменевтичний підхід до здійснення правосуддя [185, с. 148]; Ю. Лобода аналізує правосуддя на основі соціо-нормативного підходу [185, с. 115]; О. Стовба осмислює правосуддя як фундаментальну онтологію судочинства [185, с. 90]; Б. Малишев у структурі правосуддя визначає судову правотворчість, наголошуючи на їх гармонійну взаємозв'язку [185, с. 238]. Слід звернути увагу й на позицію М. Козюбри, який відзначає, що «судова правотворчість не є аномалією, вона іманентна властивість правосуддя, хоча й має певні межі, однак з діяльності не може бути вилученою, позаяк закладена у самій же природі правосуддя» [79, с. 38].

С. Погребняк у своєму дослідженні частково торкається проблеми несправедливого здійснення діяльності суддею [182, с. 73]. С. Головатий у своїх наукових розвідках використовує подібне до «правосуддя» поняття «правовладдя» (верховенства права). У коментарі до «Мірила правовладдя» Ради Європи він зауважує, що виконання повноважень, які призводить до виразно несправедливих, нерозумних, неаргументованих або деспотичних, свавільних рішень, є порушенням правовладдя [154, с. 25].

На зв'язок категорій «правосуддя» й «верховенства права» вказує О. Стовба, «для онтологічного обґрунтування правосуддя постає нагальна необхідність формування чіткого розуміння відмінностей між правом та законом, коли перше, виходячи із конституційного принципу верховенства права має першість (пріоритет) над законом» [185, с. 99].

Розглядаючи протидію реалізації правосуддя, С. Головатий зауважує, що «судівництво повинне бути незалежним», така незалежність полягає у тому, що «судівництво є вільним від зовнішнього тиску й не підвладне жодному політичному впливові чи маніпуляціям, передусім з боку виконавчої влади» [154, с. 29]. Він апелюючи до практики Європейського суду з прав людини відзначає, що цей суд виокремив чотири основних складових суддівської незалежності: 1) спосіб призначення; 2) строк призначення; 3) наявність гарантій проти зовнішнього тиску, зокрема й тиску на бюджетні питання; 4) рівень судівництва як незалежного та безстороннього [154, с. 30]. Відносно діяльності прокуратури (служби публічного звинувачення), то упередженість, необ'єктивність з її боку може спричинити хибне звинувачення або вибіркове звинувачення [154, с. 34].

Вчений В. Грищук до проблеми філософського осмислення посягань на правосуддя підходить у контексті аналізу принципів юридичної відповідальності. Так, ним виокремлено визначальні принципи юридичної відповідальності, а саме: демократичності; правомірності; справедливості; рівності; гуманності [57, с. 281]. На наше переконання, недодержання цих принципів, власне й зумовлює вчинення різних злочинів проти правосуддя.

Розгляд проблематики філософії правосуддя й окремих аспектів його реалізації в сучасному вимірі були предметом наукових досліджень не лише українських вчених. Слід зауважити, що ними «правосуддя» розглядалося нерозривно зі «справедливістю». Так, Д. Міллер протиставляє такі категорії, зокрема: консервативну справедливість проти ідеальної; процесуальну справедливість проти сутнісної; коригувальну справедливість проти розподільної; порівняльну справедливість проти непорівняльної [289].

Дослідження філософської основи «правосуддя» дозволяє висновувати, що саме безупинний розвиток інституту правосуддя упродовж всього суспільного розвитку сприяв виокремленню з-поміж законодавчої та виконавчої окремої гілки влади – судової. До якої у певні періоди належали й здебільшого тепер відносяться, або ж сприяють забезпеченню її ефективної діяльності – суд, адвокатура, прокуратура, органи досудового розслідування, органи виконання покарання та інші.

В ідеальному розумінні здійснення діяльності цими органами передбачає вирішення спору (конфлікту) у формі законного, справедливого та неупередженого розгляду справи в суді за відповідною юрисдикцією. Втім, нерідко зустрічаються випадки, коли втручаються зацікавлені особи щодо затягування чи не вирішення певного спору у передбачений законом спосіб. Факт таких посягань дозволяє не лише здійснювати вплив на локальну проблему – блокування здійснення правосуддя, але вплинути на все суспільство стосовно задоволеності владою і відновлення права загалом. Як показує історичний досвід, такі посягання були характерні всім етапам суспільного розвитку, від часу створення життя на землі (як показують біблійні історії) і дотепер [40, с. 354].

Необхідно зауважити, що посягання на правосуддя істотно вплинули на його форму та зміст. Саме необхідність справедливого, неупередженого та фахового вирішення різних категорій справ сприяли відходу суду від церкви та суверена, дозволили виокремитися в окрему гілку влади – судову, здійснити поділ судів на види за їх юрисдикцією, сформувати апеляційну й касаційну інстанцію, виокремити адвокатуру, прокуратуру та органи досудового розслідування, визнати юрисдикцію міжнародних судів. Запропонований перелік здобутків правосуддя щодо протидії посяганням на нього звісно є обмеженим, неповним, позаяк лише в Україні діючі механізми стримувань і противаг, представлені п'ятьма кодифікованими процесуальними актами (ЦПК, КАС, КУпАП України, ГПК, КПК, КВК України) та цілою низкою нормативно-правових актів на рівні законів.

Філософське осмислення правосуддя у контексті розвитку держави та права, дозволяє засвідчити про істотні позитивні видозмінення правосуддя загалом. Воно пройшло шлях вирішення конфлікту (спору) від форми суперництва, бійки, самоуправства до судоговоріння, від інквізиційного, тортурного до змагального процесу, від здійснення правосуддя натовпом, представниками церкви, сувереном до його реалізації професійними учасниками судочинства, які перебувають у певній системі стримувань й протигаг між собою та органами законодавчої і виконавчої влади з метою винесення законних, неупереджених і справедливих судових рішень.

Проблемою правосуддя цікавилися філософи різних часів, внаслідок цього сформувалося сучасне розуміння, яким повинне бути правосуддя, на яких принципах розвиватися. Втім, ці проблеми і надалі залишаються актуальними з огляду на здійснення фактично постійної реформи правосуддя, що зумовлено очікуванням суспільства в досягненні справедливості у правосудді.

Дослідження філософських основ формування правосуддя дозволяє відзначити те, що воно залежно від форми посягання на його реалізацію має спосібність змінюватись, так само як і як і живий організм еволюціонує через внутрішній та зовнішній вплив на нього. Це проглядається у появі нових форм здійснення правосуддя, формуванням нових захисних механізмів у системі його здійснення, виникненням нових процедур поза інститутом правосуддя.

Висновки до Розділу I

Здійснивши науковознавчий вимір інституту правосуддя у філософії права можемо висновувати, що феномен правосуддя є предметом дослідження цілої низки наукових розвідок. Практично всі науковці, які займаються вивченням будь-яких аспектів судової влади, правової держави, проблем розвитку громадянського суспільства, тією чи іншою мірою розглядають категорію «правосуддя». Консолідовані наукові знання, репрезентовані в

наукознавчій основі ціннісного виміру інституту правосуддя в Україні є основою для належного філософсько-правового осмислення цього феномену, уникнення правових помилок, подолання нинішніх проблем у досліджуваній сфері та формулювання пріоритетів перспективного розвитку інституту правосуддя.

У розуміння правосуддя закладають різні смисли, зокрема: «владний смисл» – правосуддя як певна форма здійснення судової влади; «правореалізаційний смисл» – правосуддя є судовим здійсненням права; «резолютивний смисл» – правосуддя є формою судового вирішення конфлікту; «балансуючий смисл» – правосуддя є судовим балансуванням; у сучасній правничій доктрині актуалізується правозахисний смисл правосуддя як судового захисту. Посліднє зумовлене тим фактом, що право на судовий захист є виявом дії конститутивного принципу – верховенства права, зокрема таких його аспектів, як пріоритетність й забезпеченість прав та свобод людини й захист їх судом.

Розглянувши основі підходи щодо розуміння «правосуддя», пропонуємо авторський підхід до дефініції «правосуддя» – це соціальна цінність, визначальна мета й конститутивний напрям держави, що реалізовується виключно судами (згідно ст. 124 Конституції України) на основі принципів верховенства права, справедливості, рівності та гуманізму задля гарантування суспільних інтересів й забезпечення прав, свобод та інтересів кожної людини. Отже, соціальна цінність правосуддя полягає в: 1) утвердженні у державі верховенства права; 2) дотриманні принципів справедливості, рівності та гуманізму; 3) гарантуванні прав, свобод й інтересів кожної людини та суб'єкта будь-яких правовідносин; 4) захисті національних і суспільних інтересів; 5) здійсненні відновлювальної функції.

Загальнометодологічну основу наукового пошуку у межах ціннісного виміру інституту правосуддя становить філософська методологія як засіб вироблення аксіологічних орієнтацій, об'єднання глобальних й кінцевих цілей. Основним підходом до вивчення проблеми інституту правосуддя є діалектика

як науково-філософський метод опису та витлумачення загальних законів розвитку природи, людської свідомості та суспільства. Сутнісна характеристика діалектики полягає в наявності протиріч розвитку, динаміці до цих протиріч, а пізнання предмету дослідження передбачає застосування її основних законів: загальних – «закон єдності й боротьби протилежностей», «закон заперечення заперечення» та «закон переходу кількісних змін у якісні», що діють в усіх сферах дійсності; специфічних – «сходження від абстрактного до конкретного», «співвідношення абсолютної та відносної істини» та «співвідношення аналізу та синтезу», що характерні тільки певній сфері дійсності і мислення. За внутрішньою структурою діалектика складається із низки принципів, призначення котрих – вести пізнання до розгортання протиріч розвитку

Методологія дослідження ціннісного виміру інституту правосуддя ґрунтується на принципах, сформульованих на трьох рівнях методології: філософському, загальнонауковому та конкретнонауковому. Основними принципами, що в органічному поєднанні забезпечують розв'язання завдань дисертації є: принцип об'єктивності, принцип детермінізму, принцип історизму, принцип єдності історичного й логічного, принцип достатньої підстави (обґрунтованості), принцип комплексності, принцип системності, принцип цілісності, принцип несуперечливості, принцип рефлексивності, принцип деідеологізації, принцип зв'язку теорії та практики.

Наукові підходи дозволяють найбільш повно розглянути проблемність й концептуальне наповнення інституту правосуддя, здійснюється екстраполяція системи ідей конкретно наукового напрямку на предмет дослідження. Розглянуто такі підходи як: інституціональний, системний, синергетичний, герменевтичний, феноменологічний, аксіологічний, антропологічний. Комплекс окреслених нами світоглядних методологічних підходів не є сталим, позаяк має тенденцію до збільшення чи зменшення по мірі поставлених дослідником завдань. Підсумовуючи зауважимо, що визначені нами методологічні засади ціннісного виміру інституту правосуддя не вичерпуються. Стрімкий розвиток методології спонукає до подальшого удосконалення наукового пошуку, позаяк

проблематика методологічних засад інституту правосуддя на вітчизняному рівні не набула належного розгляду у наукових теоретико-правових розвідках.

Філософське осмислення правосуддя у контексті розвитку держави та права, дозволяє засвідчити про істотні позитивні видозмінення правосуддя загалом. Воно пройшло шлях вирішення конфлікту (спору) від форми суперництва, бійки, самоуправства до судоговоріння, від інквізиційного, тортурного до змагального процесу, від здійснення правосуддя натовпом, представниками церкви, сувереном до його реалізації професійними учасниками судочинства, які перебувають у певній системі стримувань й протигаг між собою та органами законодавчої і виконавчої влади з метою винесення законних, неупереджених і справедливих судових рішень. Проблемою правосуддя цікавилися філософи різних часів, внаслідок цього сформувалося сучасне розуміння, яким повинне бути правосуддя, на яких принципах розвиватися. Втім, ці проблеми і надалі залишаються актуальними з огляду на здійснення фактично постійної реформи правосуддя, що зумовлено очікуванням суспільства в досягненні справедливості у правосудді.

Отже, науковознавчий вимір інституту правосуддя у філософії права дозволив нам дослідити сучасний стан наукового опрацювання досліджуваної проблеми, визначити методологічні засади ціннісного виміру інституту правосуддя та простежити генезис філософсько-правових уявлень про феноменологію правосуддя.

РОЗДІЛ 2

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ІНСТИТУТУ ПРАВОСУДДЯ

2.1 Верховенство права як фундаментальний принцип правосуддя

Принцип верховенства права є конститутивною складовою сучасних концепцій правової держави й демократії, що у контексті триваючої судово-правової реформи набуває особливої актуальності. Знаковою й показовою подією розвитку України як європейської правової держави є конституційна реформа щодо правосуддя 2016 р. Зокрема, зазнала оновлення ст. 129 Основного Закону, яка у новій редакції декларує, що суддя, реалізуючи правосуддя повинен керуватися верховенством права. Це, як нам видається, принаймні на засадничому, базовому рівні повинно сприяти переорієнтації всієї державної діяльності на забезпечення прав людини й інтересів громадянського суспільства загалом.

Після декларування принципу верховенства права у Конституції України значно активізувався процес як формування вдатної правової доктрини, так й акумулювання позитивної практики її реалізації. Слушно зауважує вчений-практик М. Козюбра, що «Україна не була відсторонь цієї безпрецедентної підтримки верховенства права, яка простежується сьогодні у цілому світі» [79, с. 29].

Верховенство права є однією із найактуальніших проблем дискурсу, різних рівнів законодавчого, політичного, наукового, громадського, так, «верховенство права» широко застосовується у законодавчій практиці, рішеннях Конституційного Суду України, без нього не обходиться політична програма жодної партії, помітно збільшуються наукові розвідки, організовуються різні заходи із верховенство права зі залученням громадськості. Втім, ці показники підтримки верховенства права (зовнішні),

доволі часто не відповідають фактичній дійсності реалізації його у повсякденну практику.

Ідеал верховенства права також популяризується у практичних аспектах, зокрема: на його підставі було ухвалено резонансні рішення відносно «третього туру» на президентських виборах, його гарантування, забезпечення визначалася як місія та мета впровадження численних реформ. Зрештою, верховенство права «витіснило» законність із кола конституційних засад судочинства та зумовило у практиці судів загальної юрисдикції кількісне зростання посилань на верховенство права.

Процес формування верховенства права є процесом глобальної еволюції демократичного суспільства, що й надалі продовжує еволюціонувати. Право є результатом, продуктом справедливості та його носієм.

Національне законодавство не визначає конкретної дефініції верховенства права, втім у нормативно-правових актах про нього мовиться. Так, в Основному Законі тричі говориться про верховенство права, зокрема у ст. 8, ст. 129, ст. 147. Прямую вказівку на дію принципу верховенства права містять й кодифіковані акти, приміром, ст. 8 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 11 Господарського процесуального кодексу України, ст. 5 Господарського кодексу України, ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України, ст. 8 Кримінального процесуального кодексу України. Втім, як і Конституція України, так й інші нормативно-правові акти, не подають тлумачення самого принципу верховенства права.

Основний Закон визначає принцип верховенства насамперед у ст. 8., відповідно до якої Конституція має найвищу юридичну силу, а її норми і є нормами прямої дії, котрі гарантують звернення до суду щодо захисту конституційних прав й свобод.

По-суті, означене положення Основного Закону виступає основним юридичним інструментом, значення якого слід осмислювати крізь призму ст. 3 Конституції, котрий, водночас зі 19 ст., визначає стандарти, на яких ґрунтується конституційний порядок.

Венеціанська комісія у доповіді «За демократію через право» окреслила особливі обов'язкові складові верховенства права, що є ґрунтовними. До них належать: законність, котра передбачає демократичний, прозорий та підзвітний процес впровадження у дію норм права; заборона свавілля; юридична визначеність; доступ до правосуддя, що уособлюється безсторонніми й незалежними судами, і також тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; додержання прав людини; рівність перед законом й заборона дискримінації (п. 41 доповіді) [128, с. 16].

Відтак, йдеться не лише про один, але про множину принципів верховенства права – сукупність «вагомих елементів верховенства права». Такий підхід у наукових джерелах визначається як інтегральний або інтегративний, що є нині найбільш поширеним. Сам Європейський суд із прав людини обрав шлях виокремлення важливих елементів, що і являють сутність верховенства права, а не намаганням означити конкретну й вичерпну дефініцію даного поняття.

Вчений С. Головатий зауважує, що такий утилітарний результат діяльності Суду необхідно сприймати не як гандж, а радше як прерогативу, не лише із позицій самого розуміння верховенства права, втім й самих можливостей його дійсного утвердження як в конкретному суспільстві, так і у європейських масштабах загалом. Практичний досвід Суду виразно демонструє, що принцип верховенства права закладений у базис всієї Конвенції, що є по-суті «живим документом», а відтак її «необхідно витлумачувати у контексті сучасних умов й світлі ідей, що є домінуючими у демократичному суспільстві нині» [41, с. 1171].

Разом з тим, погоджуємося із твердженням П. Рабіновича, який відзначає, що «інтегральний» підхід містить й окремі проблемні аспекти. Позаяк, вияснює вчений, «за умови його використання верховенство права як самостійний правничий принцип нібито втрачає самодостатній, власний смисл, постає лише як проста сукупність «важливих елементів», перелік котрих не може бути вичерпним» [194, с. 66].

Також практикою Суду є доведено існування нерозривного, органічного зв'язку між правами людини й принципом верховенства права. Як Європейська Конвенція, так і практика Європейського Суду, обґрунтовано доводять необхідність розуміти, сприймати як аксіому ідею невіддільності, своєї цілісності прав людини та верховенства права: без гарантованих, захищених прав не має верховенства права, і без верховенства права ніяк неможливо досягнути захищеності, гарантованості прав людини й основоположних свобод.

Не є осторонь цієї проблематики й Конституційний Суд України, що у своєму рішенні від 2 листопада 2014 р. у справі № 1-33/2004 за конституційним поданням ВРУ стосовно відповідності Основного Закону (конституційності) положень статті 69 КК України (справа щодо призначення судом більш м'якого покарання) подав своє розуміння верховенства права (пп. 4.1, абз 2, 3). Так, під верховенством права слід розуміти панування права в суспільстві. Верховенство права потребує від держави його втілення як в правотворчу, так й правозастосовну діяльність, передусім у закони, що за своїм змістом покликані бути проникнуті зокрема ідеями свободи, рівності, соціальної справедливості та ін. Серед особливостей верховенства права є наступне, право не обмежується тільки законодавством, що є однією із його форм, а передбачає й соціальні регулятори, передусім, норми моралі, звичаї, традиції тощо, що легітимовані в соціумі та обумовлені історично досягнутим певним культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права організуються якістю, що відповідає ідеї права, ідеології справедливості, що значною мірою дістали відображення в Основного Законі [61, с. 77].

Розкриваючи позицію Конституційного Суду України зауважимо, що соціальні норми співіснують на рівних, паритетних засадах, доповнюючи одна одну у процесі врегулювання суспільних відносин. Разом з тим право як регулятор адсорбує й кристалізує інші соціальні норми шляхом їхнього формального вираження – позитивне право.

Українські та зарубіжні науковці не подають конкретної, чіткої дефініції верховенства права, однак виокремлюють його принципи (домінанти) або

елементи, складові. Так, М. Козюбра основними елементами верховенства права називає: повага і захист прав й свобод людини; верховенство Основного Закону (конституції); законність; принцип правової визначеності; обмеження дискреційних повноважень; принцип пропорційності; принцип розподілу влади; принцип рівності у правах (рівноправності) й рівності усіх перед законом; принцип захисту довіри; незалежність суду й суддів. Зокрема він зауважує, що однією із визначальних доміант верховенства права є забезпечення верховенства Основного Закону. Ці поняття не є цілком еквівалентними, втім неправильно розглядати верховенство як щось роздільне від верховенства права, а тим більше протиставити їх одне одному [79, с. 75].

Аналогічний підхід досить вдало обґрунтовується у дисертаційній роботі О. Багрій, «розглядаючи права й свободи людини як конститутивний елемент принципу верховенства права, вагомої значимості набуває факт закріплення прав й свобод людини та громадянина на тому рівні, коли уся система національного законодавства розвивється як модус охорони і забезпечення цих прав. Нині фактично цю функцію фіксації системи прав людини у національному законодавстві здійснюють саме конституції» [7, с. 56].

Знаний у сфері верховенства права зарубіжний вчений П. Гаудер у роботі «Верховенство права у реальному часі», визначаючи сильну та слабку версії верховенства права, окреслює такі основні принципи як: врегульованість, гласність і загальність [274].

Вчені М. та О. Росоляк зауважують, що верховенство права як мегапринцип передбачає такі доміанти як: незалежність суду, безумовний його авторитет, принцип доступності до правосуддя, правова визначеність, що являє собою доброякісність закону, пропорційність – доконечність дотримання в нормотворчій і правозастосовній діяльності балансу між приватним й суспільним інтересом, принцип субсидіарності, принцип передбачуваності та інші. Відтак, верховенство права можна витлумачувати як панування права у державі, що втілений і виражений в Основному Законі як волевстановленому акті народу. Безумовно, вагомою у вимірі верховенства права є ідея першості й

визначальності людини та соціуму та їх щодо держави з її писаним, національним правом [43, с. 6].

Вчений Р. Дворкін зауважує, «відмінність розуміння верховенства права залежить від того, що вимагає концепція людської гідності – добродесного попередження чи егалітарної (зрівняльної) чесності» [41, с. 1222]. Акцентується на моральній складовій філософсько-правової аргументації. А. Дворкін обґрунтовує те, що розумінню природи права повинно передувати розкриття дефініції верховенства права, а не навпаки.

З огляду на це, перспективнішим є виведення верховенства права поза межі правової нормативності, позаяк, як відзначає О. Петришин, здійснення верховенства права можливе лише за посередництвом особливих ненормативних ідей та вимог (приміром, кваліфікація суддів, доступність правосуддя тощо) [177, с. 27]. Проблема виведення верховенства права поза межі правової нормативності актуалізується в інтегративних концепціях праворозуміння, котрі відзначають, структура права не може зводитися до структури законодавства, позаяк передбачає собою не лише системи правових норм, утім й інші системи (правових цінностей, правового досвіду, юридичної практики та ін.) [61, с. 117]. Разом з тим, особливістю такого сприйняття права є те, що поєднання нормативних й ціннісних аспектів правової структури обумовлює інтегральність нормативного і ціннісного, абстрактного та ситуативного.

Зауважимо, що зусилля до поєднання ціннісних й нормативних основ права в єдину (цілісну) систему за допомогою різних методів неодноразово здійснювалися у філософії права. Більшість таких спроб закінчувалася пошуком компромісів між природно-правовим і позитивістським праворозумінням, з'ясуванням точок їх перетину. Варто погодитися із твердженням С. Рабіновича, що визнання цінностей як складових права (певний аксіологізм) упродовж тривалого часу був конститутивною характеристикою саме природно-правової парадигми [194, с. 55]. Нині ж аксіологізм набуває характерологічної особливості і для інтегративних концепцій праворозуміння, що пов'язано передусім із поширення доктрини верховенства права.

В осмисленні права як ціннісно-нормативної системи є вкрай вагомим питання взаємодії її ціннісної сфери / аксіосфери та її нормативного вираження / нормосфери. Разом з тим сполучною ланкою поміж цими сферами має бути особливий феномен, який водночас належав би і сфери цінностей, і до сфери норм. У сучасній правознавчій думці до таких ціннісно-нормативних феноменів зазвичай відносять правову державу й верховенство права, втім на наше переконання, до них слід відносити й інститут правосуддя, позаяк він за своєю природою покликаний гармонійно поєднувати ці дві сфери. Окрім того, інститут правосуддя певною мірою поєднує в собі цих два феномена, позаяк він є втіленням правової держави та модусом реалізації верховенства права.

Ціннісно-нормативне бачення верховенства права потребує визначення додатковості сфер його існування. Говорячи про нормативне буття верховенства права актуалізується проблема його співвідношення із верховенством закону. Закономірність існування особливого принципу верховенства закону зумовлюються тим, що система позитивного права, на протигагу системі природного права, визначається чіткою ієрархічною структурою. Така ієрархічність ґрунтується на принципі верховенства закону – порядку організації нормативної структури права, де вища юридична сила визнається за Основним Законом, і все законодавство приймається з урахуванням його положень й в жодному випадку не повинно суперечити Конституції. За принципом верховенства закону вибудовується ієрархічна система правових актів, і він виступає фундаментальною основою режиму законності [41, с. 765].

Розгляд різних підходів до співвідношення цих двох явищ – верховенства права та верховенства закону – вказує на наступну тенденцію: верховенство права здебільшого тлумачиться як принцип правової системи, що на рівні (або ж всупереч) принципів верховенства закону й законності діє у правовому матерії [41, с. 206]. Зрозуміло, що таке бачення верховенства права зумовлене бажанням виявити в його основі такі особливості, що дозволяють його віднести виключно до нормативної сфери правового буття.

Втім, на наше переконання, простір існування такої концептуальної ідеї є значно ширшим, а саме верховенство права є досить сумнівно зводити до системи норм, навіть і найбільш значущих для функціонування права. Відтак видається, що верховенство права, як ціннісно-нормативний феномен, знаходить своє вираження у нормативній складовій права – принципах верховенства закону й верховенства Конституції, позаяк тільки у контексті їх реалізації може йтися про правову визначеність і правовий закон як особливий феномен.

Верховенство права існує не тільки у рубожках правової нормативності, але й поза ними, воно виступає засадничою домінантою формування і розвитку ціннісної структури правової дійсності, а відтак не є винятково принципом позитивного права. Передусім, у контексті позитивного права доволі складно осмислювати верховенство права як принцип, позаяк це нівелює бінарну ціннісно-нормативну природу даного феномену: віднесення верховенства права до системи нормативів насправді суперечить ідеї розмежування права й закону, а вслід втрачається смисл у виокремленні верховенства права як окремого явища, відмінного від верховенства закону. Останнє, на деклінацію верховенства права, існує лише у рубожках нормативності, що відображає його функціональне призначення у правовій системі, зокрема судочинстві.

По-друге, як відзначає Р. Дворкін, верховенство права не обмежується «формалістичними приписами законодавства, а оперує ними в силу того, які вони дають можливості досягнути основних цілей правової системи. На противагу формальному підходу, котрий сторониться ціннісної кваліфікації, принцип верховенства права ґрунтується на моральному розумінні відповідної правової системи, передусім інституту правосуддя, та оцінює правові норми із позиції можливостей досягнення визначених перед системою цілей» [276]. Саме у функціональному призначенні верховенства права проявляється інша площина його буття – ціннісна.

Ціннісний вимір буття верховенства права в інституті правосуддя проявляється в тому, що його зміст виводиться поза межі нормативних приписів, передусім, виражаючись у правозастосуванні та виступає: базисом

правової системи для забезпечення справедливості, рівності, розумності, правової визначеності, пропорційності тощо; особливим «проводженням» нормативного змісту фундаментальних прав й свобод, що задекларовані у нормативних конституційних положеннях, через їх захист. Виходячи із таких позицій, верховенство права вважається конститутивною правовою цінністю інституту правосуддя. Правові цінності по-суті визначають граничну сутність категорії «правове», а відтак здійснюють безпосередню роль фактично у всіх типах праворозуміння. Вони постають як певні правові феномени, сфера буття котрих обмежена правом, й окреслюють смислову наповненість правового поля. Отже, проблема існування правових цінностей – це по-суті питання про буття самого права як окремого культурно-соціального феномену.

Правові цінності, як і верховенство права не є виїмкою, вони відзначаються дуалістичною природою: є онтологічними вимірами права, тобто розкривають особливості його існування, функціонування й реалізації, обумовлюють саму правову дійсність; а також є гносеологічними вимірами права, позаяк постають модусами пізнання та розуміння правової реальності. Відтак, концепції праворозуміння силуються побудувати картину правової дійсності крізь призму однієї або кількох правових цінностей. Таким чином, правові цінності – це певні правові феномени, що визначають зміст, мету й сутність права, знаходяться в його основі та постають модусами розуміння правової дійсності. Звідси, й зацікавленість до верховенства права як пізнавального конструкту, що у перспективі може виступити основою для нової концепції інституту правосуддя.

Винятковість верховенства права як правової цінності в тому, що воно не належить до сфери власної цінності (особистої або суспільної), а саме до інструментальної цінності, у межах якої воно виступає феноменом, що покликаний інтегрувати нормативні й ціннісні компоненти правової дійсності, забезпечити їх гармонійне співіснування та взаємодію.

Таке розуміння верховенства права дозволяє його співвідносити із узвичаєними напрямками розгляду інструментальної цінності права:

інструментально-пізнавальним, інструментально-вимірним, інструментально-позначальним, інструментально-розподільчим, інструментально-охоронним [194, с. 27].

У сучасному правознавстві верховенство права, хоч і не чітко, втім розглядається як інтегроване поняття щодо позначення всіх цих напрямків інструментальної цінності права. Саме через нього виражається цінність Основного Закону та законодавства, ефективність правової системи загалом, воно розглядається як визначальний інструмент дотримання прав людини й громадянина, а теж як модус інтеграції правових систем, акцентується на його метафоричній сутності та загальнолюдському статусі як принципу загальноцивілізаційного правового прогресу. Така особлива інструментальна цінність верховенства права доводиться тим, що, одного боку, воно знаходить своє формалістичне вираження у нормативній складовій права за допомогою дії принципу верховенства закону, а з іншого – зміцнюється ціннісними основами права у габітусі правових цінностей справедливості, правосуддя, правової норми, конституції, закону, юридичного процесу та інших, що являють систему правових цінностей.

Доволі оригінальною є наукова позиція, що реалізація верховенства у кожній конкретній правовій культурі постає основою формування правової гармонії. Виступаючи правовою цінністю, верховенство права є покликане також забезпечувати гармонізацію й інших правових цінностей у правовій матерії того чи іншого суспільства, позаяк, як зауважує вчений Ю. Оборотов, зовсім не випадковим є застосування верховенства права у різних правових культурах й цивілізаціях, які відрізняються між собою головними цінностями права (цінності, що забезпечуються правом), так й відсвічуванням у них основоположних правових цінностей [217, с. 160].

Доволі широкий простір інтерпретацій феномену верховенства права зумовлює виведення його поза межі національних правових систем, де розвивається воно, передусім, як ідея підпорядкованості держави загальносоціальному природному праву. Так, верховенство права дедалі

частіше виступає принципіальним у побудові правових систем інтегративного рівня, а таж набуває значної цінності в міжнародно-правовій системі.

Відтак, можемо висновувати, що верховенство права встановлює зв'язки між системою правових цінностей (аксіосферою права) й системою правових нормативів (нормосферою права). Фактично, у верховенстві права існують та осмислюються ті правові ідеали, що персоніфікують в собі правові цінності. ЄСПЛ верховенство права безпосередньо пов'язує з тими правовими цінностями, що покликані забезпечувати потреби, інтереси суб'єктів права, а саме: права людини, правосуддя, законність та ін. [192, с. 61].

У даному контексті правові цінності завше залишаються як дезидерати постійного вдосконалення нормативної складової правової сфери, позаяк якщо система правових нормативів неспосібна забезпечити реалізацію визначальних правових цінностей, то вона неодмінно повинна бути змінена. Реалізація правових цінностей в нормативній складовій права є природною метою верховенства права, без котрої воно втрачає будь-який сенс як нормативний, так і ціннісний.

Верховенство права як певний шлях до гармонії між правовою нормативністю та правовими цінностями повинне розглядатися не як кінцева аксіома досконалості, але як настанова на ті дійсні шляхи й модули правового прогресу, за допомогою яких може вдосконалюватися будь-який евентуальний правопорядок. Як слушно зауважував М. Алексєєв, для визначення правової гармонії необхідні не кінцеві його аксіоми, що доволі часто залишаються лише красивими лозунгами, а реальний опис належного досвіду, який необхідно отримати для того, щоби право було побудоване на засадах правди й справедливості, аби воно було дійсно істинним правом [29, с. 71].

Покращення правопорядку розглядається як шлях вдосконалення правової структури, що передбачає собою правовий суб'єкт і правові цінності. І справді досягнути досконалого стану права можливо тільки за умов правильного пізнання цінностей, їх взаємовідношення, ієрархії та порядку. Отже, реалізація

правового ідеалу безпосередньо обумовлюється узгодженням ціннісних й нормативних складових правової дійсності.

Аналогічних позицій дотримується філософ права С. Максимов, стверджуючи, що правове суспільство є тим суспільством, в якому передусім реалізовується принцип верховенства права [143, с. 27]. Водночас, на думку вченого, прерогатива дефініції «правове суспільство» над дефініцією «верховенство права» полягає у тому, що воно обвиває як неінституційні структури, які пов'язані із цінностями, так й інституційні структури, пов'язані з нормами [143, с. 29]. Першочерговим завданням на цьому шляху є відшукати, виокремити й дефінізувати ті основні реальні цінності, що закладені в основу діючого права, тобто цінності, які сформувалися у правовій дійсності в правових комунікаціях, а не ті, що задекларовані у нормативних текстах.

Верховенство права, проаналізоване у контексті правової гармонії та правового ідеалу, дозволяє висновувати, що компоненти структури права – правові цінності й правові нормативи існують як цілісність, єдність, що поглиблюється під гаслом концептуальної ідеї верховенства права. Звісно, верховенство права як шлях конкретизації і реалізації правової структури у соціокультурному контексті певного суспільства необхідно розглядати в розрізі взаємопроникнення й взаємодії цінностей та нормативів, що діють у правових системах всіх типів – інтегративній, локальній, національній, міжнародній, глобальній та ін.

Отже, ціннісно-нормативне призначення верховенства права передбачає узгодження правової структури, подолання невідповідності між формальною раціональністю системи правових нормативів й ціннісною раціональністю конститутивних правових ідей – справедливості, захищеності, впорядкованості, гіпотетичності тощо. Саме доповнення концептуальної ідеї верховенства права ціннісним аспектом (виміром) дає можливість розкрити нові грані дії права, а теж означити глибинні філософські основи даного феномену й заново представити його зміст й сутність як ціннісно-нормативного феномену, що містить в собі дезидерати належної побудови позитивного права на базисі

відповідності концептам загальносоціального природного права та реалізації у правовій практиці системи правових цінностей і цінностей права у контексті їх гармонійного поєднання й взаємопроникнення.

Висновуючи відзначимо, що верховенство права в Україні не є сакральною субстанцією, а дієвим юридичним інструментом забезпечення і реалізації прав й свобод людини. Його природа пов'язана із такими цінностями західної цивілізації як мораль й справедливість, що вказує на гуманістичну спрямованість. Разом з тим, верховенство права – це концепція здорового глузду, і тому має праксеологічний характер і націлене на створення людиноцентричного порядку, що у ході еволюції змінюється під впливом системи цінностей та рівня правової культури соціуму. Позитивне право України сформоване на основах верховенства права. Глобалізація цієї концепції значно розширює його розуміння не лише у правовому, але й соціальному, культурному, економічному смислах, а відтак під впливом глобального світу його бачення не є сталим, воно міняється в залежності від зміни системи цінностей. Інститут правосуддя в Україні не стоїть осторонь впровадження у своїй діяльності верховенства права, а насупроти, є його невіддільним атрибутом, що гарантує й забезпечує його практичне функціонування. Інститут правосуддя зобов'язаний діяти виключно на засадах верховенства права, що впровадженні в позитивне право. Характерологічними ознаками верховенства права в інституті правосуддя є: людиноцентризм; захист прав й свобод людини; розумність; доведеність; загальнообов'язковість; верховенство Конституції.

2.2 Справедливість як основна правова цінність у здійсненні правосуддя

Справедливість як одна із визначальних цінностей людського буття упродовж цілого історичного розвитку є вкрай актуальною як в суспільстві, так і в науковому дискурсі. На кожному певному етапі суспільного буття ця

категорія має своє змістовне наповнення й доктринальне розуміння, що зумовлене уявленнями людей про довколишній світ, наявну ієрархічну структуру суспільства, місцем індивідуума та його діяльності у цьому суспільстві. Вагомість розгляду принципу справедливості як конститутивної правової цінності зумовлена тим, що вона є невіддільно, органічно пов'язана із історично змінними уявленнями про права й свободи людини загалом, із їх дотриманням й реалізацією, їх захистом у процесі здійсненні правосуддя зокрема.

Із доктринальних позицій юридичної науки важливість вивчення проблеми справедливості у тісному взаємозв'язку із правом є в тому, що вона посідає визначальне місце у системі цінностей, що визначають онтологічну основу права та є похідними від правового феномену – людська гідність. Справедливості, як конститутивній правовій цінності, належить ключова роль в осмисленні права, розумінні побудови його інститутів, у формулюванні дезидератів, що висуваються до правового регулювання відносин у сучасному глобалізованому суспільстві. Вона слугує особливим інструментом наукового розгляду, забезпечує органічну цілісність загальнотеоретичних й галузевих наук, її втілення у правосудді виступає однією із визначальних пріоритетів розвитку європейської правової держави в умовах транзитивного суспільства.

Принцип справедливості як категорія і феномен є предметом дослідження різних наук: етики, юриспруденції, філософії, культурології, соціології, політології, релігієзнавства, економіки. Із позицій плюралістичного галузевого розуміння та різних методологічних підходів феномен справедливості не є чимось константним, незмінним, поняття про неї змінюється у контексті історичного поступу суспільства. Доведеним є той факт, що кожному певному етапі розвитку суспільного буття формувалися конкретні світоглядні уявлення щодо справедливості.

Так, навіть сьогодні, в умовах розвою глобалізаційних й інтеграційних процесів, утвердження доктрини забезпечення і дотримання прав людини й громадянина, можна простежити формування нової сутності, змісту феномену

справедливості, і як правового принципу, і як цивілізаційної цінності тощо. Тому, зважаючи на динамічний розвиток вчення про справедливість цілком об'єктивним є те, що нині немає цілісного системного розуміння цього феномену.

Із загальнонаукового контексту відомо, що категорія «справедливість» виходить від латинського поняття «*justitia*», що теж може значитися як «правосуддя». Разом з тим, коренем слова виступає «*jus*», що із латинської мови перекладається як «закон», «право». Тому, зрозумілим є те, що слова «право», «правда», «правильний» і «справедливість» мають спільний корінь; звідси й тотожність давньоримських понять «*jus*» – право, а «*justitia*» як справедливість, правосуддя. У відомому тлумачному словнику В. Даля «справедливий» визначається як «правильний, виконаний у відповідності до закону, правди, совісті» [232].

У словнику С. Ожегова справедливість тлумачиться як неупереджено діючий, відповідно до істини (справедливе рішення, справедливий суддя; реалізований на чесних й законних підставах (справедлива вимога); правильний, істинний» [168]. Саме здійснення правосуддя постає як доконечна процедура, завдяки якій стає евентуальне поєднання права із справедливістю. Тому, і не випадково поняття «*justitia*» має водночас два значення – справедливість й правосуддя, а судова система цілої низки держав йменується юстицією.

Поняття «цінність» у філософсько-правовій та галузево-юридичній літературі представлено доволі широко й розглядається із різних смислових, видових і методологічних аспектів. Об'єктивуючи множинні підходи до «цінності», аксіологію насамперед розглядають як явище, що являє певно благо для людини, класу, суспільства; як пріоритетна та позитивна значимість явищ, дій, процесів для індивідуума та соціуму та ін. [104, с. 38].

Підтримуючи класичну доктрину розуміння сучасної системи правових цінностей, вважаємо, що правову цінність справедливості слід розглядати як смислово видову характеристику справедливості, певну особливість, що

позначає визнання її цінності в праві. Разом з тим, справедливість є тією цінністю, яка найбільше окликається зі сутністю права, що захищає і забезпечує права та свободи людини й громадянина.

Правова ідеологія справедливості значною мірою була утверджена положеннями Конституції України. Втім, про саму справедливість як правову цінність, принцип, категорію, ні в Основному Законі, ні у ЗУ «Про судоустрій і статус суддів» (№ 2453- VI (2010 р.), так і № 1402-VIII (2016 р.) прямо не мовиться.

Зауважимо, що у статті 129 Основного Закону (1996 р.), а також ЗУ «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401-VIII (від 2.06.2016 р.), категорія справедливості не відноситься до основних засад судочинства. У статті 129 Основного Закону (у редакції від 1996р.) на перший план висовувалась засада законності й відзначалося, що судді у процесі здійснення правосуддя є незалежні та підкоряються виключно закону. Після внесення змін у 2016 р., дана стаття перш за все наголошує на засаді рівності всіх учасників судового процесу перед законом й судом, відзначаючи, що суддя у процесі здійснення правосуддя є незалежним і керується верховенством права.

Безумовно, такі зміни є доволі слушними, позаяк засаду законності не можна цілком співвідносити зі засадою справедливості, на нашу думку, справедливість має більше спільних ознак зі засадою рівності учасників судового процесу перед законом й судом і принципом верховенства права. Разом з тим принцип верховенства права хоч і накладає більшу відповідальність на суддів за результати ухвалених ними рішень, аніж засада законності, втім надає значніших можливостей ухвалити справедливе рішення, позаяк закон не завжди є справедливим.

Частина перша статті 8 Основного Закону декларується про визнання та дію принципу верховенства права в Україні. У статті 2 Закону України (№ 2453- VI (від 7. 02. 2010 р.), так і № 1402-VIII (2. 06. 2016 р.) вказується, що суд, реалізуючи правосуддя на засадах верховенства права,

гарантує/забезпечує кожному право на справедливий суд й повагу до інших прав й свобод, передбачених Конституцією та законами України, а теж і міжнародними договорами, обов'язковість яких визнана ВРУ.

У процесуальних кодексах України теж закріплені положення, що торкаються справедливості, втім як засада правосуддя вона не визначена. Приміром, у статтях 2 та 6 ЦПК України вказується, що завданнями цивільного судочинства є неупереджений, справедливий, своєчасний розгляд й вирішення цивільних справ. Суд повинний реалізовувати правосуддя на засадах рівності перед законом й судом всіх учасників цивільного процесу незалежно від раси, кольору шкіри, статті, релігійних, політичних та інших переконань, соціального й етнічного походження, місця проживання, майнового стану, мовних та інших ознак [251].

Так само й у КПК України закріплені положення щодо справедливого судочинства та рівності перед законом й судом. Окрім цього, принцип справедливості передбачений і завданнями кримінального провадження, що визначені у статті 2 КПК України. Зокрема, забезпечення неупередженого, швидкого й повного розслідування та судового розгляду, щоб кожний, хто учинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до належної відповідальності в міру власної вини, жодна невинувата особа не була обвинувачена чи засуджена, жоден не був підданий не довідному процесуальному примусу, до кожного учасника кримінального провадження повинна застосовуватися належна правова процедура [204].

Дезидерат дотримання справедливості й рівності у процесі здійснення правосуддя задекларований й статтях 7 і 10 Загальної декларації прав людини, що вимічають – всі люди рівні перед законом й мають право, без жодної різності, на рівний захист закону; на рівний захист від будь-якої дискримінації, підбурювання до такої дискримінації, що порушує дану Декларацію; кожна особа, з метою визначення її прав й обов'язків, а теж для встановлення обґрунтованості висунутого їй кримінального обвинувачення, на засадах повної

рівності має право, щоб її справа розглядалася прилюдно із додержанням всіх вимог справедливості безстороннім й незалежним судом [78].

Принципи справедливості й верховенства права постійно актуалізуються Урядами держав – членів Ради Європи, зокрема неабияку цінність для правової системи завжди матиме підписана ними Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [113]. Стаття 6 Конвенції гарантує кожній особі право на публічний і справедливий розгляд її справи протягом розумного строку безстороннім й незалежним судом.

Також й у статті 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права закріплені принципи справедливого судового розгляду й рівності перед судом [153].

Ідея справедливості постає як одна із конститутивних ідей-засад права, що упродовж всього суспільного буття активно розглядалася мислителями й вченими. Справедливість і право будучи різними явищами, мають доволі багато спільних точок стикування, що виступають предметом живих наукових дискусій.

Сучасні філософсько-правові напрацювання із цієї проблематики ґрунтуються передусім на цілій низці філософських трактатів давніх мислителів. Так, давньогрецький філософ Піфагор та його прибічники мислили, що індивіди не можуть жити без управління, а запорукою порядку в державі є свідоме виконання законів, сутністю й призначенням котрих є встановлення або ж відновлення справедливості. Піфагорійці стверджували, що сутність справедливості є повернення (відплата) рівним за рівне [262, с. 17].

Узвичасно вважається, що саме піфагорійці сформулювали аксіому «справедливе полягає в отриманні іншими рівного», яка набула вагомого значення у подальших природно-правових уявленнях. Окрім цього, піфагорійські категорії «належної міри» й «співрозмірності» започаткували ідеї прирівнювання, рівності, що слугували базисом для виокремлення дефініцій правової рівності, формальної рівності та рівної міри права. Відтак, разом із поняттями справедливості й права формується поняття рівності.

Зауважимо, що концепцію справедливості у її взаємозв'язку із державою і правом одним із перших сформулював Платон. Так, у «Критоні», одному із найперших діалогів, Сократ розмовляє з учнем Критоном, який прийшов до нього напередодні страти, щоб вмовити його втекти, і тим самим оминати покарання. Сократ відмовляється, наводячи наступні аргументи: «... озирни на це: якщо би тоді, коли ми зібралися втекти звідсіль, прийшли до нас Закони і Держава й запитали: «Скажи нам Сократе, що це ти замислив робити? Чи не надумав ти цією самою справою знищити й нас – Закони та Державу, наскільки від тебе це залежить? Чи тобі видається, що цілою та неушкодженою може стояти та держава, в якій судовий вирок не має жодної сили, і з волі приватних осіб знищуються, стають недійсними?» [179, с. 105].

На переконання Сократа, це є несправедливістю, позаяк справедливість є виконанням заповідей Закону, навіть і тоді, коли використання цих законів недосконалыми людьми окликається із несправедливістю. Отже, у цьому контексті поняття «справедливість» наповнюється як правовим, так й моральним змістом.

Продовжуючи, Сократ: «А тепер що, Критоне: робити зло – варто чи ні?», Критон: «звісно, не варто, Сократе». Сократ: «а повертати злом на зло, як це диктує більшість, є справедливо чи не справедливо?», Критон: «жодним чином є не справедливо». Сократ: «не потрібно повертати за несправедливість несправедливістю, ні чинити людям зло, навіть тоді, якщо доведеться у будь-який спосіб постраждати від них» [179, с. 105]. Отже, Сократ переконуючи Критона у доцільності відмови від втечі, вказує учневі на те, що він завжди був й залишається вірним ідеї неможливості порушення справедливості.

Досяжність справедливості у праві, устами Сократа Платон розкриває у трактаті «Держава», в якій аналізує справедливість як атрибут держави, що оснований на відносинах між класами, кожен з яких виконує певну справу. Одна група людей постає виробниками матеріальних благ: хлібороби, скотарі, ремісники, торговці, будівельники та інші. Основними їх чеснотами є покора, слухняність та компетентність. Інша група громадян являється особливим

станом, що потребує спеціальних знань, особливого виховання, до нього належать: захисники держави, професіонали у військовій справі, тобто воїни. Їх головною чеснотою є мужність, позаяк варті – це ті, в кого переважає афективний зачин, у них потрібно виховувати вміння коритися правителям, постійну готовність берегти благоденство суспільства, дотримання зовнішньої достоїнності [178].

Вищим станом держави постають правителі – філософи, їхній підготовці мислитель надає значно більше уваги. Платон переконує своїх сучасників, що допоки в державі не будуть владарювати філософи, а самі правителі не напрактикуються благодатно філософствувати, до того часу вона не позбудеться зол. Осіб, які спосібні до управління є вкрай мало, їх підготовка потребує значного часу й зусиль. Так, до двадцяти років вони отримують належну освіту, далі упродовж п'ятнадцяти років здійснюють службу на військовому поприщі, і тільки до п'ятдесяти років можуть вступати до виконання справ управління державою. Саме поєднання особливостей трьох станів – поміркованості, мужності та мудрості – утворюють справедливу державу. Ідеальна держава це та, яка дотримується справедливості, у котрій такий порядок суспільства, де кожен клас виконує свою справою. Змішування цих класів поміж собою чи перехід із одного в інший є несправедливістю, максимальним злочином проти держави, що зумовить її руйнування [178].

Отже, давньогрецький мислитель дезидератами справедливості вважає все, що добродіє могутності держави, а все, що несе для неї загрозу називає несправедливістю, злом, пороком. Тобто для Платона справедливість по-суті виражається у рівності, що дає кожному адекватно до його природи.

Значну роль у подальшому розвитку теорії справедливості саме у правовому контексті здійснили погляди Арістотеля. Його міркування щодо питання можливостей досягнення справедливості у суді, визнаються вченими як один із вагомих етапів формування права. Позаяк, у Древній Греції існувало мало законів і вони були недосконалыми, у «Нікомаховій етиці», як стверджує В. Розін, мислитель шукає відповідь, що передбачає справедлива дія незалежно

від її законності. Результатом пошуку Арістотеля стає висновування, що справедливе – це «середина збитків й вигоди, що обмежує свавілля», які рівне відношення в суді [205, с. 7].

Арістотель, слідом за Платоном, поняття справедливості пов'язує з уявленням про державу, позаяк право, що слугує мірилом справедливості, постає як регулююча норма політичного спілкування [256, с. 166]. Мислитель багато розмірковував про справедливість як про якісну особливість соціальних феноменів – справедливе правосуддя, справедливий закон, справедливу рівність та ін. Мислячи про справедливість як одну із людських чеснот, він виокремив два види її вияву: розподільну та зрівнюючу справедливість [6, с 288].

За зрівнюючої справедливості відбувається перехід предметів із одних рук в інші (приміром, ринковому обміні, купівлі-продажу та ін.), така справедливість визначається економічними чинниками, вона не елімінує гідність індивідуумів, що обмінюються. Тобто зрівнююча справедливість – це та, якою індивіди керуються при обміні певними цінностями чи відшкодуванні шкоди й «проявляється у прирівняні того, що постає предметом обміну». Це немовби інструмент додержання заходів між шкодою й вигодою кожної зі сторін.

Насупроти, при розподільній справедливості принципом поділу всього комплексу предметів постають якості індивідуумів, між якими здійснюється розподіл. У цьому випадку можливим стає як рівний, так й нерівний розподіл певних благ між різними індивідами залежно від їх індивідуального внеску у суспільне благо. Такий принцип розподілу, визначає конкретне ставлення до якостей індивідуумів, які не мають господарського характеру (приміром, до їх моральних чеснот, заслуг та ін.).

Наступний розвиток концепт справедливості отримав у працях мислителів Стародавнього Риму, зокрема у трактатах Марка Тулія Цицерона, позаяк саме він міцно поєднав проблематику справедливості в її співвідношенні із правом [253]. Цицерон стверджував, що першочерговим завданням справедливості є не те, щоб нікому не заподіяти шкоди, якщо тебе до цього не

нацькували беззаконням зужитковувати загальним благом як загальносупільною власністю, а приватною – як своєю особистою [254]. Відтак, Цицерон переніс категорію «справедливості» у правову площину, сконцентрувавшись на проблемі власності.

У трактаті про старість, дружбу та обов'язки він розкриває сутність справедливості як отримання кожною людиною по її заслугах із дотриманням при цьому рівності (йдеться про правову, а не майнову). Мислитель вважав рабство справедливим, позаяк дає можливість кращим, досконалішим людям панувати над слабкими задля ж їхньої користі, таку рівність людей він називає властивістю справедливості. Цицерон поєднав справедливість із правом, зауваживши, «ми не є наділені знаннями про справдішнє право, себто природне право, відповідність або несумісність людських законів природі – природному праві постає як мірило та критерій їхньої справедливості або ж несправедливості». Разом з тим, справедливість осмислюється ним як вічна, невіддільна й незмінна особливість як природи загалом, так й людської природи зокрема. Відтак, якщо закон несправедливий та перечить природному закону, то він постає лише як такий закон, що рівнозначний рішенню, прийнятому розбійниками. Цицерон вважав, що несправедливість та протизаконні дії часто стаються з огляду на викривлення права та його непомірно тонким, утім злосливим тлумаченням.

Визначний давньоримський юрист Ульпіан запропонував універсальне розуміння справедливості, як вічне та постійне прагнення віддати кожному належне (своє), право – це мистецтво справедливого й доброго. За сутністю приписи права полягають у наступному: «жити чесно, давати кожному те, що йому належить, не спричиняти іншому шкоди, а справедливістю є пізнанням божественних й людських справ...» [236]. Синтезуючи погляди Ульпіана, можна висновувати, що справедливість ним розумілася як основна характеристика права. Він зауважував, що тому, хто займається правом, передусім необхідно з'ясувати походження назви права – «jus», а воно виходить зі справедливості – «justitia».

Таким чином, античні мислителі античності актуалізуючи питання справедливості через проблему рівності й нерівності, держави і права заклали теоретичні підвалини для подальшого розвитку суджень про справедливість як правову цінність, що знайшли свій у наступних наукових розробках.

Зрозуміло, що в середньовічну епоху ідея справедливості розвивалася у межах теологічного світогляду й полягала в її співвідношення із рівністю, фактично тотожністю цих двох понять. Так, на переконання Августина Аврелія, гріховність державної влади виявляється у пануванні людини над людиною, в управлінні й підкоренні, панування та рабства. У своєму трактаті «Сповідь» Августин звертається до Бога «Ти дав нам перемогти безсилля наших почуттів, зволивши, щоб Єдина Правда діялася та формувалася перед духом» [212, с. 281].

Середньовічний теолог Фома Аквінський витлумачував справедливість як одну із етичних прерогатив, що являє собою відношення людини до інших людей, а не до себе самої, тобто «наданні кожному йому належного». Право, на його переконання є сферою правди та справедливості, певною діянням справедливості у божественному порядку людського симбіозу [240, с. 141].

Подібні із поглядами Цицерона міркування про справедливість простежуються у працях середньовічного філософа Мішеля Монтеня. Так, він осмислює справедливість із позицій надання кожній людині за її заслугами, водночас акцентуючи на ідеї рівноправності в справедливості. На його переконання, справедливість встановлена одна для всіх людей, або ж обов'язана бути єдиною для всіх народів. У часовому відрізку справедливість є несталою, мінливою, наділена часовою відносністю, адекватно з якою її зміст може змінюватися від епохи до епохи [156, с. 511]. Водночас зауважує, що у праві проглядається чимало несправедливості, позаяк «закони створюються людьми – несправедливими істотами, які діють хаотично й непослідовно».

Стосовно справедливості та покарання він мислить у такий спосіб, що «карати за злочин є справедливим, адже він не може zostаватися безкарним» [156, с. 512]. Звідси, безкарність є несправедливістю, мислитель наголошує, що

не слід сплутувати поняття: «якщо ми ототожнюватимемо безкарність зі справедливістю, то яких лише лихих справ ми не накоїмо щодня» [157, с. 270]. Важливою у контексті нашого дисертаційного дослідження є те, що М. Монтень не ідентифікував справедливість й правосуддя, вважаючи останнє дуже недосконалим і таким, що не завше сприяє тріумфу справедливості.

Наступний розвиток концепт справедливості у взаємовідношенні з правом, державою, етикою, проблемою рівності й нерівності, віднаходить у працях мислителів епохи Відродження, Нового часу. Найбільш типовим для XVII – XVIII ст. було розуміння справедливості та права, що мало класовий характер й стояло на сторожі феодальних інтересів.

Нідерландський правник Г. Гроцій розглядав концепт справедливості як доконечний атрибут права, позаяк він тлумачився як дезидерат розуму, веління природи розумної істоти. Виокремлюючи право на природне й право, встановлене волею Бога чи людиною, мислитель зауважував: «будучи встановлене волею людини, це право зобов'язане відповідати вимогам природного права. Лише за цих умов воно буде цілеспрямоване на захист чи відновлення справедливості» [262, с. 70].

Проблема справедливості в юридичному аспекті розглядалася англійським філософом Ф. Беконом як належна якість позитивного права, його джерел і т. д. Він відзначає, що в громадянському суспільстві домінує або закон, або насильство, втім насильство інколи набирає габітусу закону, або ж інший закон більше вказує на насильство, а ніж правову рівність. Відтак, він виокремлює існування трьох джерел несправедливості: 1) насильство як таке; 2) зловмисна підступність, що прикривається іменем закону; 3) жорсткість самого ж закону. Ф. Бекон вирізняє закон за змістом та формальний закон, перший – це справедливий закон, що протистоїть насильству, й передбачає собою принцип «правової рівності» та вимоги «всезагальної справедливості». Другий – це лише закон за «ликом», назвою, формою, за сутністю він є насильницьким, несправедливим, антиправовим законом. Згідно його позиції, справедливим вважається той закон, «зміст якого є точний, вимоги його справедливі, якщо він

є легко виконуваний, погоджується із формою держави, породжує чесноти у громадян» [165, с. 456].

Англійський філософ Т. Гоббс ідею справедливості розглядає в контексті походження. Мислить, що у природному стані не існує загальної влади, а відтак немає справедливості: не буває окремої власності, кожен індивід має право на все, і навіть на життя іншої людини. Мислитель називає близько двадцяти природних законів, що, на його переконання, можуть слугувати умовами виводу із цього стану, поміж яких: прагнення до миру; відмова тією мірою від своїх прав, що потребують цього інтереси миру та самозахисту; необхідність виконання укладених угод; не чинити того, чого не бажаєш, щоб робили тобі. Втім, наявність природних законів не обумовлює мир і безпеку. Закон може повністю виконуватися тільки за допомогою примусу та сили, цією силою постає держава. Т. Гоббс зауважує, «тому перш ніж поняття «справедливе» й «несправедливе» зможе мати місце, має існувати будь-яка примусова влада, що погрозою покарання, яке переважає благо, котрого сподіваються індивіди від порушення ними своєї угоди, примусила би рівною мірою індивідуумів до виконання їх угод й скріпила би ту власність, що індивіди набувають шляхом взаємних договорів, відступаючи від всезагального права. Така ж влада може з'явитися тільки зі заснуванням держави» [40, с. 187]. Отже, Т. Гоббс розглядав справедливість як «здійснене відповідно до права», «постійне прагнення поважати право», «підпорядкування законам».

Німецький філософ І. Кант вибудував своє уявлення до справедливості за принципом: «дій, у такий спосіб, щоб ти міг ставитися до людства, у своїй власній особі або в особі іншого не тільки як до засобу, втім завжди як до самоцілі» [101, с. 323]. Досягнення справедливості, на його переконання, є змістом всієї людської діяльності. Джерелом справедливості постає концепт рівності й самоцінності людської особистості, «якщо виведеться (зникне) справедливість, то життя не матиме жодної цінності» [101, с. 256]. Мислитель вважає, що «справедливість є правом, що не компетентне змушувати іншого; це таке право, що позбавлене права примусу» [101, с. 322]. Таким чином, І. Кант

розуміє справедливість як вид певного обов'язку стосовно поваги до прав інших людей, такі права є недоторканими й непорушними. На його переконання право не завжди є справедливим, а тому у процесі вирішення судових спорів слід не тільки керуватися правом, утім й покликатися до справедливості.

Насупроти міркуванням І. Канта, Г. В. Ф. Гегель визначає справедливість як правовий феномен. Наголошуючи, що справедливість здійснюється виключно в праві, й це зумовлює розквіт держави, тому ті державці, що дали своєму народу збірку законів, «цим й учинили великий акт справедливості» [37, с. 378]. Найвагомішу компоненту справедливості він віднаходить у понятті рівності, що, на його переконання, й має відображуватися в конституції, яка будучи «діючою справедливістю», визначає рівність й свободу як свою кінцеву мету й результат.

У модерній філософії справедливість слушно аналізується як складний феномен, сутність котрого зазвичай розкривається за допомогою різних аспектів.

Сьогодні концепція справедливості найбільш ґрунтовно опрацьована Дж. Роулзом у праці «Теорія справедливості», де вона осмислюється як чесність, визначальною метою якої є аргументоване витлумачення основних прав й свобод і їх пріоритету [207]. Сама ж справедливість ґрунтується здебільшого на двох принципах: «перший – кожен індивідуум повинен мати рівні, однакові права стосовно найбільш загальної системи основних прав й свобод. Другий принцип справедливості: економічні й соціальні нерівності мають бути впорядковані таким чином, щоб вони були спрямовані передусім на користь найменш привілейованим групам, мали відношення до їх позицій, були відкритими для кожного за умов справедливої рівності та можливостей» [207]. Звідси, перший принцип узвичаєно йменують як «принцип свободи», першу частину другого принципу називають «принципом розрізень», натомість другу частину – «принципом рівних можливостей» [243, с. 95]

Поява «Теорії справедливості» Дж. Роулза зумовила впровадження у філософських дослідженнях розрізнення справедливості як: формальної, змістовної та процедурної справедливості.

Визначальна ідея формальної справедливості полягає в тому, що слід до однакового ставитись однаково. Влада завше дотримується коректного загального правила, що визначене певними інституціями, й відповідним чином його інтерпретує. У цьому типі справедливості (справедливість як правильність) акцентується на безсторонності й послідовності у процесі застосування правил, тоді як питання щодо визначальних (сутнісних) принципів цих правил залишається поза увагою [185, с. 73].

Так, Дж. Роулз характеризує формальну справедливість на прикладі функціонування певної базисної структури, в якій існують принципи справедливості, що ми самі можемо не сприймати й навіть вважати їх несправедливими та одіозними, втім у цій системі їм надається значення справедливості: вони вбезпечують приписування фундаментальних прав й обов'язків й визначають розподіл прерогатив від соціальної кооперації. Вчений зазначає, що така концепція справедливості загалом є прийнята в суспільстві, а інститути управляються неупередженими й послідовними суддями, іншими офіційними особами. Тобто, аналогічні випадки тлумачаться в такий спосіб, що суттєві аналогії та відмінності ідентифікуються за наявними нормами. Правило, запропоноване інститутом як коректне, виконується усіма й відповідним чином інтерпретується владою. Таке неупереджене й послідовне управління законами та інститутами, незважаючи на їх визначальні принципи, Дж. Роулз називає формальною справедливістю. Він відзначає, «коли ми вважаємо, що справедливість завше відображає певний вид рівності, тоді формальна справедливість потребує, щоб закони та інститути застосовувалися однаково (тобто рівно) до представників груп, визначених ними [207].

Отже, можна висновувати, що формальна справедливість існує у самому понятті права, що представляє собою визначені чи санкціоновані державою правила поведінки, які віднаходять своє відображення у джерелах права, до

котрих зазвичай відносять нормативно-правові акти. Водночас, на переконання автора, формальна справедливість може існувати лише тоді, коли такі правила застосовуватимуться до кожного, кого вони стосуються всіх без жодного винятку, і є прийняті зі застосуванням відповідно встановленої процедури.

Рівність учасників судового процесу перед законом й судом втілюється у принципі формальної рівності, що конкретизується у таких вимогах як: рівності перед законом, рівності перед судом, йдеться про рівність прав, свобод й обов'язків людини і громадянина; безсторонності суду у процесі розгляду певної справи, що є виявом формальної справедливості у правовій державі. Зрозуміло, що люди не рівними в моральному, фізичному чи інтелектуальному вимірі, втім вони є рівними перед законом й судом. Як задекларовано у статті 21 Основного Закону «права й свободи людини є невідчужуваними і непорушними» [117].

Відтак, особлива форма втілення ідеї формальної справедливості узвичаїлась у судочинстві й втілюється в принципі формальної рівності, що конкретизується вимогами рівності всіх учасників процесу перед законом й судом, а також рівністю прав, свобод й обов'язків людини і громадянина. Разом з тим, справедливе застосування судом норм права це, насамперед, неупередженість суду, недискримінаційний підхід.

З позицій забезпечення справедливості постає питання стосовно справедливості нормативно-правових актів, передусім, законів, позаяк вони за своєю природою зобов'язані бути гарантією проти свавілля й не можуть ухвалюватися на користь чи проти конкретного індивіда або групи осіб. Проте норми, визначені у законах, не завжди є носіями справедливості, а відтак вирізняють змістовну справедливість. Під нею розуміють дотримання певних принципів, за допомогою котрих можна визначити, що конкретно належить кожній людині як учаснику суспільних відносин. Так, якщо формальна справедливість співвідноситься із принципом формальної рівності, то змістовна справедливість безпосередньо пов'язана із принципом пропорційності, або розмірності [185, с. 76].

Змістовна справедливість вимагає, передусім, пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню (того покарання має бути у справедливому співвідношенні з тяжкістю і обставинами вчиненого та особою винного), встановлення й диференціювання публічно-правових обмежень відповідно конкретних обставин, що зумовлюють їх запровадження.

У рішенні КСУ № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 р. [204] у справі про призначення судом більш м'якого покарання, КСУ відзначав, що закон інколи може бути несправедливим, зокрема обмежувати свободу й рівність людини. Справедливість як одна із конститутивних засад права, постає вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних взаємовідносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Традиційно справедливість розглядають як властивість права, що виражається, насамперед, у рівному правовому масштабі поведінки та у пропорційності юридичної відповідальності скоєному правопорушенню. Справедливе застосування норм права, зокрема, полягає у неупередженості, недискримінаційному підході. Це передбачає не лише те, що визначений законом склад злочину і межі покарання окликатимуться один з одним, утім і те, що покарання має знаходитися у справедливому співвідношенні із тяжкістю та обставинами скоєного й особою винного. Власне, адекватність покарання ступеню тяжкості виходить із правової держави, зі змісту конституційних прав й свобод людини і громадянина, передусім права на свободу, що не можуть бути обмежені, окрім випадків, передбачених Основним Законом [204]. Отже, чи допустимим є ефективний закон, якщо він несправедливий? На наше переконання, немає жодного значення, позаяк шляхом забезпечення благ одних, він обмежує прав й свободи інших людей.

Упродовж останніх років мовиться здебільшого про захист прав підозрюваного та обвинуваченого, натомість захист прав потерпілої сторони залишаються осторонь. Часто вирок суду є законним й обґрунтованим, утім стверджувати про наявність справедливості в ньому, з огляду на несправедливий закон, на думку автора, не можна.

Приміром, частина шоста ст. 9 КПК України передбачає, що у випадку, коли положення означеного Кодексу не регулюють або ж неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, тоді застосовуються загальні засади кримінального провадження, що визначені частиною першою ст. 7 КПК України, проте нею не є передбачена засада кримінального провадження як справедливості.

Позаяк у Законі неможливо передбачити всі обставини, що можуть подіяти на звільнення від відбування призначеного покарання чи від відповідальності, на нашу думку, слід, у КПК України внести таке положення: «при вирішенні питання застосування закону, що передбачає звільнення від відповідальності за скоєне кримінальне правопорушення чи відбування призначеного покарання, суд в силі відступити від відповідної норми закону задля застосування принципу верховенства права та засади справедливості, з одночасним наведенням належних мотивів». Разом з тим, принцип верховенства права та засаду справедливості слід застосовувати у сукупності, позаяк сьогодні не існує законодавчої дефініції поняття «справедливості».

Окрім цього, трапляються випадки, коли закон є справедливим, утім загальним, а тому реалізація ідеї справедливості у судочинстві є гарантією виправлення такого недоліку. Певні недоліки змістовної справедливості, зумовлені такою особливістю права, як загальність, що може компенсувати суд. Гнучкість нормативно-правових актів дозволяє суддям розвивати та адаптувати право, а теж застосовувати закони на власний розсуд.

Прикладами подібної гнучкості в кримінальному процесі можуть слугувати повноваження судді призначати кримінальне покарання нижче за нижчу межу, обирати покарання у межах альтернативної санкції або ж звільняти від відбування покарання з іспитовим строком й інше. Відповідно до статті 3 ЦК України, де справедливості, разом із добросовісністю та розумністю, визначені як загальні засади цивільного законодавства, судді у процесі здійснення правосуддя у цивільних справах, доволі часто компенсують недоліки закону, вживаючи згадувані засади у своїх рішеннях щодо

зменшення розміру неустойки за недотримання договірних зобов'язань, заборгованості по аліментам, невиплаті середнього заробітку за увесь час затримки розрахунку у випадку звільнення чи в інших випадках.

З огляду на положення частини 2 статті 8 ЦК України, що передбачає використання аналогії права, суд у разі неможливості застосувати аналогію закону (коли цивільні відносини не врегульовані ЦК України чи іншими актами цивільного законодавства, а також договором, тоді вони регулюються тими правовими нормами ЦК України, а теж інших актів цивільного законодавства, котрі регулюють аналогічні за змістом цивільні відносини) з метою регулювання цивільних відносин, постановляє судові рішення адекватно до загальних засад цивільного законодавства, серед яких є засада справедливості.

Враховуючи зміни до статті 129 Конституції України, внесені 2 червня 2016 р., із якої була усунена засада законності у судочинстві та положення, що судді у процесі здійснення правосуддя підкоряються тільки закону, а впроваджено принцип, що суддя, здійснюючи правосуддя, керується верховенством права, видається доцільним внести зміни до статті 370 КПК України виключити положення, що судові рішення повинно бути законним, натомість, передбачити: «судове рішення повинно бути справедливим, вмотивованим й обґрунтованим та ухваленим на підставі принципу верховенства права».

У цьому аспекті важливою та актуальною є позиція Дж. Роулза, який виокремлює також процедурну (процесуальну) справедливість, що можна дефінізувати як додержання процедурних (процесуальних) правил, які націлені на забезпечення справедливості результату певної дії, незважаючи на інші обставини [207]. Він виокремлює виключно процедурну, абсолютну та неабсолютну процедурну справедливість.

Так, процедурна справедливість постає тоді, коли не існує незалежного критерію щодо правильності результату: натомість є правильна чи чесна процедура, така, що результат, незалежно яким він буде, швидше за все правильний або чесний, із-за умови правильного дотримання процедури. Тобто,

справедливість полягає у самій процедурі й не має процесуально незалежної міри справедливого результату. Відтак, справедливий результат є будь-яким результатом, отриманим за умови додержання процедури. Ситуація ним демонструється на прикладі азартних ігор, у випадку лише коли вони ведуться чесно (за правилами). Так, чесний чи нечесний підсумковий результат гри визначається обставиною, що він є наслідком багатьох чесних раундів. Доброчесна процедура переноситься на результат лише у тому випадку, коли вона здійснюється на практиці. Дж. Роулз вважає, щоб така справедливість існувала у житті, слід встановити та неупереджено втілювати у суспільне буття справедливую систему інститутів, включаючи справедливий устрій та справедливую Конституцію.

На противагу суто процедурній справедливості, абсолютна процедурна має незалежний критерій того, що існує визначений чесний справедливий модус, який окремо встановлюється і до процедури, що із великим рівнем гарантії дасть бажаний результат (існує справедлива процедура, а відтак справедливий результат). З метою чіткого визначення абсолютної процедурної справедливості Дж. Роулз наводить простий випадок чесного поділу: «певна кількість людей повинна між собою розділити торт: якщо допустити, що чесний поділ – це порівну, тоді, яка існує процедура, що дасть такий результат? Якщо залишити осторонь технічні деталі, очевидним є рішення, щоб торт розділила одна особа й отримала свій шматок останньою, тоді як іншим дозволено брати свої шматки до нього. Він розділює торт порівну, так як йому гарантований найбільший із можливих шматків» [207].

Вчений зауважує, що у цьому випадку, звісно, допускаються певні припущення, приміром, що обрана для поділу торта особа не зможе поділити порівну, й захоче найбільший із можливих варіантів шматок, або ж взагалі залишиться без нього, втім ці деталі на так важливі. Суттєвим є те, що існує незалежний стандарт щодо вирішення того, яка процедура, що веде до цього результату, вважаються справедливою. Дж. Роулз відзначає, що абсолютна

процедурна справедливість є доволі рідкісним явищем, якщо і взагалі можлива, у випадках, де значну роль зіграє практична зацікавленість [207].

Характерологічною особливістю неабсолютної (недосконалої) процедурної справедливості є те, що попри існування незалежного критерію для правильного висновку, немає такої відповідної процедури, щоби змогла привести до нього. Здебільшого правила неабсолютної процедурної справедливості тільки допомагають досягненню справедливого результату внаслідок додержання процедури, втім не гарантують його.

Концепт неабсолютної процедурної справедливості розкривається у Дж. Роулзом на прикладі кримінального суду. Він відзначає: «в цьому випадку очікуваний результат полягає у тому, що підозрюваний має бути визнаний винним, якщо тільки він вчинив проступок, у котрому обвинувачується. Судова процедура полягає у встановленні істини, втім видається неможливим віднайти такий закон, щоб відповідні правила у його межах завжди приводили до правильного результату. Мудро є очікувати від кожних різновидів слухань справ у суді та при різних обставинах, що усі вони призведуть до правильних результатів, якщо і не завжди, то у більшості випадків. Суд є зразком недосконалої процедурної справедливості, навіть якщо і строго дотримуватися закону та вести справу справедливо й чесно (із дотриманням усіх вимог), ми можемо отримати неправильний результат. Винна особа може залишитися на волі, тоді як невинна буде засуджена. У таких випадках йдеться про судову помилку: несправедливість не завжди є результатом людської аберації, вона може бути результатом випадкового збігу обставин, що беруть верх над законом. Отже, характерологічною особливістю неабсолютної (недосконалої) процедурної справедливості є те, що попри існування незалежного критерію для правильного висновку, немає такої відповідної процедури, щоби змогла привести до нього» [207].

Концепт неабсолютної процедурної справедливості в праві проглядається саме у судочинстві та реалізовується передусім у праві на справедливий судовий розгляд, що закріплюється у згадуваних нами міжнародних

документах: статті 10 Загальної декларації прав людини, статті 6 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, статті 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та інших.

Позаяк, «справедливість» є філософсько-правовим поняттям й повинне ґрунтуватися на її загально визнаних людських принципах і відповідати сучасним тенденціям, то для її застосування в інституті правосуддя, слід наблизитися до більш чіткого визначення та обґрунтування. Для того, щоб справедливість як основна правова цінність у здійсненні правосуддя була у повній мірі реалізована пропонуємо визначити її загальні принципи, що розкривають суть справедливості та повинні застосовуватися у правосудді:

- законність – базується на повазі до закону, його дотриманні й обов'язковому виконуванні усіма суб'єктами, при цьому закон покликаний бути якісним, справедливим;

- рівність – кожна людина є рівною перед законом й судом, має однакову цінність, закон однаковою мірою гарантує кожній людині належні їй права й свободи та захищає їх, зокрема і рівне застосування юридичної відповідальності та відплати;

- однаковість – аналогічні справи розглядаються в однакових умовах;

- відплатність – постраждала сторона має отримати компенсацію за заподіяну їй шкоду;

- розмірність (пропорційність) – при призначенні міри відповідальності, відшкодуванні шкоди, розподілі благ слід враховувати відповідні співвідношення;

- доцільність – призначення міри відповідальності, відшкодування шкоди, розподіл благ повинні бути належними для досягнення їх мети;

- виправданість (вмотивованість) – призначення міри відповідальності, відшкодування шкоди, розподіл благ повинні бути обґрунтовані належними доказами та аргументовані відповідними законами.

Таким чином, справедливість посідає визначальне місце у системі цінностей, що визначають онтологічну основу права та є похідними від правового феномену – людська гідність. Правосуддя є процедурою впровадження справедливості у соціальні відносини, що бере свій початок від правового начала, а не від свободи. Сучасний філософсько-правовий дискурс проблем справедливості фокусується довкола теорії справедливості як чесності, розробленої американським філософом Дж. Роулзом.

Все розмаїття підходів до експлікації легітимаційних інтенцій справедливості в інституті правосуддя із певним застереженням можна класифікувати як змістовні, формальні та процедурні. Змістовні теорії вибудовують концепцію справедливості (субстанційну) відповідно до принципів, на яких ґрунтується той чи інший соціальний інститут. В Аристотеля це поліс як втілення законності, відтак, справедливості. У теорії Дж. Роулза це опорна раціонально-справедлива структура суспільства, що виникає із двох його принципів. Субстанційна справедливість є моральним критерієм легітимації соціальних інститутів через погодження передумов щодо спільного блага.

Формальна справедливість згідно позиції Дж. Роулза є справедливістю як правильність, вона ґрунтується на дотриманні принципу «послуху системі»; як безсторонне та послідовне відправлення законів і принципів.

Процедурну справедливість філософ виокремлює в три різновиди: абсолютна – базована на існуванні певної незалежної норми з метою отримання справедливого наслідку; неабсолютна – має незалежний критерій для отримання правильного висновку, втім бракує відповідної процедури (приміром, судовий процес); виключно процедурна – існує із-за наявності коректної або справедливої процедури, яка забезпечує досягнення справедливого результату незалежно від його суті, того цілком природно, що тут відсутній незалежний критерій щодо отриманого результату.

Визначальним критерієм європейського стандарту в сфері справедливого правосуддя є удосконалення національних засобів правового захисту

відповідно до положень Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, яка безпосередньо втілює правовий стандарт, що надає як змістовну характеристику, так і розкриває аксіологічну та праксеологічну значимість права на справедливий суд.

Справедливість є однією із основних правових цінностей у здійсненні правосуддя та визначає ціннісну природу самого інституту загалом. Вона захищає основні права й свободи людини та має суттєве значення для забезпечення правових засад у судовому рішенні, а тому вважаємо доцільним до ст. 129 Основного Закону додати засаду справедливості, позаяк вона є фундаментальною при здійсненні правосуддя, а її ідеологія чітко простежується як в Конституції, процесуальних кодексах України, так і в міжнародних стандартах права на справедливий суд. Це дозволить суду у складних випадках застосовувати справедливість чи відновити справедливість, порушену у процесі прийняття нормативно-правового акту. А також слід у всіх процесуальних кодексах України передбачити засаду справедливості як одну зі загальних засад провадження, обов'язково встановивши її застосування у сукупності зі засадою верховенства права, позаяк нині існує проблема її законодавчого визначення.

2.3 Категорія рівності у здійснення правосуддя

Рівність як одна з основних вимог встановлення загальнолюдської справедливості в суспільстві є основою сучасної концепції справедливого правосуддя. Поняття рівності в правосудді передусім асоціюється зі засадами рівності учасників судового процесу перед законом й судом та процесуальної рівності (рівноправності) сторін.

На перший погляд поняття рівності видається доволі простим й означає однакове положення людей у суспільстві, втім упродовж суспільного розвитку сутність його тлумачилися по-різному. З огляду на розвиток нових концепцій справедливості у сучасному філософсько-правовому дискурсі ідея рівності не

втратила своєї актуальності та набула подальшого розвитку. Це, безумовно, вплинуло і на розуміння сутності категорії рівності у сфері здійснення правосуддя, тому вважаємо наміром з'ясування її оновленого змісту в інституті правосуддя.

Концепт рівності у сучасному світі сприймається як суспільний ідеал, проте на різних історичних етапах він осмислювалася по-різному, що було зумовлено рівнем розвитку демократії. Так, стародавні суспільства існували на основі соціальної нерівності, що ґрунтувалася на уявленнях про всесвіт, в якому боги встановили певний лад суспільного життя, відмінний від природного порядку.

В античному періоді уявлення про рівність базувалися на двох антитектичних концепціях сутності людини: одні мислителі стверджували, що людина є природною істотою, і нерівність у суспільстві походить від природного порядку, встановленого богами. Зокрема, виразниками таких поглядів були Платон й Аристотель, останній обґрунтовував нерівноправність етносів, що виходить зі соціальної нерівності людей. Інші мислителі, погляди яких не набули особливої популярності в античній Греції, обстоювали позицію рівності людей. Приміром, софіст Антифонт говорив, що потреби людей від природи є однаковими, всі дихають ротом та їдять за допомогою рук [21, с. 311–312].

Супротивленню позиції нерівності людей став християнський світогляд. Християнство заперечувало нерівність між людьми, позаяк рівність людей має божественну природу, а тому є істинною. Як слушно зауважує А. Гончарова, «концепт християнської справедливості є ідеєю рівності, проте не в античному її розумінні, коли зрівнюванню (арифметичному і геометричному) підлягав увесь матеріальний світ довкола людини, а значно глибша, адже християнство передусім говорить про рівність духовну, а вже потім про майнову» [122, с. 33].

Вчена розкриває свою позицію за допомогою причинно-наслідкового зв'язку: всі індивідууми наділені душею; усі душі мають рівне право на

порятунку, однак для цього всім їм необхідно звільнитися від уз земного матеріального буття; у когось ці окупи більші та важчі, а в когось менші, що ставить душі у нерівне стартове положення на право порятунку; тому, задля реалізації спільного для всіх людей права порятунку душі слід встановити на землі загальну матеріальну рівність, це і є основна максима християнської соціальної справедливості.

У Новому Завіті в посланні св. Павла до галатів мовиться, що «немає юдея, ні грека, немає невольника, а ні вільного, немає ні чоловіка, а ні жінки, бо всі ви є одно у Христі». Таке біблійне формулювання викликало неоднозначне тлумачення вченими. Так, М. Бакунін зауважував, «значною заслугою християнства стало проголошення людяності, рівності усіх людей перед Богом. Проте це воно проголосило для майбутнього життя на небесах. Разом з тим, така майбутня рівність є знову неправдива, позаяк відомо, що кількість обраних є доволі обмеженою. Відповідно, така християнська рівність створює привілей для обраних божою милістю кількох тисяч на мільйони відкинутих» [24, с. 422].

Антитетичної позиції дотримувався В. Соловйов, який стверджував, що рівність може бути реалізованою тільки в християнстві [21, с. 313]. Слушним у цьому контексті є твердження дослідниці О. Грищук, що християнство здійснило переворот по відношенню до людини, оголосивши рівність людей перед Богом, що не залежить від національності й соціального положення [58, с. 21].

Новий час у Європі був добою буржуазних революцій та подальшого розвитку капіталізму на основі політичних й промислових трансформацій. Його початок ознаменувався формуванням ідеології Просвітництва, що в інтелектуальному плані підготувало буржуазні революції. Ідеологія ґрунтувалася на переконанні у можливостях людського розуму спізнати діючі у макрокосмосі закони та змінити існуючу систему суспільних відносин. Так, філософсько-правова думка починає відводити значну увагу проблемі

індивідуума як громадянину та природі (характеру) його взаємовідносин із державою.

Виразники просвітницьких ідей проголосили гасло справедливого суспільства – «свобода, рівність, братерство». Розглядаючи розвиток ідеї правової рівності у добу буржуазних революцій, необхідно відзначити, що рівність розумілася передусім як рівність можливостей (формальна рівність). Тобто як ідея, коли кожній людині гарантуються однакові можливості для досягнення успіхів у житті.

Саме в епоху Нового часу свобода осмислюється мислителями як «усвідомлена необхідність» та починає набувати нормативного характеру. Дж. Локк, як до нього це зробив Т. Гоббс, а пізніше Ж.-Ж. Руссо, допускає природний стан, у якому жили люди, не знаючи ні суспільних інституцій, ні законів. Такий природний стан не виступає станом боротьби, як це вважав Т. Гоббс, і не є диким станом, як мислив Ж.-Ж. Руссо, це стан свободи, яка не обмежується нічим, та являється станом абсолютної рівності між людьми. Дж. Локк аналізує свободу як природний стан, позаяк людина народжується вільною істотою, так само як народжується й істотою розумною. Відтак, свобода існує однаково для всіх, вона є тому, що немає законів, що обмежують її та встановлюють певні правила користування нею. Йдеться, якщо індивідууми за своєю природою є вільними, то значить і всі вони від природи є рівні між собою за правом, хоч можуть бути й не рівні за силою. На переконання філософа, свобода та рівність є тими базисами, на яких ґрунтуються права людини [138, с. 79].

Звісно у період німецької класичної філософії неабиякий внесок у розвиток категорії рівності здійснив І. Кант. Він стверджував, що законодавча влада зобов'язана виявляти єдину волю народу, бо лише це здатне забезпечити свободу, незалежність та рівність всіх громадян у державі. Як активні громадяни, так і пасивні (слуги, наймані робітники, підмайстри, ремісничі, жінки та загалом всі ті, хто отримує засоби для існування, виконуючи лише розпорядження інших, тобто не є самостійними) повинні бути вільними й

рівними з іншими у своїх громадянських правах, позаяк є насамперед людьми, і ніхто не має права заважати їм піднятися до стану активних громадян [101, с. 197].

Рівність кожного із кожним як підданих він означає таким формулюванням: кожен член спільноти має відносно іншого примусові права, що не поширюються тільки на главу спільноти (адже, він не її член, а є творцем чи охоронцем); лише глава володіє правом примусу, сам не підкоряючись жодному примусовому закону. З такої ідеї рівності виходить, що кожний член спільноти повинен мати потенцію досягнути у ній того стану, якого він спроможний досягти завдяки особистим якостям та індивідуальному талантові. Всі інші піддані не можуть йому перешкоджати, як своїми спадковими перевагами, так і перевагами певного стану, щоб його та його потомство повік тримати на нижчій ступені [101, с. 304]

Г. Гегель аргументував формальну, правову рівність людей. Виокремлюючи три конститутивні форми конкретизації дефініції свободи й права: абстрактне право, мораль і моральність, мислитель наголошував, що у площині абстрактного права воля безпосередня, це є право абстрактного, вільного індивіда для себе. У цьому аспекті визначеність свободи волі постає як самосвідомість про себе як вільного та абстрактного «я». Саме така одинична воля є особою – «будь особою й поважай інших як осіб». Так, особа спроможна дати собі наявне буття у речах, проте буття у речах є випадковим й неадекватним свободі. Філософ обґрунтовує формальну, правову рівність людей у такий спосіб: люди є рівними як вільні особи, вони є рівними в однакому праві на приватну власність, проте не у масштабі (розмірі) володіння власністю. Вимогу фактичної рівності вважається Г. Гегель вважав нерозумною точкою зору [38, с. 82].

Представник ірраціоналізму Ф. Ніцше опротестовував правову рівність із позицій аристократичного бачення свободи як права найкращих, найсильніших на свободу й свавілля. Саме нерівність прав він вважав умовою існування права. Право є взагалі прерогативою, кожен вид буття має власну перевагу.

«Неправда ніколи не виникає у нерівних правах, навпаки вона постає у вимогах на рівні права». Справедливість проявляється в тому, що люди є не рівні, відтак, правова справедливість ґрунтується на принципі нерівності правових вимог різних індивідуумів, тобто залежно від того, до якої когорти вони належать – сильних, аристократичних верхів чи представляють собою ординарні «нулі» натовпу, які віднаходять власний смисл у служінні «вождям» й «вівчарим» стада [24, с. 424].

В середині XIX ст. у політико-правовій думці активізувався процес формування марксистського вчення, що обґрунтовувало ідею майнової рівності доктриною надлишкового продукту й потребою справедливого його перерозподілу. Згідно позиції К. Маркса, реалізація співвідношення державної та індивідуальної власності сприятиме вирішенню проблеми волі народів й рівності людей. Згідно його міркувань, свобода полягає не настільки у праві «мати», але й у праві «бути», втілюватися «за здібностями», себто самореалізовуватися, розвиватися в гармонії із особистим покликанням та індивідуальними здібностями. Таке право постає водночас домінантою життя індивідуума, що робить людей як вільними, так і рівними один одному. Дістаючи потенцію жити «за здібностями», кожна людина опиняється у рівному становищі перед своєю людською природою. Звідси, мати «за потребами» чи «працею» та жити «за здібностями», є двома різними формулами людського буття, що зумовлені дистанцією між приватним життям людини та її вільною матерією вільної індивідуальності. Подолання цієї дистанції змінює становище індивіда щодо власності та всіх здобутків духовної і матеріальної культури [24, с. 424].

Сучасне розуміння ідеї рівності ґрунтується на ідеї природного права, що істотно вирізняється від бачення епохи антифеодальних революцій. Насупроти минулими доктринами, філософія права XX століття вбачає в людині не відособленого індивіда, а безпосереднього учасника різних суспільних взаємовідносин. Абсолютним природним правом проголошується начало справедливості, що є «природним правом із мінливою значимістю», що

передбачає собою духовні та моральні цінності певного суспільства чи конкретного народу. Нині лідерську позицію займає твердження, що не можна опротестувати природне право, якщо вбачити в ньому критерій для позитивного права як оруді законодавцю. Окрім того, доктрина природного права XX ст., поглиблюючи заведенці філософського розуміння права, спричинила розвиток низки філософських течій – неокантіанства, неотомізм, персоналізму та інші, що наближаються до його трактування [165, с. 429].

Пошук підстав рівності та постановка проблеми обґрунтування моралі, виходячи із поняття раціональності, стали визначальною темою філософії Дж. Роулза. У згадуваній нами його теорії справедливості філософ пов'язує справедливість із формальною рівністю відзначаючи «всі початкові суспільні блага – свобода та можливості, багатства й доходи, а теж умови самоповаги – повинні бути розподілені порівну, у випадку лише коли нерівний розподіл будь-яких чи всіх цих благ не слугує благу найменш успішної частки суспільства» [207, с. 201].

Із цієї концепції далі виводяться дві конкретні домінанти справедливості: кожен індивідуум має володіти рівним правом щодо спільної системи рівних основоположних свобод, що співвідносяться зі свободою всіх; соціальна й економічна нерівність повинна бути організована у такий спосіб, щоби вони водночас: слугували благу найменш успішної частки суспільства у відповідності із принципом справедливих заощаджень; посаді та позиції, відкриті для усіх із-за умови добросовісної рівності можливостей [207, с. 202].

Відтак, Дж. Роулз пропонує два правила пріоритету, перше правило зауважує, що перший принцип справедливості володіє лексичним пріоритетом у зіставленні із другим. Тобто, він повинен бути задоволений швидше, ніж другий. Інше правило пріоритету визначає пріоритет поміж двома елементами другого принципу. Мовиться, що принцип чесної рівності можливостей займає пріоритет у порівнянні із принципом відмінності. Так, перший наголошує, що свобода не може куплятися ціною добробуту, вона може бути обмежена лише в

ім'я самої ж свободи. Приміром, свобода преси може обмежуватися задля досягнення неупередженого суду [24, с. 425].

Згідно позиції вченого С. Боднара новітня філософія ідентифікує дихотомію «рівність – нерівність» зі контроверзою «природне – штучне». Соціальні факти вказують на близькість рівності – до штучно утворених відносин, а нерівності до природного, що підтверджує самовідтворення нерівності у всіх соціокультурних системах, постійність та легкість, із якими нерівність утверджується у глобальних суспільних формаціях, а також і багатомірність проблем реалізації принципу рівності. Звідси, нинішнє розуміння концепту «рівність» тлумачиться як прояв незалежності та осмислюється сучасною правосвідомістю як обставина, що надає нормативної сутності реалізації самостійності суб'єкта права. Автор стверджує, що «від держави вимагається не лише подолання юридичних перепон щодо розвитку принципу рівності, але й створення реальних можливостей для найповнішого його прояву» [23, с. 153].

Виняткове місце у розвитку прав й свобод людини займає міжнародне право. Ідеї непорушності прав й свобод, їх невід'ємності і рівності засвідчують про прагнення людства до співіснування, ґрунтованого на принципах справедливості, рівності, демократизму та гуманізму. Втім, існує проблема відносно встановлення природи даних прав і їх сутності, зумовленою переконанням, що «держави із різними соціально-економічними системами неспосібні сформулювати універсальне поняття прав й свобод людини з огляду на існування розбіжностей у соціальних умовах й деформацією у процесі історичного розвитку [58, с.9].

Таким чином, рівність є постійно змінюваним суспільним явищем, відтак у процесі історичного поступу сформувалося кілька дефініцій даного поняття. Перше формулювання рівності виходить із біблійної тези, що «Бог створив людей рівними», відповідно всі мають отримувати рівне, воно відображає вихідне бачення рівності, не враховує індивідуальності кожного індивідуума, й зводить ідею рівності до «рівності потреб».

Інший підхід до визначення рівності відзначає, що кожен індивід має однакові стартові можливості і, через реалізацію своїх інтелектуальних можливостей, може досягти певного життєвого рівня.

Третій підхід – ліберальний стверджує, що люди є рівними виключно у своїх правах і рівні перед законом. Хоч у дійсному житті досягнути ідеальну рівність прав й рівності перед законом є неможливо, втім у філософії права нині такий підхід вважається найбільш обґрунтованим.

Узвичасно вважається, що початок формально-юридичного закріплення ідеї рівності пов'язаний із Декларацією незалежності США (1776 р.), що проголосила «всіх людей створено рівними» та французькою Декларацією прав людини й громадянина (1789 р.) – «люди народжуються та залишаються вільними й і рівними в правах» [36, с. 15].

Як нами відзначалося, у пошуках сутності категорії рівності філософсько-правова думка пройшла доволі довгий шлях й акумулювала значну кількість концепцій. Так, традиційно виокремлюють чотири типи рівності: рівність людей (онтологічна рівність), здебільшого пов'язується із монотеїстичною релігією, приміром, християнська доктрина постулює рівність людей, передусім їх рівність перед Богом; рівність можливостей щодо досягнення цілей передбачає, що всі позиції у суспільстві мають досягатися шляхом конкурентного відбору на основі особистих обдарувань та освітніх досягнень; рівність умов, коли життєві умови вирівнюються на законодавчому рівні (ідея рівності умов націлена на зміну суспільства швидше проведенням певних реформ, а не шляхом знищення існуючої системи нерівності); фактична рівність – передбачає необхідність реалізації програми економічної і політичної революції, що усуває соціальні причини нерівності. Зауважимо, що до кінця XX ст. домінуючою була власне концепція формальної рівності можливостей [91, с. 271].

Сучасні теорії рівності, передусім ліберальні концепції рівності і справедливості обґрунтовані у працях американських вчених Р. Дворкіна та Дж. Роулза. Аналізуючи сучасне розуміння рівності у філософії права, слід

звернути особливу увагу на ліберальну концепцію, опрацьовану Р. Дворкіним. Він зауважує, що «ми повинні розглядати два розбіжні принципи, для яких рівність виступає політичним ідеалом. Перший наполягає на тому, щоб уряд відносився до усіх своїх підданих як до рівних, себто таких, які мають право на рівну повагу та турботу (*«equal concern and respect»*). Другий принцип передбачає, щоб уряд при розподілі певного ресурсу можливостей однаково (*«equally»*) відносився до усіх своїх підданих, або ж, у всякому разі, вбезпечив такий стан справ, коли всі були би рівними чи більш-менш рівними у цьому аспекті [21, с. 316].

Інший американський дослідник Дж. Роулз також виокремлює два визначальні принципи ліберальної концепції рівності. Перший принцип визначає, що кожна особа володіє рівним правом на найширшу загальну систему рівних засадничих (базових) свобод, що узгоджується із такою ж самою системою свободи для всіх. Другий принцип передбачає те, характер соціальних й економічних нерівностей повинен бути таким, що вони, по-перше, слугувати максимальній вигоді найменш успішним членам суспільства; по-друге, були пов'язані із становищем та посадами, доступними для усіх за умов чесною (*«fair»*) рівності можливостей [207].

Сьогодні, у контексті юридичного (антилегістського) праворозуміння, прогресує лібертарно-юридичний підхід, що був обґрунтований В. Нерсесянцем. В основі цього підходу закладено принцип розмежування права та закону (позитивного права) [165, с. 28]. Із позицій загальної теорії праворозуміння означений підхід характеризує право не як «природне право», а передусім як «буття й нормативне вираження, конкретизація принципу формальної рівності» [165, с. 29].

Здійснений філософсько-правовий огляд категорії рівності дозволяє висновувати, що її еволюція загалом пронизана боротьбою трьох течій – аристократичної, демократичної та соціалістичної. Відтак, кожна із цих течій є представлена певним соціальним прошарком. Аристократичний напрям підтримують, як правило, представники вищих (за майновим статусом й

доступом до влади) верств суспільства, вони виступають проти будь-якої рівності, як формальної, так і фактичної. Прихильниками демократичної течії, здебільшого, є середні верстви, які обстоюють ідею формально-правової рівності. Останнє спрямування – соціалістичне (чи комуністичне), сповідується в основному представниками нижчих прошарків, які наполягають на фактичній (майновій) рівності. Зважаючи на те, що Основний Закон України визначив курс на побудову правової держави, то вважаємо, що єдино можливою перспективою може є утвердження формально-правової рівності, тобто, рівності перед законом, процесуальної рівності й рівності можливостей розкрити та зреалізувати власні здібності і законні інтереси.

Ідея загальної рівності як принцип права своє юридичне закріплення отримала у Загальній декларації прав людини (1948 р.). Так, у ст. 1 задекларовано, що «всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах» [78]. Ця норма стала конститутивною засадою, що віднайшла своє відображення фактично у законодавстві всіх країн, що ратифікували дану Декларацію. Основний Закон України містить базові засади судочинства як єдині підстави правосудної діяльності, що передбачають категорію рівності (зокрема, ст. 21, 24, 26 та 129) [117].

Конституційний Суд України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 р. (справа щодо рівності сторін судового процесу) зауважив, що гарантована Основним Законом рівність всіх людей в їх правах й свободах передбачає необхідність забезпечення для них рівних правових можливостей як процесуального, так й матеріального характеру задля реалізації однакових за змістом й обсягом прав та свобод [203].

У ЗУ «Про судоустрій і статус судів» категорія рівності передбачена статтею 7, що закріплює право на справедливий суд й адекватно до змісту якої кожній особі гарантується захист її прав, свобод й інтересів у розумні строки незалежним, справедливим і безстороннім судом, утвореним законом. Також наголошується, що особи без громадянства, іноземці та іноземні юридичні особи володіють правом на судовий захист в Україні нарівні із громадянами й

юридичними особами України. Кожній особі відповідно до Основного Закону України забезпечується доступність правосуддя у порядку, встановленому законами України [84].

У статті 9 означеного Закону передбачено засаду рівності усіх учасників судового процесу перед законом й судом незалежно від кольору шкіри, раси, статті, етнічного чи соціального походження, майнового стану, релігійних, політичних та інших переконань, місця проживання, мовних й інших особливостей. Суд створює такі умови, що гарантують кожному учаснику судового процесу рівність щодо реалізації наданих процесуальних прав й виконання процесуальних обов'язків, передбачених процесуальним законом. Разом з тим, згідно ч. 2 ст. 12 даного Закону суди забезпечують рівність прав громадян в судовому процесі за мовною особливістю [84].

До прикладу розглянемо категорію рівності в цивільному процесуальному праві, так, у Цивільному процесуальному кодексі України вона передбачена в ч. 3 ст. 2 [251]. Відповідно до цієї статті одним із визначальних принципів (засад) цивільного судочинства виступає повага до честі та гідності, рівність всіх учасників судового процесу перед законом й судом. Згідно статті 6 ЦПК суд обов'язаний поважати честь й гідність всіх учасників судового процесу, здійснювати правосуддя на основах їхньої рівності перед законом й судом незалежно від кольору шкіри, раси, статті, етнічного чи соціального походження, майнового стану, релігійних, політичних та інших переконань, місця проживання, мовних й інших особливостей [251].

Мовлячи про категорію рівності у цивільному процесуальному праві, слід констатувати наявність у нормах цієї галузі права рівності як загальної правової настанови, тобто рівність усіх учасників процесу перед законом й судом, а також рівності як правила, котре регламентує процесуальне становище сторін справи. Водночас у зазначених правових нормах окреслено істотні характеристики цивільного процесуального права як галузі права, так й цивільного судочинства як сфери його правового регулювання, що у вченні процесуального права значяться принципами, зокрема принципи рівності

учасників цивільного процесу перед законом й судом і принцип процесуальної рівноправності сторін.

Принцип рівності учасників цивільного процесу перед законом й судом загально визнаний у науці цивільного процесуального права і, зазвичай, однозначно тлумачиться процесуально-правовою доктриною. Згідно позиції вченого-цивіліста В. Комарова, рівність всіх учасників цивільного процесу перед законом й судом постає соціально-правовою передумовою принципу реалізації правосуддя тільки судами, позаяк рівність перед законом й судом та сама ідея правосуддя є врівноважуючими правовими цінностями. Правосуддя не може виступати як привілей, а також доступ до нього не повинно обмежуватися кольором шкіри, расою, статтю, етнічним чи соціальним походженням, майновим станом, релігійними, політичними та іншими переконаннями, місцем проживання, освітою, мовними й іншими особливостями.

Фактично, це означає існування єдиного і рівного для всіх суду, що на доктринальному рівні повинно визнаватися як доконечна умова верховенства права та гарантія основоположних права й свобод людини і громадянина, як конкретизація конститутивного принципу рівності громадян перед законом й судом у процесі здійснення судової влади та судочинства.

Компонентами даного принципу є: єдиний правовий режим судочинства, що забезпечує реалізацію процесуальних прав учасників судочинства; рівний обсяг прав й обов'язків учасників судочинства, що окреслюють їх процесуальне становище; процесуальне становище учасників судочинства повинно визначатися їх же процесуальними функціями; неприпустимість «процесуального сумісництва»; у межах процесуального статусу певного учасника судочинства його дії із реалізації процесуальних прав скеровані на досягнення тих самих юридичних результатів; недопустимість дій суду, націлених на дискримінацію того чи іншого учасника процесу [132, с. 153–155].

Український вчений М. Штефан зауважує, що принцип рівності усіх учасників процесу перед законом й судом покликаний на рівну можливість

всіх громадян брати участь у цивільному судочинстві, знаходитися в правовому становищі передбаченої законом процесуальної фігури та рівною мірою реалізовувати встановлені законом за такими суб'єктами процесуальні права та обов'язки [260, с. 39].

Згідно позиції Т. Сахнової, рівність всіх перед законом й судом полягає в однаковому процесуальному статусі кожної фізичної чи юридичної особи, яка займає певне процесуальне становище (сторони по справі, третьої особи, заінтересованої особи у справах окремого провадження) [211, с. 101–102].

Як зауважує І. Решетнікова рівність перед судом виявляється у наступному: правосуддя здійснюється єдиною судовою системою; встановлена єдина процесуальна форма розгляду та вирішення цивільних справ; особи із певним процесуальним статусом наділені рівними правами й мають рівні обов'язки. Так, рівність перед законом проявляється в єдності права, котре застосовується нарівні до всіх суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин [229, с. 37].

Здійснення правосуддя на засадах рівності учасників цивільного процесу перед законом й судом – одна із компонент такої якості правосуддя, як повнота. Вона полягає у тому, що у правовій державі правосуддя зобов'язане бути доступним, тобто всі громадяни мають мати рівні можливості застосовувати судовий захист своїх прав й охоронюваних законом інтересів. Окрім цього, повнота судової влади передбачає й те, що всі громадяни без виїмки вважаються рівними перед судом, це не є лише теоретичним положенням, утім аксіомою, що визнана соціально-історичною практикою та задекларована у міжнародно-правових документах із прав людини [132, с. 24–25].

Таким чином, засада рівності учасників судового процесу перед законом й судом безпосередньо торкається права чи гарантій на доступ до правосуддя, справедливий суд й значить однакове використання судом закону до усіх учасників судового процесу й адекватно до цілі правової норми, неупереджене відношення суду до усіх учасників судового процесу і забезпечення їм рівних процесуальних прав.

Принцип рівності забезпечується й тим, що кожна справа розглядається в одному і тому ж процесуальному порядку із однаковим обсягом гарантій для учасників справи. Так, гарантіями принципу рівності учасників процесу перед законом й судом постає встановлення кримінальної відповідальності за обмеження у правах на основі релігійних чи політичних переконань, а теж пряме або непряме обмеження прав чи встановлення переваг (привілеїв) громадянам на підставі кольору шкіри, раси, статі, релігійних, політичних та інших переконань, майнового стану, етнічного та соціального походження, місця проживання, за мовними та іншими особливостями [252, с. 14–15].

Тобто, у цьому плані рівність у цивільному процесі необхідно розглядати як недискримінацію учасників процесу за кольором шкіри, расою, статтю, етнічним чи соціальним походженням, майновим станом, релігійними, політичними та іншими переконаннями, місцем проживання, освітою, мовними й іншими особливостями.

Рівність сторін (рівноправність сторін) як базовий принцип цивільного судочинства, що розкриває його сутність, порушувалася у різних джерелах на всіх етапах розвитку цивільного права та процесу [33, с. 418–448]. Із початку ХХ ст. у наукових джерелах цивільного процесу рівність сторін розглядається дослідниками дещо по-різному: як однаковість прав сторін, як обов'язкове заслуховування судом обох сторін, як однаковість процесуальних модусів боротьби для кожної зі сторін справи, як однаковість можливостей ними скористатися.

Вчений А. Гольмстен рівність сторін витлумачував у такий спосіб, що «всі особи, які постають перед судом як позивачі чи відповідачі, мають користуватися однаковими правами; не існує жодних привілеїв для тієї чи іншої особи за станом, посадою, званням тощо або ж надаватися на підставі цього; інтереси позивача та відповідача у процесі повинні бути врівноважені» [10, с. 201].

Дослідник Е. Нефедьєв наголошував, що рівноправність сторін вимагає те, що суд може постановляти рішення або ухвали ґрунтуючись виключно на заяві обох сторін [166., с. 201].

Науковець Є. В. Васьковський відзначав, що кожній стороні мають бути надані однакові процесуальні засоби боротьби й рівна можливість їх застосовувати: позивачу не може дозволятися те, що заборонено відповідачу, і навпаки [28, с. 99].

Дослідник В. Комаров процесуальну рівноправність сторін характеризує як принцип судочинства, що є вивідним від рівності сторін у цивільних правовідносинах та їх рівного ставлення до суду, котрий розглядає справу. Так, принцип рівноправності сторін передбачає, що сторонам надаються рівні процесуальні права й вони несуть рівні процесуальні обов'язки, що не залежить від процесуальних функцій позивача чи відповідача; також сторони наділяються певними процесуальними правами і обов'язками щодо реалізації своїх процесуальних функцій і, зрештою, сторони наділяються однаковими можливостями зі здійснення відповідних процесуальних прав. По-суті, рівноправність сторін полягає не лише у комплексі процесуальних засобів захисту, лей й у рівності процесуальних можливостей [132, с. 201–202]. Принцип процесуального рівноправ'я у взаємодії із принципами змагальності, диспозитивності, усності, національної мови судочинства, у підсумку, обумовлюють доступність правосуддя [132, с. 57–58].

Вчений М. Штефан стверджує, що принцип процесуальної рівноправності сторін створює для них рівні можливості стосовно реалізації процесуальних прав й здійснення обов'язків, однак не ототожнює права позивача та відповідача. Цивільне процесуальне законодавство дає сторонам однакові процесуальні засоби щодо захисту й рівну можливість для їх використання і сприяння судові [260, с. 54].

Аналогічної позиції дотримується В. Тертишніков, визначаючи сутність принципу процесуальної рівноправності у тому, що сторони є наділеними рівними можливостями із обстоювання своєї позиції в суді. Так, у комплексі з

принципами диспозитивності та змагальності й досягається фактична рівність сторін у процесі [229, с. 93].

Т. Сахнова зауважує, що сторони у процесі є рівні, як і в правових можливостях (процесуальних правах, процесуальних засобах захисту), так і у правових обов'язках, а теж і правових гарантіях реалізації прав й обов'язків [211, с. 107].

На переконання І. Решетнікової, рівноправність сторін проявляється у рівних можливостях зі захисту своїх прав [229, с. 40–41].

Таким чином, сучасна цивільна процесуальна доктрина рівність сторін розглядає як рівність можливостей щодо захисту прав або ж однаковість процесуальних засобів захисту прав.

У правовій науці упродовж тривалого часу лідерську позицію займала концепція формальної правової рівності, сутність якої передбачає наступне, відносно всіх учасників суспільних відносин встановлюються й застосовуються єдині (універсальні) правові засоби, що являють основу механізму правового регулювання (йдеться про норми права, юридичні факти, акти реалізації прав й обов'язків). Право, що втілене в принципі формальної рівності, разом з іншими соціальними регуляторами (звичаями, мораллю, релігійними нормами тощо) виступає найефективнішим регулятором суспільного життя. Принцип формальної рівності вказує на те, що реальні суб'єктивні права є нерівними. Так, формальна рівність прав полягає у певній абстрактності можливостей отримати певні права: право на житло, якісне медичне обслуговування, освіту, гідну оплату праці, утвердження гендерної рівності тощо. Вчені-правники наголошують, що повсюди, де діє принцип формальної рівності, діє й правове начало. Звідси, відсутність принципу рівності демонструє відсутність права як такого [140, с. 102].

Як акцентує А. Гусейнов, визнання етично нейтральної формальної рівності виступає неодмінною передумовою для будь-якого нормативного мислення. Втім, формальна рівність разом не вбезпечує від різноманітних

виявів нерівного ставлення до індивідуумів, якщо його засади закладені у саму структуру нормативного становища [67, с. 100].

Модерні ліберальні філософсько-правові концепції докладають значних зусиль до поширення принципу рівності в сферу зрівняння соціальних умов життя. Так, від держави вимагається не лише подолання юридичних перешкод щодо розвитку рівності, втім й створення конкретних можливостей для оптимального її прояву [23, с. 10].

Як відзначає С. Погребняк, протягом останніх років розуміння принципу рівності істотно змінилося. Раніше значилося, що правова рівність має бути абстрагована від фактичних розбіжностей суб'єктів, і мала вона винятково формальний характер, то нині рівність набуває більш складного характеру: вона більше не може механічно виходити лише із тотожності осіб, а повинна будуватися з урахуванням відмінностей, що дозволяє називати її диференційованою рівністю. У сучасному баченні правова рівність має яскраво виражену соціальну сутність й виступає доконечною умовою подолання несправедливих форм вияву фактичної(соціальної) нерівності. В іншому випадку (тобто, якщо не враховуватимуться істотні відмінності) ми матимемо справу зі суб'єктивізмом й свавіллям державної влади [181, с. 11–12].

Новітнє розуміння концепту рівності як ідеї полягає у створенні і поєднанні загальних для усіх учасників суспільних відносин правових засобів зі системою винятків із загального режиму правового регулювання для певних суб'єктів задля забезпечення практичної рівності їхніх прав й обов'язків [23, с. 7]. На думку О. Дашковської, сучасне право має гарантувати справедливий баланс між дезидератами формальної і фактичної рівності. Формальна рівність можливостей реалізовується в праві на основі загальних принципів: рівності прав та свобод людини й громадянина; рівності обов'язків людини й громадянина; рівності перед законом; рівності перед судом. Фактична ж рівність можливостей реалізовується у праві на основі двох визначальних принципів: диференціації правового регулювання й позитивної дискримінації [69, с. 137].

В юридичній літературі зауважується, що однією із загальних проблем правосуддя постає питання забезпечення разом із формальною рівністю реальної рівності сторін. З огляду на це, у законодавстві багатьох країн закріплюються норми, що визначають гарантії представництва у суді інтересів осіб, які внаслідок віку, фізичного чи психічного стану, правового положення, майнового становища або з інших об'єктивних причин не спроможні на належному рівні зреалізувати надані законом можливості щодо захисту своїх інтересів в суді. Приміром, це норми, що регулюють надання безоплатних або за зниженими ставками правових послуг, захист окремих соціальних груп осіб (неповнолітніх, бідних, хворих, расових чи національних меншин), страхування судових витрат, державна матеріальна допомога [88, с. 28–29].

Засада рівності неодноразово розглядалася і в практичній площині Європейського суду з прав людини. Так, цим Судом сформульовано певні стандартні вимоги рівності сторін (нерідко її називають – рівності вихідних умов) у судовому процесі як важливої компоненти права на справедливий судовий розгляд. Безумовно, вимога рівності сторін («рівності вихідних умов») диктує необхідність надання кожній стороні відповідної можливості представити свою сторону в умовах, що не ставлять її в менш сприятливе становище відносно опонента. Вимога рівноправності сторін виконує роль певного компенсаторного механізму, що створює можливість для сторін перебувати у рівних чи аналогічних умовах. Цей принцип направлений на вирівнювання фактичного процесуального положення сторін, а не на наділення їх рівними засобами процесуального захисту своїх прав, тобто створення «справедливого балансу» між сторонами [88, с. 27–28; 190, с. 163].

Вважаємо, що в умовах судочинства, побудованого на засадах змагальності, рівність можливостей чи рівність прав сторін процесу є умовними, позаяк ідеться про процесуальну діяльність суб'єктів із антитетичними юридичними інтересами. А, відтак, можливості сторін не є однаковими, тому необхідно говорити про забезпечення збалансованих процесуальних можливостей суб'єктів спірного правовідношення обстоювати

супротивні юридичні інтереси, що зумовлює їх різні процесуальні функції. З огляду на це, як нами вже зауважувалося, наявна дефініція принципу рівноправності сторін за своєю назвою та сутністю не відображає дійсного положення сторін й не враховує протилежні процесуально-правові інтереси сторін, а теж їхні процесуальні функції [131, с. 83].

Враховуючи означені нами положення та сучасну філософсько-правову сутність рівності прав сторін слушно мовити про існування принципу поєднання начал рівноправності сторін, гарантування і забезпечення балансу рівних правових можливостей та доцільність його легального закріплення.

Аналіз як світової, так і національної філософсько-правової думки вказує на те, що категорія рівності є багатовимірним поняттям. Сучасний концепт правової рівності передбачає так звану диференційовану рівність або ж справедливу нерівність, що забезпечує баланс можливостей суб'єктів правовідносин. Рівність у здійсненні правосуддя слід розуміти як ідею, що полягає у створенні і поєднанні загальних для усіх учасників судового процесу правових засобів, що становлять основу механізму правового регулювання їх участі у судовому процесі зі системою винятків із загального режиму правового регулювання для певних суб'єктів задля забезпечення практичної рівності їх можливостей стосовно участі в судовому процесі й умов їх реалізації.

Рівність у здійсненні судочинства постає як: загальна настанова щодо однакового застосування судом закону до всіх, без винятку, учасників судового процесу; неупереджене ставлення суду до них; забезпечення їм рівних процесуальних прав й недискримінацію (рівність учасників справи перед законом й судом); збалансованість процесуальних можливостей сторін щодо представлення своєї позиції по справі перед судом (тобто, принцип поєднання начал рівноправності сторін й гарантування і забезпечення балансу рівних правових можливостей).

Таким чином, рівність як одна з основних вимог встановлення загальнолюдської справедливості в суспільстві є основою сучасної концепції справедливого правосуддя. Концепт рівності у сучасному світі сприймається як

суспільний ідеал, проте на різних історичних етапах він осмислювалася по-різному, що було зумовлено рівнем розвитку демократії.

Перше формулювання рівності виходить із біблійної тези, що «Бог створив людей рівними», відповідно всі мають отримувати рівне, воно відображає вихідне бачення рівності, не враховує індивідуальності кожного індивідуума, й зводить ідею рівності до «рівності потреб».

Інший підхід до визначення рівності відзначає, що кожен індивід має однакові стартові можливості і, через реалізацію своїх інтелектуальних можливостей, може досягти певного життєвого рівня.

Третій підхід – ліберальний стверджує, що люди є рівними виключно у своїх правах і рівні перед законом. Хоч у дійсному житті досягнути ідеальну рівність прав й рівності перед законом є неможливо, втім у філософії права нині такий підхід вважається найбільш обґрунтованим.

Традиційно у філософсько-правовій думці виокремлюють чотири типи рівності: рівність людей (онтологічна рівність), здебільшого пов'язується із монотеїстичною релігією, приміром, християнська доктрина постулює рівність людей, передусім їх рівність перед Богом; рівність можливостей щодо досягнення цілей передбачає, що всі позиції у суспільстві мають досягатися шляхом конкурентного відбору на основі особистих обдарувань та освітніх досягнень; рівність умов, коли життєві умови вирівнюються на законодавчому рівні (ідея рівності умов націлена на зміну суспільства швидше проведенням певних реформ, а не шляхом знищення існуючої системи нерівності); фактична рівність – передбачає необхідність реалізації програми економічної і політичної революції, що усуває соціальні причини нерівності.

Здійснений філософсько-правовий огляд категорії рівності дозволяє висновувати, що її еволюція загалом пронизана боротьбою трьох течій – аристократичної, демократичної та соціалістичної. Відтак, кожна із цих течій є представлена певним соціальним прошарком. Аристократичний напрям підтримують, як правило, представники вищих (за майновим статусом й доступом до влади) верств суспільства, вони виступають проти будь-якої

рівності, як формальної, так і фактичної. Прихильниками демократичної течії, здебільшого, є середні верстви, які обстоюють ідею формально-правової рівності. Останнє спрямування – соціалістичне (чи комуністичне), сповідується в основному представниками нижчих прошарків, які наполягають на фактичній (майновій) рівності.

Зважаючи на те, що Основний Закон України визначив курс на побудову правової держави, то вважаємо, що єдино можливою перспективою може є утвердження формально-правової рівності, тобто, рівності перед законом, процесуальної рівності й рівності можливостей розкрити та зреалізувати власні здібності і законні інтереси. Від держави вимагається не лише подолання юридичних перешкод щодо розвитку рівності, втім й створення конкретних можливостей для оптимального її прояву

Отже, аналіз як світової, так і національної філософсько-правової думки вказує на те, що категорія рівності є багатовимірним поняттям. Сучасний концепт правової рівності передбачає так звану диференційовану рівність або ж справедливу нерівність, що вбезпечує баланс можливостей суб'єктів правовідносин. Рівність у здійсненні правосуддя слід розуміти як ідею, що полягає у створенні і поєднанні загальних для усіх учасників судового процесу правових засобів, що становлять основу механізму правового регулювання їх участі у судовому процесі зі системою винятків із загального режиму правового регулювання для певних суб'єктів задля забезпечення практичної рівності їх можливостей стосовно участі в судовому процесі й умов їх реалізації. Рівність у здійсненні судочинства постає як: загальна настанова щодо однакового застосування судом закону до всіх, без винятку, учасників судового процесу; неупереджене ставлення суду до них; забезпечення їм рівних процесуальних прав й недискримінацію (рівність учасників справи перед законом й судом); збалансованість процесуальних можливостей сторін щодо представлення своєї позиції по справі перед судом (тобто, принцип поєднання начал рівноправності сторін й гарантування і забезпечення балансу рівних правових можливостей).

Висновки до Розділу 2

Проаналізувавши аксіологічний вимір інституту правосуддя, зауважимо нині ж аксіологізм набуває характерологічної особливості в інтегративних концепціях праворозуміння, що пов'язано передусім із поширення доктрини верховенства права. В осмисленні права як ціннісно-нормативної системи є вкрай вагомим питання взаємодії її ціннісної сфери (аксіосфери права) та її нормативного вираження (нормосфери права). Сполучною ланкою цих сфер має бути особливий феномен, який водночас належить і до сфери цінностей, і до сфери норм.

У сучасній правознавчій думці до таких ціннісно-нормативних феноменів зазвичай відносять правову державу й верховенство права, втім, на наше переконання, до них слід відносити й інститут правосуддя, позаяк він за своєю природою покликаний гармонійно поєднувати ці дві сфери. Окрім того, інститут правосуддя певною мірою поєднує в собі цих два феномена, позаяк він є втіленням правової держави та модусом реалізації верховенства права.

Ціннісний вимір буття верховенства права в інституті правосуддя проявляється в тому, що його зміст виводиться поза межі нормативних приписів, передусім, виражаючись у правозастосуванні та виступає: базисом правової системи для забезпечення справедливості, рівності, розумності, правової визначеності, пропорційності тощо; особливим «проводженням» нормативного змісту фундаментальних прав й свобод, що задекларовані у нормативних конституційних положеннях, через їх захист. Виходячи із таких позицій, верховенство права вважається конститутивною правовою цінністю інституту правосуддя.

Правові цінності, як і верховенство права не є виїмкою, вони відзначаються дуалістичною природою: є онтологічними вимірами права, тобто розкривають особливості його існування, функціонування й реалізації, обумовлюють саму правову дійсність; а також є гносеологічними вимірами права, позаяк постають модусами пізнання та розуміння правової реальності.

Звідси, й зацікавленість до верховенства права як пізнавального конструкту, що у перспективі може виступити основою для нової концепції інституту правосуддя. Винятковість верховенства права як правової цінності в тому, що воно не належить до сфери власної цінності (особистої або суспільної), а саме до інструментальної цінності, у межах якої воно виступає феноменом, що покликаний інтегрувати нормативні й ціннісні компоненти правової дійсності, забезпечити їх гармонійне співіснування та взаємодію.

Висновуючи відзначимо, що верховенство права в Україні не є сакральною субстанцією, а дієвим юридичним інструментом забезпечення і реалізації прав й свобод людини. Його природа пов'язана із такими цінностями західної цивілізації як мораль й справедливість, що вказує на гуманістичну спрямованість. Разом з тим, верховенство права – це концепція здорового глузду, і тому має праксеологічний характер і націлене на створення людиноцентричного порядку, що у ході еволюції змінюється під впливом системи цінностей та рівня правової культури соціуму. Позитивне право України сформоване на основах верховенства права. Глобалізація цієї концепції значно розширює його розуміння не лише у правовому, але й соціальному, культурному, економічному смислах, а відтак під впливом глобального світу його бачення не є сталим, воно міняється в залежності від зміни системи цінностей. Інститут правосуддя в Україні не стоїть осторонь впровадження у своїй діяльності верховенства права, а насупроти, є його невіддільним атрибутом, що гарантує й забезпечує його практичне функціонування. Інститут правосуддя зобов'язаний діяти виключно на засадах верховенства права, що впровадженні в позитивне право. Характерологічними ознаками верховенства права в інституті правосуддя є: людиноцентризм; захист прав й свобод людини; розумність; доведеність; загальнообов'язковість; верховенство Конституції.

Справедливість посідає визначальне місце у системі цінностей, що визначають онтологічну основу права та є похідними від правового феномену – людська гідність. Правосуддя є процедурою впровадження справедливості у соціальні відносини, що бере свій початок що бере свій початок від правового

начала, а не від свободи. Сучасний філософсько-правовий дискурс проблем справедливості фокусується довкола теорії справедливості як чесності, розробленої американським філософом Дж. Роулзом.

Визначальним критерієм європейського стандарту в сфері справедливого правосуддя є удосконалення національних засобів правового захисту відповідно до положень Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, яка безпосередньо втілює правовий стандарт, що надає як змістовну характеристику, так і розкриває аксіологічну та праксеологічну значимість права на справедливий суд.

Справедливість є однією із основних правових цінностей у здійсненні правосуддя та визначає ціннісну природу самого інституту загалом. Вона захищає основні права й свободи людини та має суттєве значення для забезпечення правових засад у судовому рішенні, а тому вважаємо доцільним до ст. 129 Основного Закону додати засаду справедливості, позаяк вона є фундаментальною при здійсненні правосуддя, а її ідеологія чітко простежується як в Конституції, процесуальних кодексах України, так і в міжнародних стандартах права на справедливий суд. Це дозволить суду у складних випадках застосовувати справедливість чи відновити справедливість, порушену у процесі прийняття нормативно-правового акту. А також слід у всіх процесуальних кодексах України передбачити засаду справедливості як одну зі загальних засад провадження, обов'язково встановивши її застосування у сукупності зі засадою верховенства права, позаяк нині існує проблема її законодавчого визначення.

Традиційно у філософсько-правовій думці виокремлюють чотири типи рівності: рівність людей (онтологічна рівність), здебільшого пов'язується із монотеїстичною релігією, приміром, християнська доктрина постулює рівність людей, передусім їх рівність перед Богом; рівність можливостей щодо досягнення цілей передбачає, що всі позиції у суспільстві мають досягатися шляхом конкурентного відбору на основі особистих обдарувань та освітніх досягнень; рівність умов, коли життєві умови вирівнюються на законодавчому рівні (ідея рівності умов націлена на зміну суспільства швидше проведенням

певних реформ, а не шляхом знищення існуючої системи нерівності); фактична рівність – передбачає необхідність реалізації програми економічної і політичної революції, що усуває соціальні причини нерівності.

Зважаючи на те, що Основний Закон України визначив курс на побудову правової держави, то вважаємо, що єдино можливою перспективою може є утвердження формально-правової рівності, тобто, рівності перед законом, процесуальної рівності й рівності можливостей розкрити та зреалізувати власні здібності і законні інтереси. Від держави вимагається не лише подолання юридичних перешкод щодо розвитку рівності, втім й створення конкретних можливостей для оптимального її прояву.

Розгляд як світової, так і національної філософсько-правової думки вказує на те, що категорія рівності є багатовимірним поняттям. Сучасний концепт правової рівності передбачає так звану диференційовану рівність або ж справедливу нерівність, що вбезпечує баланс можливостей суб'єктів правовідносин. Рівність у здійсненні правосуддя слід розуміти як ідею, що полягає у створенні і поєднанні загальних для усіх учасників судового процесу правових засобів, що становлять основу механізму правового регулювання їх участі у судовому процесі зі системою винятків із загального режиму правового регулювання для певних суб'єктів задля забезпечення практичної рівності їх можливостей стосовно участі в судовому процесі й умов їх реалізації. Рівність у здійсненні судочинства постає як: загальна настанова щодо однакового застосування судом закону до всіх, без винятку, учасників судового процесу; неупереджене ставлення суду до них; забезпечення їм рівних процесуальних прав й недискримінацію (рівність учасників справи перед законом й судом); збалансованість процесуальних можливостей сторін щодо представлення своєї позиції по справі перед судом (тобто, принцип поєднання начал рівноправності сторін й гарантування і забезпечення балансу рівних правових можливостей).

Таким чином, аксіологічний розгляд інституту правосуддя дозволив визначити верховенство права як фундаментальний принцип правосуддя, аналіз справедливості засвідчив, що вона виступає конститутивною правовою

цінністю у здійсненні правосуддя, а категорія рівності є основою сучасної концепції справедливого правосуддя.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУТ ПРАВОСУДДЯ В УМОВАХ ТРАНЗИТИВНОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1 Проблеми впливу гендерної рівності при здійсненні правосуддя в Україні

Гендерна рівність й розширення прав і можливостей жінок тепер повсюдно визнані ключовими цілями розвитку, фундаментальними для реалізації прав людини й провідними для ефективних та стійких результатів. Жодне суспільство не може розвиватися без збільшення і перетворення розподілу повноважень, ресурсів і вибору для чоловіків та жінок, щоб вони мали рівні можливості формувати своє власне життя у будь-яких правовідносинах.

Актуальність проблеми обумовлена тим фактом, що зараз у сфері доступу до правосуддя в Україні досі присутні проблеми гендерної рівності. Головною метою даного підрозділу є проведення незалежного дослідження проблем, що виникають під час розгляду впливу гендерної рівності при здійсненні правосуддя в Україні з метою формування авторських висновків і рекомендацій, для забезпечення сталої та ефективної практики правозастосування принципів гендерної рівності в системі правосуддя.

У період пандемії COVID-19 визнання гендерної рівності в Україні як ключового аспекту сталого розвитку вимагає запровадження політики гендерної інтеграції в усіх сферах, у тому числі в системі правосуддя, в якій необхідно розпізнавати гендерні аспекти при вирішенні конкретної справи; ідентифікувати ситуації і дії, які є дискримінаційними; виявляти випадки, коли порушення прав й законних інтересів людини є результатом дії дискримінаційних положень національного законодавства чи нейтральних законодавчих положень, що у практичній площині призводять до

дискримінаційних наслідків, гендерних стереотипів, крізь призму яких застосовується законодавство.

Закон є важливим інструментом для просування прав жінок і гендерної рівності. Коли суспільство управляється верховенством закону, з доступною і справедливою правовою системою, жінки можуть процвітати, робити внесок в систему і покращувати її для майбутніх поколінь [268]. У цьому контексті варто підкреслити, що гендерне насильство є серйозною перешкодою на шляху до гендерної справедливості [280]. Однак гендерна справедливість і закон детально роз'яснюють деякі їх форми, такі як сексуальне, психологічне, фізичне та економічне насильство, оцінюючи закони і політику, які впливають на гендерну рівність і захист від гендерного насильства.

Наприклад, покарання за вчинення таких злочинів, як вбивство, поранення і побиття жінок, в різних країнах варіюється. Гендерна справедливість і цивілізація – суперечливі питання серед національних і міжнародних вчених по всьому світу. Проблема гендерної рівності, гендерної справедливості або цивілізації привертає увагу вчених всіх рівнів. Незважаючи на досягнення в деяких регіонах і країнах у сфері забезпечення справедливості і рівності, люди у всьому світі як і раніше, як зауважують К. L. Hazel, K. S. Kleuman [282, р. 288], обмежені патріархальною ортодоксальністю й тим фактом, що із цього випливають нерівність, дискримінація, пригнічення і насильство. Для жінок у всьому світі прогрес на шляху до рівності часто зустрічав негативну реакцію, затримку або відкат будь-яких досягнень.

Гендерна рівність означає справедливе ставлення до жінок і чоловіків відповідно до їх потреб. Це може включати рівне ставлення чи звернення, яке відрізняється, але вважається еквівалентним з точки зору прав, зобов'язань і можливостей. У контексті розвитку мета гендерної рівності часто вимагає вбудованих заходів для компенсації історичного і соціального несприятливого становища жінок. Таким чином, гендерну рівність можна розглядати як правову категорію, як ідею, як принцип права.

Під поняттям «гендерна рівність», на думку І. Грицай [55, с. 11], слід розуміти рівність правового статусу жінок і чоловіків (рівність прав, свобод та обов'язків) та створення умов для реалізації здібностей і можливостей кожної особи у всіх сферах приватного, суспільного та державного життя. Визнання гендерної рівності повертає нас до визнання нашої загальної людськості, до цінностей свобод, термінів та спільної відповідальності, а також до тих самих відносин – солідарності, колективності, боротьби – які важливі для досягнення глобальної справедливості та створення найкращого майбутнього для всіх [272, р. 411].

Хоча світ домігся великих успіхів у досягненні гендерної рівності, великий розрив все ще зберігається і, на жаль, може збільшуватися. Всесвітній економічний форум щорічно оцінює в світі прогрес на шляху до гендерної рівності в економічній сфері, рівні освіти, сфері здоров'я та виживання, політичних прав. У їх звіті гендерна нерівність продовжує залишатися постійною проблемою з гендерних розривом в економічній сфері. За останніми оцінками Всесвітнього економічного форуму, загальний глобальний гендерний розрив не зникне протягом наступних 100 років (у порівнянні з 83 роками, оціненими у 2016 році), і, більш конкретно, економічний гендерний розрив не буде усунутий ще 217 років.

2020 рік вніс певні корективи у питання гендерної рівності, оскільки пандемія COVID-19 завдає значних ударів не лише світовій фінансово-економічній системі, втім й суттєво впливає на права людини та гендерну рівність. Згідно з даними Глобального відстежувача гендерних відповідей на COVID-19 (2021), який контролює стан заходів, що вживаються урядами у всьому світі для боротьби з пандемією, і виділяє ті з них, в яких враховані гендерні аспекти, в той час як порівняно велика кількість країн (135) прийняли заходи по боротьбі з різким зростанням насильства по відношенню до жінок, наприклад, заходи соціального захисту та зайнятості залишилися в значній мірі сліпими до прав і потреб жінок.

Так, наприклад, у дослідженні гендерної рівності під час пандемії COVID-19 в Україні відзначено, що жінки, зокрема з найуразливіших груп (безробітні, жінки, що самі виховують дітей, жінки з інвалідністю, літні жінки), особливо страждають у плані втрати економічних можливостей і погіршення стану здоров'я [107]. Жінки з більшою ймовірністю, ніж чоловіки, зосереджені в галузях і професіях з низькою заробітною платою, тривалим робочим днем і відсутністю соціального захисту. Жінки рідше, ніж чоловіки, займають керівні посади – лише 5,2 % посад генеральних директорів і 21,2 % місць в радах директорів компаній. Що стосується заробітної плати, то в більшості країн жінки заробляють від 70 до 90 % від заробітної плати чоловіків [301]. Хоча підвищення рівня освіти жінок, їх досвіду роботи і діяльність профспілок зіграли важливу роль в скороченні гендерного розриву в заробітній платі в попередні роки, галузева сегрегація як і раніше є причиною 50 % розриву в заробітній платі, що спостерігається сьогодні [270]. Однак, як констатує Український Жіночий Конгрес (2020), й досі в Україні паритету не досягнуто: в парламенті жінок лише 20 %, показник гендерного розриву у рівні щомісячної заробітної плати 21 %, а одна з двох жінок зазнавали хоча б одну форму сексуальних домагань. Згідно показників Індексу гендерної нерівності Україна у 2020 році знаходиться на 52 місці серед 162 країн [235].

На думку О. Кіс, збільшення інтересу до гендерної тематики активізує діяльність не тільки прихильників гендерної рівності, а й її опонентів, які часто стали застосовувати кампанії по дискредитації понять «гендер», «гендерна політика», використовуючи маніпулювання свідомістю українського населення і пряму дезінформацію, представляючи гендерну політику як таку, яка націлена на підрив інституту традиційної сім'ї [109]. Відтак дуже важливо, як справедливо вважає Т. Фулей, щоб судді й адвокати розуміли суть цих понять і концепцій, які вони відображають [241, с. 44]. Необхідно підкреслити, що дана проблематика – досить нова для суддівського та адвокатського професійного середовища.

Проблематиці «гендеру та судочинства» приділяється велика увага в дослідженнях зарубіжних вчених [291, р. 12], проте в Україні для більшості суддів і адвокатів, а також їх клієнтів співвідношення «гендеру» і реалізація процесу судочинства не завжди є помітним. Сьогодні спроби позначити гендерні проблеми в сфері правосуддя вже були описані у фаховій літературі [242, с. 57], однак, слід констатувати, що відповідні проблеми вимагають подальшого вивчення. Зараз в Україні, також у зв'язку із пандемією, існує серйозна необхідність посилити вплив гендерної рівності при здійсненні правосуддя, проблеми з правозастосуванням якої істотно послаблюють роль жінки в усіх сферах її діяльності. На практиці для фахівців це означає надання послуг клієнтам відповідно до міжнародних стандартів у галузі прав людини й гендерної рівності, без упереджень та дискримінації. Виходячи з вищевикладеного, вельми актуальним є розгляд основних питань, що мають відношення до впливу гендерної рівності при здійсненні правосуддя в Україні.

Питання гендерної рівності, недопущення дискримінації та насильства відносно жінок займають вагомe місце у глобальному світі. У 1981 році вступила в силу Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [271]. Пекінська декларація і Платформа дій [297], прийняті в ході четвертої Всесвітньої конференції зі становища жінок, стали ще одним важливим етапом. Ці міжнародні документи закликали до розширення можливостей жінок і забезпечення їх всебічної і рівної участі в усіх сферах життя суспільства. У 2000 році була прийнята Резолюція Ради Безпеки ООН 1325 [296] про жінок, мир та безпеку. Проблеми гендерної рівності стали невід'ємною частиною Цілей сталого розвитку [303], прийнятих Генеральною Асамблеєю ООН, зокрема, Цілі 5 «Забезпечення гендерної рівності та розширення прав й можливостей всіх жінок і дівчат».

В рамках цієї мети держави зобов'язалися докласти максимум зусиль щодо розв'язання таких ключових завдань як ліквідація всіх форм дискримінації та насильства по відношенню до жінок і дівчат, а також рівні можливості для участі і лідерства на всіх рівнях прийняття рішень у

політичному, економічному, суспільному житті та рівному доступу до правосуддя.

Просування питань гендерної рівності знаходиться серед основних пріоритетів Ради Європи у повній відповідності із глобальним порядком, що знайшло своє відображення у прийнятій Стратегії щодо гендерної рівності на 2018–2023 роки [273]. Важливо відзначити, що положення Стратегії Ради Європи щодо гендерної рівності спираються на цілу низку вже прийнятих й запланованих регламентуючих документів для країн-членів. Так, приміром, Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи [293] про стандарти і механізми гендерної рівності, серед інших положень, визначає поріг у 40 % задля досягнення рівної участі особин кожної статі у демократичних процесах формування політики та управління. Рекомендація Комітету міністрів [294] розкриває сутність та соціальні наслідки сексизму й пропонує державам низку конкретних заходів стосовно зменшення його негативного впливу. Ключова увага під час забезпечення гендерної рівності приділяється питанням правозастосування. Незважаючи на те, що Європейська конвенція з прав людини є гендерно нейтральним документом, Європейський суд з прав людини створив судову практику по її тлумаченню в частині питань, що стосуються прав жінок. Знакові рішення були винесені, зокрема, у справах, пов'язаних з насильством проти жінок, гендерною нерівністю та гендерною стереотипізацією в судовій системі [302].

Поряд з виявленням бар'єрів та їх подоланням шляхом інформування, впровадження механізмів й розвитку системної комплексної допомоги ОБСЄ пропонує концепцію «Комплексного гендерного підходу в законодавстві» [298], як центральну ланку в процесі інтеграції гендерних аспектів в правову систему. Відповідно до даної концепції «Комплексний гендерний підхід у законодавстві» включає, як правило, кілька етапів: гендерний аналіз, що містить всебічний розгляд передбачуваних різних потреб чоловіків і жінок у певній сфері регулювання. Він направлений на: з'ясування чинників, що обумовлюють виникнення гендерної нерівності в умовах життя чоловіків і жінок, їх потреб,

рівні зайнятості, доступі до ресурсів й можливостях розвитку, контролю за активами і повноваженнями щодо прийняття рішень; аналіз можливих наслідків прийняття законів для чоловіків і жінок, зокрема в контексті чинників, виявлених у межах гендерного аналізу на першому етапі; включення в прийняті закони гендерно-орієнтованих заходів, концепцій і аспектів; розробка і впровадження гендерних індикаторів, які дозволяють на регулярній основі відслідковувати досягнення визначених законом цілей.

Також ОБСЄ був випущений Інструмент 4: правосуддя і гендер [279], що входить в набір інструментів з гендерних питань і безпеки. Цей інструмент описує, чому гендер важливий для роботи сектора правосуддя, і знайомить з ключовими поняттями; дає уявлення про те, як буде виглядати сектор правосуддя, який інтегрує гендерні аспекти в свою роботу і просуває гендерну рівність; обговорює, яких заходів необхідно вжити для створення сектора правосуддя, що враховує гендерні аспекти і сприяє гендерній рівності; представляє тематичні дослідження, які показують, де зусилля з інтеграції гендерної проблематики і просуванню гендерної рівності в системі правосуддя і через неї привели до стійких результатів або являють собою важливий прогрес; пропонує елементи контрольного листа для самооцінки органів юстиції; перераховує інші корисні ресурси.

Однією з умов гендерно-орієнтованого бюджетування (новою технологією, спрямованою на забезпечення рівних прав чоловіків та жінок послугами, які оплачуються за рахунок бюджетних коштів) є наявність гендерної статистики, необхідної для ідентифікації, виробництва і поширення статистичних даних, що відображають становище жінок і чоловіків. Існуючі прогалини в гендерних даних і відсутність даних про майбутні тенденції ускладнюють моніторинг прогресу для жінок у всіх країнах світу. Якщо стать враховується в національних статистичних стратегіях і має пріоритетне значення при зборі даних, то дефіцит гендерних даних зберігається. За деякими оцінками, наявність таких даних становить всього 29,2 % в Європі і Північній

Америці, а доступність даних про майбутні тенденції (як і даних, як мінімум, за двома відрізками часу) ще нижче – 18,5 %. [304].

Формування гендерної статистики передбачає дезагрегацію даних за статтю та іншими ознаками для виявлення відмінностей та збору даних відносно конкретних питань, що торкаються однієї статі більше, ніж іншої, чи стосуються гендерних відносин між жінками та чоловіками. Також гендерна статистика повинна адекватно відображати відмінності та нерівності у становищі жінок та чоловіків. Іншими словами, концепції та визначення, що використовуються під час збирання даних, повинні розроблятися таким чином, щоб забезпечити охоплення поліваріантності різних груп жінок та чоловіків, їх конкретної діяльності та проблем. Крім того, слід уникати методів збору даних, які спричиняють гендерну упередженість у збиранні даних, таких як заниження звітності про економічну діяльність жінок, заниження рівня насильства щодо жінок [304].

Можна констатувати, що сьогодні гендерна рівність в Україні є наскрізною темою, і як така повинна розглядатися як невід'ємна частина законотворчого процесу, національних пріоритетів, програм і бюджетів. Доступ до правосуддя гарантується ефективними засобами судового захисту прав. На практиці в основному це стосується кримінальних справ, де ключове значення мають ретельне і ефективне розслідування, повага до недоторканності особи. Однак, рівний доступ до правосуддя також забезпечується за рахунок механізмів юридичної допомоги через складність справи, матеріального або емоційного стану сторони процесу. Облік гендерної проблематики тут має важливе значення [206].

Принцип рівності закріплений у ст. 21 та ст. 24 Конституції України, численних кодексах, законах та підзаконних нормативно-правових актах. Так, у 2006 році набув чинності ЗУ «Про забезпечення рівних прав й можливостей жінок і чоловіків в Україні» [82], а також постановою Кабінету Міністрів України № 1834 від 27 грудня 2006 р. була ухвалена Державна програма із утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010

року [188], якими було передбачено державну підтримку гендерних досліджень. Важливим стало прийняття ЗУ № 5207-VI «Про засади запобігання й протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. [83]. 09 жовтня 2020 р. була прийнята постанова Кабінету Міністрів України № 930 [184] «Деякі питання забезпечення рівних прав й можливостей жінок та чоловіків», відповідно до якої на спеціально створений підрозділ покладаються функції аналізу рівня дотримання відповідних прав, збору статистичного матеріалу, складання «гендерних портретів» і проведення «гендерних аудитів».

Судді наділені в Україні досить широкими повноваженнями, тобто мають право: ставити перед судом конституційної юрисдикції питання про неконституційність законодавчих положень, які носять дискримінаційний характер; не очікувати прийняття конкретного нормативного припису щодо забезпечення захисту від прояву дискримінаційного ставлення; приймати рішення щодо подолання усталених дискримінаційних підходів й практик; використовувати в своїх рішеннях міжнародні і регіональні договори в галузі прав людини; прямо застосовувати конституційні положення, що гарантують захист від гендерної дискримінації; звертатися до прецедентної практики міжнародних і регіональних судових інститутів (ЄСПЛ, Комітет ООН з прав людини, Комітет ООН по ліквідації дискримінації щодо жінок, Суд ЄС і т.д.) для аргументації власної позиції по даній справі; констатувати факт дискримінації. Але зараз в Україні присутній ряд проблем впливу гендерної рівності при здійсненні правосуддя. Слід вказати на той факт, що гендерна тематика не отримала належної уваги в Стратегії розвитку судової системи України на 2015 – 2020 роки [223], що говорить про її неприйняття як важливої проблеми, яка охоплює всі сфери життя суспільства і пов'язана зі здійсненням судочинства.

До сучасних проблем впливу гендерної рівності в Україні можна віднести недостатній рівень належної гендерної статистики як стосовно суддівського корпусу, так і відносно стану здійснення судочинства, а теж щодо узагальнення

відповідної судової практики, проведеної судами чи громадськими організаціями. Тобто існує так звана «невидимість проблеми».

Проблемою в питанні гендерної рівності є також той факт, що українське суспільство не має конкретного розуміння взаємозв'язку понять «судова гілка влади» й «гендерна рівність». У цьому контексті важливою стала презентація у Національній академії наук України Індексу гендерної чутливості в діяльності судової влади, призначений для вимірювання прогресу інтеграції у систему правосуддя принципу рівних можливостей, прав й обов'язків жінок й чоловіків. Індекс включає такі компоненти, як лідерство і формування збалансованої в гендерному відношенні судової системи; гендерні аспекти при розробці програм навчання суддів і працівників судів; відправлення правосуддя на основі гендерного підходу; і дані моніторингу в процесі здійснення правосуддя у справах, пов'язаних з гендерною дискримінацією. Вивчення кваліфікаційних вимог до представників суддівської професії було здійснено Вищою кваліфікаційною комісією суддів України спільно з Міжнародною громадською організацією «Універсальна екзаменаційна мережа» за сприянням проєкту Агентства США із міжнародного розвитку (USAID) «Справедливе правосуддя». Під час аналізу відповідних статистичних даних був виявлений факт відмінності оцінок особистих і моральних якостей судді та різниці у типах професійних проблем, з якими наражаються судді-жінки і судді-чоловіки. Дуже важливим у цьому зв'язку є той факт, що зараз підготовка високопрофесійних фахівців, якими виступають судді, включає не тільки базові знання та навички, але також і правильну інтерпретацію соціального контексту правосуддя, внаслідок цього увага до реалізації принципу рівних прав й можливостей жінок і чоловіків у процесі здійснення судочинства виступає в ролі вагомого компонента професійної освіти і підготовки майбутніх суддів.

Однією з проблем у цій галузі є факт того, що на сьогоднішній день в Україні існує недосконала система гендерної та антидискримінаційної експертизи проєктів нормативних актів, які виступають в ролі не тільки аналізу прав жінок, а також дослідженнями умов забезпечення гендерної рівності.

Сьогодні ці види експертиз проводяться різними органами. Гендерна експертиза здійснюється Міністерством юстиції України (в 2015 це були закони України «Про інноваційну діяльність», «Про туризм», «Про курорти», «Про індексацію доходів» і т. п.).

Антидискримінаційна експертиза проводиться юридичною службою органу виконавчої влади, внаслідок цього ознайомитися з систематизованими даними про результати неможливо. Тому суди здебільшого відмовляються розглядати посилення певної сторони в справі на дискримінаційний характер припису нормативного акта, незважаючи на те, що він проходив антидискримінаційну або гендерну експертизу, а відтак, презюмується його відповідність вимогам принципу недискримінації [20, с. 22].

Також однією з відповідних проблем є наявність гендерних стереотипів, які можуть вплинути як на громадську реакцію, так і на реакцію системи кримінального правосуддя. До них можна віднести: стереотипи маскулінності-фемінності, які відповідають нормативним уявленням про психічні, соматичні, поведінкові особливості, характерні для чоловіків й жінок; стереотипи щодо поєднання сімейних й професійних ролей відповідно до статі; стереотипи професійної діяльності чоловіків й жінок, які визначаються специфікою змісту праці. Слід зацентувати, що відсоток суддів-жінок, у відповідності до рекомендації Європейської економічної комісії ООН, виступає вагомим індикатором гендерної рівності в сфері прийняття рішень на державному рівні [284, р. 87].

Таким чином, представництво жінок у суддівській професії дає змогу стверджувати про їхню залученість до процесу прийняття рішень стосовно вирішення спорів, захисту порушених прав та покарання винних. На сьогоднішній день досі існує також проблемний для суддів-жінок феномен «скляної стелі», який ускладнює їм процес просування по кар'єрних сходах і отримання поста управлінського рівня в суді. Як свідчить статистика, жінки рідше отримують призначення, які сприяють швидкому просуванню по службових сходах, ніж чоловіки [169, с. 157].

Особливий ризик порушення прав жінок в Україні представляють такі категорії справ: домашнє і гендерно-обумовлене насильство; торгівля людьми; трудові спори; сімейні спори; спори в публічно-правовій сфері. Гендерна нерівність в діловій взаємодії проявляється двома способами. Це поширена практика професійної сегрегації, через що престижні професії і посади менш доступні для жінок порівняно з чоловіками; а також виражена схильність до дискримінації, коли жінки отримують меншу винагороду за працю в порівнянні з чоловіками. Хоч і найпоширенішим проявом упередженого відношення в умовах українського ринку праці є вікова дискримінація, втім дискримінація за ознакою статі зустрічається також доволі часто. Так, у старшому віці жінки значною мірою зазнають наслідків кумулятивного ефекту подвійної дискримінації – за ознакою гендеру й за віком, що підтверджується як публікаціями в ЗМІ, так і соціологічними опитуваннями [305].

Нині в Україні склалася ситуація, коли працюючі жінки, зазнаючи прояви дискримінації, готові радше змиритися із ситуацією, ніж вести боротьбу за свої права, водночас за кордоном українки успішно обстоюють власні трудові права в судах. Як приміром це зробила О. Денисенко, вигравши судовий процес у свого роботодавця швейцарського інвестиційного банку «Credit Suisse» – у лондонському суді [269].

Процес оскарження фактів дискримінації за ознакою статі відрізняється від інших внаслідок того, що специфічність полягає в труднощах визнання фактів дискримінації або насильства, жертвами яких найчастіше є жінки (сором, страх осуд, страх перед помстою), а отже, і відсутні звернення до відповідних структур або присутня відмова від показань через почуття страху, що ускладнює контроль за здійсненням таких фактів і виключає можливість будь-якого реагування на них.

Але, згідно з результатами опитування суддів та адвокатів [241, с. 77], відповіді щодо проявів упередженого гендерного ставлення частково корелюються з сприйняттям дискримінації не як проблеми в Україні, а як частини культури – таке сприйняття є властивим для 43 % адвокатів та 32 %

суддів. Фактично четверта частина суддів (24 %) схильні загалом заперечувати існування дискримінації (натомість, серед адвокатів таких 15 %), й понад третина (37 %) визнавали лише окремі випадки несправедливого поводження, які не варто вважати дискримінацією (тоді, як серед адвокатів таких – 31 %). І лише 6 % суддів й 9 % адвокатів вважають дискримінацію доволі серйозною проблемою.

Аналіз вищенаведених положень дозволяє зробити висновок про те, що зараз існує безліч міжнародних правових норм, які регламентують механізми досягнення гендерної рівності, українське законодавство констатує забезпечення рівних прав й можливостей для жінок й чоловіків, але гендерна нерівність все ще залишається проблемою для України. Не винятком є і система правосуддя. Саме тому, потрібна консолідація зусиль на всіх рівнях, з об'єднанням спроможності держави, міжнародних інституцій та громадських організацій, для просування паритету для обох статей на рівні здійснення правосуддя.

У всьому світі обидві статі мають рівні інтелектуальні і фізичні здатності. Водночас, держава є установою чоловіків для виживання представників обох статей для досягнення своїх цілей і амбіцій мирними і більш підготовленими засобами [281, р. 103]. Вчені відзначили, що обидві статі контролюються звичаями і традиціями, правилами і положеннями, фізичною силою, економічною майстерністю, рівнем освіти та іншими факторами, а конкуренція за неадекватні ресурси в суспільстві – загальна риса як на внутрішньо-, так і на межгендерному рівні. Це призводить до гендерного поділу і маргіналізації серед обох статей.

Дослідження [287], показали, що, надаючи жінкам можливість відстоювати свої права, жінки стають краще підготовленими до змін в своїх спільнотах. Водночас, коли такі проекти будуть здійснюватися в поєднанні з правовими та інституційними реформами, нарешті буде досягнутий прогрес в перетворенні прав жінок в реальність. Гендерна справедливість і модернізація є рушійними силами соціальних і культурних змін у суспільстві. Модернізація за

рахунок підвищення рівня освіти допомагає в зміні гендерних ролей. У більшості розвинених країн вважається, що жінки займають вищі керівні посади через гендерну рівність та справедливість, що знижує рівень домашнього насильства [283, р. 17].

Аналогічним чином учені пояснюють, що модернізація змінить гендерну відповідальність і призведе до кращих змін в сфері професійної участі жінок і, як наслідок, на різних посадах, у тому числі і в сфері правосуддя, доводячи, що гендерна рівність і модернізація допомагають мінімізувати кризи і роблять внесок в людське суспільство і національний розвиток [283, р. 19].

На думку учених [267] питання гендерної нерівності ніколи не набувало такої актуальності, як у сучасному глобальному контексті. Пандемія COVID-19 є руйнівною для безлічі груп населення з точки зору захворюваності і смертності, економічного зростання та емоційного благополуччя. Проте, COVID-19, ймовірно, додає непропорційно більшого впливу на жінок, оскільки галузі послуг, в яких переважають жінки, сильніше страждають від супутньої рецесії й у контексті зростання вимог по догляду за дітьми [267]. Насильство з боку інтимного партнера також може зрости, оскільки карантин призводить до соціальної ізоляції тих, що вижили і скорочення доступних послуг [278].

Науковці [275, с. 475] зауважують, що будь-яка рецесія посилює порушення гендерної рівності. Але COVID-19 може бути ще більш небезпечним для тих, хто вижив, оскільки самі стратегії громадської охорони здоров'я, які використовуються для зниження передачі вірусу – соціальне дистанціювання – можуть зменшити доступ до правосуддя [275, р. 7].

На думку інших правників [290], COVID-19 виявив слабкі місця в процесі здійснення правосуддя щодо застосування гендерної рівності. У відповідь на пандемію суди в багатьох країнах змінюють свою практику таким чином, щоб поліпшити доступ, в тому числі за рахунок впровадження технологій для обміну інформацією та проведення транзакцій, таких як подача петицій і запит охоронних судових наказів.

Дистанційні слухання з використанням телефонів і відео стали новою нормою, у той час як деякі судові послуги можуть надаватися по електронній пошті і за допомогою текстових повідомлень. Але хоча нові технології слід вітати, вразливі люди, в тому числі жінки, ризикують залишитися позаду. Суди в даній ситуації прийняли підхід до сортування під час кризи, наприклад, відклавши неекстрені справи і продовживши існуючі судові постанови. Жінки отримали можливість беззастережного продовження охоронних судових наказів та рішень про опіку над дітьми. У більш загальному плані судове сортування вказує на те, як справи можуть бути вирішені найбільш ефективно в довгостроковій перспективі.

Вчені вважають, що цілком можуть знадобитися значні і довгострокові реформи, з огляду на додаткові загрози, пов'язані з пандемією і її економічними наслідками. По-перше, погіршення фінансових, сімейних і медичних проблем, ймовірно, призведе до зростання насильства по відношенню до жінок. Точно так же рецесія і безробіття можуть знизити здатність чоловіків виплачувати аліменти, вимагаючи від судів зміни раніше винесених рішень. А жінкам може бути важко отримати доступ до виплат соціального захисту та іншим пов'язаним з кризою пільг, якщо вони не мають фінансових ресурсів для звернення за юридичною допомогою. Фінансові обмеження жінок будуть ставати все більш помітними, оскільки пандемія також може погіршити існуючий економічний гендерний розрив, ще більше обмежуючи доступ жінок до правосуддя.

Наприклад, ті, чиї чоловіки вмирають від COVID-19, можуть втратити доступ до таких джерел багатства, як заощадження. Без спеціального правового захисту, що запобігає розширенню економічного розриву, втрата активів ускладнить жінкам орієнтування в системах правосуддя або наданні допомоги. У багатьох країнах незаможні непропорційно покладаються на послуги юридичної допомоги, які, як було доведено, продукують позитивний соціальний та економічний вплив на жінок і їх домогосподарства. Водночас різкий економічний спад може поставити під загрозу і цей ресурс. Нарешті,

криза може викликати негативну реакцію на соціальні норми, підриваючи здатність жінок протистояти несправедливим законам і практиці. Це також може привести до більш повільної реалізації реформ законодавства про сім'ю і зайнятості, які пішли на користь жінкам.

Вчені [290] пропонують два способи мінімізації окреслених ризиків. По-перше, не можна допустити, щоб пандемія збільшила розрив в гендерній справедливості. Це вимагає оцінки того, чи могли судові заходи у відповідь на пандемію мати заплановані або непередбачені негативні наслідки для жінок. Також потрібно розглядати гендер в контексті інших аспектів несприятливого положення, таких як бідність, етнічна приналежність, інвалідність, мова і місце розташування.

По-друге, криза дає можливість поповнити зростаючі знання про те, що працює для поліпшення доступу жінок до правосуддя. Це вимагає моніторингу та оцінки нових ініціатив та збору даних. Перш за все, заходи, які допомагають усунути розрив в гендерній справедливості, повинні бути постійними і масштабованими в міру необхідності, а не розглядатися як тимчасові і оборотні. Для підтримки гендерної справедливості у період пандемії [265, р. 57] науковці рекомендують, щоб: як приватні, так і громадські організації дотримувалися принципів гендерної рівності з метою забезпечення гендерної справедливості для розвитку національної економіки; батьки пояснювали дітям важливість гендерної рівності та гендерної справедливості в суспільстві, що допомогло б зміцнити національну єдність, а також національну економіку; в сфері правосуддя здійснювалося покарання за будь-який гендерний злочин з метою зведення до мінімуму рівня гендерного насильства в суспільстві. У своєму дослідженні вчені наполягають на збільшенні зусиль по розширенню доступу жінок до правосуддя та інтеграції компонентів розширення юридичних прав в більш широкі проекти реформи законодавства, спрямовані на забезпечення жінок якісним правосуддям. Представники доктрини наголошують на тому, що ефективність судового захисту прав і свобод жінок та

чоловіків у гендерно-чутливих справах можна підвищити шляхом включення відповідних навчальних дисциплін до навчальних програм підготовки суддів.

Водночас, загальна низька ефективність судового забезпечення принципу гендерної рівності обумовлена і відсутністю належного реагування потерпілих на гендерно-обумовлені правопорушення, скоєні щодо них. Водночас, типи гендерно-чутливих справ, які необхідно відстежувати за допомогою зібраних статистичних даних, ще не визначені й у кримінальних справах доцільно вводити дані з розбивкою по статях осіб, щодо яких застосовані обмежувальні заходи, включаючи види цих заходів.

Правознавці справедливо вказують на те, що в адміністративних справах моніторинг здійснюється по статі притягнутих до кримінальної відповідальності осіб, однак це не здійснюється за видами правопорушень. У цивільних справах моніторинг ґрунтується на гендерній приналежності позивача та усиновленої дитини, а не на типі вимог. Більшість жінок притягаються до відповідальності за невиконання батьківських обов'язків, хоча обоє батьків в рівній мірі несуть ці обов'язки [299].

Крім того, для якісного аналізу ситуацій, пов'язаних з гендерним насильством, необхідно збирати дані про вік і стать жертв і злочинців, взаємовідносини між ними, типи насильства і географії правопорушень. Після введення індексу гендерної чутливості Державна судова адміністрація України приступила до збору статистичних даних про співвідношення жінок і чоловіків у судовій системі. Учені підкреслюють, що, незважаючи на наявність позитивних тенденцій, якщо порівняти кількість жінок і чоловіків, які головуєть у місцевих і апеляційних судах, все ж існує значна різниця. При цьому жінки значно переважають в апараті суду [300].

В останні роки вчені роблять висновок про соціальні, в тому числі і гендерні, стереотипи як опори в конструюванні індивідом несуперечливої і впорядкованої картини соціального світу [286, р. 2]. Гендерна стереотипізація в судовій системі виражається в дискримінаційних поглядах про певні якості, характеристики або ролі, засновані на приналежності особи до певної

соціальної групи. Стереотипи впливають на переконання суддів і розуміння ними гендерної рівності, що в підсумку може впливати на реалізацію ключових принципів неупередженості, змагальності та рівності сторін у суді. З іншого боку, гендерні стереотипи вибудовують додаткові бар'єри в доступі жінок до правосуддя, коли, крім предмету судового розгляду їм доводиться докладати додаткові сили і ресурси для їх подолання.

У зв'язку з цим [206] заходи щодо запобігання умов та наслідків соціальної, в тому числі гендерної стереотипізації в сфері правосуддя, вимагають підвищеної уваги з точки зору вдосконалення підготовки суддів, розвитку інфраструктури судів та супутніх установ, а також постійного поліпшення системи правової допомоги суб'єктами правосуддя на основі їх реальних потреб.

Вельми вагомою рекомендацією відносно запровадження гендерної рівності в Україні при здійсненні правосуддя [241, с. 19] є знання національного законодавства, включаючи чинні для України міжнародні договори і практики ЄСПЛ, а теж ставлення до нього не як до декларативного положення, а як до певних механізмів і способів правового захисту, які повинні бути практичними і забезпечувати ефективний захист порушеного права. Інакше принцип гендерної рівності може залишитися «теоретичним та ілюзорним» правом. Правником також сказано, що представники юридичних професій повинні володіти навичками виявлення дискримінаційних ситуацій за ознакою, зокрема, статі та гендеру, знати й дотримуватися стандарту доказування. Інші науковці також підтримують окреслену позицію [79, с. 66] та закликають подолати прогалини в знаннях і навичках в даній сфері з огляду на те, що ці дії об'єднані ціллю правильної правової кваліфікації встановлених фактичних обставин.

Дієву реалізацію принципу гендерної рівності в правосудді слід [20, с. 17], проводити з акцентування уваги на підвищенні рівня демократичності саме гендерно-правових відносин і побудови на їх базисі принципів гендерного паритету. До вирішення даної проблеми необхідно підходити комплексно,

імплементуючи досягнення науки у вирішенні гендерної проблематики, впровадження гендерного підходу в усі сфери державної політики й сфери управління, судочинства за рахунок вдосконалення і оцінки процесів прийняття рішень, напрацювання належного законодавства, вироблення стратегічної політики і програм у всіх сферах й на усіх рівнях.

Ученими [20, с. 19] пропонується, імплементуючи іноземний досвід врегулювання гендерної організації судочинства, включити експертів з гендерних питань до складу Комісії з питань правової реформи при Президентові України та Комітету з питань правової політики і правосуддя Верховної Ради України; включити експертів з гендерних питань до складу Вищої кваліфікаційної комісії суддів України й Вищої ради правосуддя; передбачити квоти з метою забезпечення рівного представництва суддів-жінок; включити гендерну складову до кожного етапу організації та навчання кандидатів на посаду судді та діючих суддів; інтегрувати цінності рівності і відсутності дискримінації в ході судової реформи; враховувати потреби суддів з дітьми та літніми родичами, які потребують догляду при розподілі судового навантаження, обрання спеціалізації суддів з розгляду судових справ, обрання на посаду слідчого судді, надання чергової, додаткової чи інших відпусток; інтегрувати цінності рівності і відсутності дискримінації при здійсненні керівництва і адміністрування в судах; інтегрувати гендерні компоненти в ході вдосконалення системи юридичної освіти та підготовки персоналу для судів; враховувати необхідність збільшення чисельності жінок при відборі на посаду судді; організувати розгорнутий збір статистичних даних гендерно-чутливої судової статистики; забезпечити створення механізмів контролю з боку омбудсмена України щодо застосування законодавства із питань забезпечення рівних прав й можливостей жінок й чоловіків; забезпечити організацію наукових та експертних досліджень із гендерної проблематики суддівської діяльності.

В результаті аналізу можна зробити висновки щодо механізмів забезпечення гендерної рівності під час здійснення правосуддя, зокрема:

необхідно включати гендерну спрямованість в матеріалах щодо програм підготовки суддів; вивчати питання гендерної рівноправності в процесі здійснення правосуддя, як одного з елементів професійної освіти; необхідно підготувати бази статистичних даних для розуміння масштабу і природи проблеми гендерної нерівності; здійснити підготовку і аналіз законодавчих актів, спрямованих на реалізацію рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, як членів системи правосуддя; розробити якісно новий механізм протидії гендерній дискримінації в судовій сфері, яка базується на міжнародно-правовому досвіді; проводити масштабні інформаційні кампанії в ЗМІ, спрямовані на подолання гендерних стереотипів щодо соціальних ролей чоловіків і жінок.

Пандемія посилює раніше присутню гендерну нерівність, оголюючи вразливість соціальних, політичних і економічних систем, тому заходи, які допомагають усунути розрив в гендерній справедливості при здійсненні правосуддя, повинні бути постійними і масштабованими в міру необхідності, а не розглядатися як тимчасові і оборотні.

Науковці України та іноземні правознавці наголошують на наступних ключових ініціативах відносно реалізації гендерної рівності в сфері правосуддя, які можуть бути імплементовані до законодавства України:

- проєкти гендерної рівності мають реалізовуватись у поєднанні з правовими та інституційними реформами;
- гендерна модернізація змінить гендерну відповідальність і призведе до кращих змін в сфері професійної участі жінок і, як наслідок, на різних посадах, у тому числі і у сфері правосуддя;
- у відповідь на пандемію суди в багатьох країнах змінюють свою практику таким чином, щоб поліпшити доступ, в тому числі за рахунок впровадження технологій для обміну інформацією та проведення транзакцій, таких як подача петицій і запит охоронних судових наказів; здійснення сортування під час кризи, наприклад, відклавши неекстренні справи і продовживши існуючі судові постанови;

– вчені констатують значні й довгострокові реформи у сфері реалізації гендерної рівності при здійсненні правосуддя, з огляду на додаткові загрози, пов'язані з пандемією і відповідними економічними наслідками;

– необхідно проведення оцінки того, чи могли судові заходи у відповідь на пандемію мати заплановані або непередбачені негативні наслідки для жінок, та моніторингу і оцінки нових ініціатив та збору відповідних даних;

– ефективність судового захисту прав і свобод жінок і чоловіків у гендерно-чутливих справах можна підвищити шляхом включення відповідних навчальних дисциплін до навчальних програм підготовки суддів;

– заходи щодо запобігання умов та наслідків соціальної, в тому числі гендерної, стереотипізації в сфері правосуддя вимагають підвищеної уваги з точки зору вдосконалення підготовки суддів, розвитку інфраструктури судів та супутніх установ, а також постійного поліпшення системи правової допомоги суб'єктам правосуддя на основі їх реальних потреб;

– ставлення до ЄСПЛ відносно практики розгляду справ щодо гендерної дискримінації має бути не як до декларативного положення, а як до певних механізмів і способів правового захисту;

– імплементуючи іноземний досвід врегулювання гендерної організації судочинства, пропонується: включити експертів з гендерних питань до складу Комісії з питань правової реформи при Президентові України, Комітету з питань правової політики і правосуддя Верховної Ради України, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя; передбачити квоти з метою забезпечення рівного представництва суддів-жінок; забезпечити створення механізмів контролю з боку омбудсмена України відносно застосування законодавства із питань забезпечення рівних прав й можливостей жінок і чоловіків; забезпечити організацію наукових і експертних досліджень з гендерної проблематики суддівської діяльності.

Досягнення рівності між жінками та чоловіками є однією з головних цілей і невід'ємною частиною міжнародного порядку денного в галузі розвитку.

Принцип гендерної рівності втілює в собі уявлення про неможливість домогтися здійснення прав людини без того, щоб чоловікам і жінкам були в повній мірі гарантовані рівні права, обов'язки і можливості. Цей принцип закріплений у численних міжнародних договорах, національних конституціях і законодавчих актах держав усього світу.

Якщо гендерна рівність – це довгострокова загальна мета політики, то забезпечення всебічного врахування гендерної проблематики є набором стратегічних підходів, що використовуються в конкретному контексті, а також технічних та інституційних процесів, призначених для досягнення цієї мети.

Сфера правосуддя, як центральна ланка сучасного демократичного суспільства, потребує застосування інноваційних методів у галузі гендерної рівності. Без врахування відповідних факторів і основоположних понять рівності, встановлених міжнародними нормами в галузі прав людини, домогтися повноправного доступу до правосуддя навряд чи можливо.

Українське законодавство констатує забезпечення рівних прав й можливостей для жінок та чоловіків, проте гендерна нерівність все ще залишається проблемою для України. Визнання гендерної рівності в Україні як ключового аспекту сталого розвитку вимагає запровадження політики гендерної інтеграції в усіх сферах, в тому числі й в системі правосуддя, в якій необхідно розпізнавати гендерні аспекти при вирішенні конкретної справи; ідентифікувати ситуації і дії, які є дискримінаційними; виявляти випадки, коли порушення прав і законних інтересів особи є результатом дії дискримінаційних положень національного законодавства чи нейтральних законодавчих положень, що у практичній площині призводять до дискримінаційних наслідків, а також гендерних стереотипів, крізь призму яких застосовується законодавство.

Вагомим важелем у цьому зв'язку виступає: гендерна статистика, яка повинна відображати гендерні проблеми, пов'язані з всіма аспектами життя жінок й чоловіків, зокрема їх реальні потреби, можливості та внесок у життя суспільства; також важливо конкретне розуміння взаємозв'язку понять

«гендерна рівність» і «судова гілка влади»; вдосконалення системи гендерної та антидискримінаційної експертизи проектів нормативних актів; боротьба з наявністю гендерних стереотипів, які можуть вплинути як на громадську реакцію, так і на реакцію системи кримінального правосуддя.

3.2 Особливості правосуддя перехідного періоду в умовах війни на Сході України

Події, які розпочались в Україні у листопаді 2013 р. стали своєрідним індикатором того, що інструментарій перехідного правосуддя слід було застосовувати вже у 1991 р. – під час зміни режимів правління й початку нового етапу розвитку української державності. Україна повинна була слідувати за новим стратегічним планом й не розбудовувати державність на попередніх зв'язках, що ймовірно і зумовило дві масштабні революції в державі. Сьогодні в умовах активної фази збройного конфлікту на сході України, окупації Криму, гостро актуалізується проблема подальшого поступу нашої держави.

Значна більшість концепцій перехідного правосуддя розглядає його як комплекс відповідних заходів, пов'язаних зі систематичними чи масовими порушеннями прав людини, що забезпечує відшкодування жертвам таких порушень, а теж створює можливості або зумовлює трансформацію політичних систем, конфліктів й інших умов, які стали передумовою цих зловживань.

Як зауважує вчений П. де Грайф, правосуддя перехідного періоду переслідує дві мети: перша – це забезпечити певний рівень правосуддя для постраждалих (жертв), інша полягає у зміцненні можливостей для примирення, миру та демократії. Досягнення цих двох цілей вимагає зазвичай таких заходів правосуддя перехідного періоду, що поєднуюватимуть в собі елементи кримінального, відновного й соціального правосуддя [279].

Перехідне правосуддя у процесі виправлення минулої несправедливості передбачає собою ідею концептуалізації розвитку, що полягає у трансформації

суспільства, а не налаштовує лише на певну технократичну діяльність. Правосуддя перехідного періоду не є своєрідною формою правосуддя, це, швидше, правосуддя адаптоване до особливих умов в суспільстві, яке переживає перехід від стану, коли порушення прав людини було звичним явищем. В окремих випадках, такий перехід відбувається раптово та має істотні позитивні наслідки, в іншому визначається затяжним характером.

Вважається, що правосуддя перехідного періоду вперше з'явилося наприкінці 1980-их – початку 1990-их років, як відповідь на політичні трансформації в Східній Європі та Латинській Америці, що актуалізували необхідність правосуддя. Правозахисники шукали такого вирішення проблеми систематичних зловживань при колишніх режимах, щоб воно у жодному разі не послабило поточні політичні перетворення. Позаяк, ці зміни здебільшого іменувалися як «перехід до демократії», відповідно і цю предметну сферу стали називати «правосуддя перехідного періоду» або «перехідне правосуддя».

Як правило, заходи правосуддя перехідного періоду включали в себе засудження лідерів тоталітарних режимів, ініціативи, що були пов'язані із гласністю: відкриття державних архівів, створення офіційних комісій зі встановлення істини, реабілітацію політично репресованих, введення програм щодо відшкодування збитків жертвам, перевірка державних службовців, зокрема, співробітників сил безпеки [193, с. 252].

Концепт правосуддя перехідного періоду розвивався як частина визнання ідеї, що вирішення проблем, які торкаються систематичних чи масових порушень, потребує особливого підходу – поєднання як ретроспективного, так і перспективного. Ціллю заходів правосуддя перехідного періоду є не лише відшкодування постраждалим (жертвам), утім й запобігання появи таких жертв в майбутньому. Відтак, у перспективі заходи правосуддя перехідного періоду покликані сприяти примиренню, миру та демократії, що є запорукою гарантування прав й свобод людини.

Правосуддя перехідного періоду – це доволі широка та багатоаспектна правова сфера. За останні тридцять років правосуддя перехідного періоду

розширилося та диверсифікувалося, а також набуло надійних підстав у міжнародному праві. Перехідний період завжди є пов'язаний із цілою низкою моральних, правових й політичних дилем, а відтак проблема боротьби зі систематичними чи масовими порушеннями прав людини виступає однією з найбільш значущих та важко здійснених на практиці. Політичний баланс влади часто є вкрай делікатним питанням, а тому уряди не завжди виявляють бажання до проведення широкомасштабних ініціатив, пов'язаних з правосуддям перехідного періоду, щоб не піддавати ризику власну стабільність.

Дискурс, практика та ідеї перехідного правосуддя постали ключовою складовою новосформованого бачення розбудови миру й гарантування прав людини і прав жертв, що з 190-их років набули особливо розвитку в міжнародній системі. Вперше поняття правосуддя було визначено у науковому збірнику «Transitional Justice» (1995 р.) в США [288].

Нині найбільш поширеною дефініцією правосуддя перехідного періоду є запропонована американським правником Р. Тайтелем, – це «ідея правосуддя, пов'язаного із періодами політичних трансформацій, основною рисою котрого постає правове реагування на правопорушення попередніх репресивних режимів» [276].

Правосуддя перехідного періоду в конфліктних й постконфліктних суспільствах, є одним із визначальних елементів побудови ліберального миру. Ліберальний мир є сучасною та найбільш комплексною спробою відновити порядок у суспільствах, які пережили громадянську війну. Саме ліберальний мир дозволяє суспільствам здійснити комплекс миротворчих заходів, що поєднують завершення насильства із прогресивним політичним, соціальним та економічним розвитком. Разом з тим, ліберальний мир базується на ідеях демократії, лібералізму та плюралізму, що можуть застерегти від повторення конфлікту. Втім, як зауважують фахівці ліберальний мир обернувся на стрижень, на якому ґрунтується законність післявоєнної миротворчої діяльності, що дедалі частіше проводиться у безпосередніх й агресивних формах [288].

Існує ціла низка варіантів ліберального миру, позаяк у різних суспільствах дана концепція сприймалася, тлумачилася та популяризувалася по-іншому. Втім, проєкт щодо встановлення ліберального миру із помітною регулярністю вказує на незадовільну якість «миру» та відбудови безперечно, це не означає, що в цілому проєкт не доцільно продовжувати.

Зокрема, перший основний міжнародний орган, що безпосередньо покликаний здійснювати миротворчу діяльність, Комісія ООН з миробудівництва зобов'язана розпочати роботу щодо осмислення ліберального миру не як цілісного проєкту й процесу, який потрібно тільки трансплантувати від західних країн, утім як надзвичайно суперечливої концепції, що має враховувати політичні, культурні, економічні та соціальні особливості певного суспільства. Слід теж віднайти нові форми проведення дипломатичних переговорів, щоб забезпечити збереження миру, насамперед, у постконфліктних й конфліктних зонах, а також задля врахування інтересів окремих національних спільнот, а не лише міжнародної.

Як нами зауважувалося, більшість відбудовчих й миротворчих операцій здійснюються в контексті розвитку, відтак дослідники виокремлюють наступні фази переходу до демократії: кінець автократичного режиму / лібералізація, інституціоналізація демократії та консолідація демократії [297]. Проте, як на етапі лібералізації, так й на етапі інституціоналізації евентуальний зворотній перехід – до автократії, і навіть в її тоталітарному варіанті, або ж і до тривалого функціонування гібридних режимів, які поєднують демократичні інститути із авторитарними практиками, домінуванні неформальних інститутів й «ганджовитих», зовні демократичних, а на практиці автократичних інститутів.

Звісно, лібералізація автократичного режиму пояснюється цілою низкою причин, де на кожному етапі демократизації домінують свої особливі. Передусім, це внутрішньо-системні причини: вагомі політичні події (смерть диктатора, авторитаризм правління, боротьба із корупцією), криза легітимності внаслідок економічної неефективності та інші. Зовнішніми причинами можуть виступати: зникнення зовнішньої підтримки; ефект доміно; поразка у війні і т.д.

Закінчення сучасних громадянських воєн фактично визначило поняття ліберального миру як основного організаційного механізму проведення миротворчих операцій та відбудови. Після цілої низки спроб встановити ліберальний мир у конфліктних зонах світу, лише тепер воно почало передбачати системну сегментацію. Поняття правосуддя перехідного періоду охоплює увесь комплекс процесів й механізмів, пов'язаних із намаганнями людства подолати важку спадщину широкомасштабних порушень законності у минулому з метою забезпечення примирення, справедливості та підзвітності [300].

По-суті правосуддя перехідного періоду являє собою політичне рішення, певний історичний контракт про суспільне перемир'я. Основна відповідальність за вирішення проблем, пов'язаних з правами людини, зокрема правосуддя перехідного періоду, покладається безпосередньо на уряд. Як стверджує більшість вчених, основними елементами правосуддя перехідного періоду, що повинні застосовуватися у комбінації один з одним, є: кримінальне переслідування; програми репарації; комісії зі встановлення істини; гарантії неповторення [8, с. 17].

Сьогодні ліберальна демократія та основні її засади, які ґрунтуються на міжнародному праві опинилися під загрозою у цілому світі. Одна із основних баталій зараз проходить на території України, тому успіх ліберальної демократії є вкрай важливий для українців.

Особливістю ліберального миру є те, що його доволі часто не осмислюють як цілісну систему. Це, передусім, простежується у післявоєнних суспільствах, коли увага зосереджується на вирішенні нагальних проблем післявоєнного виживання, а масштаб впровадження й наслідки миротворчої діяльності західних країн залишаються довго непоміченими. Ліберальний мир сприймається фрагментарно й роз'єднаними частинами, а не як інтегрована система (приміром, формалізація повсякденного економічного обміну, що раніше відносився до сфери неофіційної економіки чи нестабільного законодавства) [299].

Такі незначні зміни самі собою можуть видаватися нешкідливими, втім вони мають потенціал зумовлювати глибокі зміни, що посилюють зв'язки, економічну організацію суспільства, культурні норми тощо. Це є особливо важливим, адже миротворча діяльність під егідою ліберального миру спосібна сприяти іншим змінам, пришвидшувати їх, зокрема ті, що пов'язані із глобалізаційними викликами.

Концепція ліберального миру здатна змінювати передусім характер суспільства, відтак у цьому підрозділі ми намагатимемося осмислити як позитивні, так і негативні інтерпретації ліберального миру, з'ясувати його переваги й недоліки, а теж схарактеризувати його непередбачувані наслідки.

Як показує практика жоден конфлікт не може бути до кінця вичерпаний (вирішений) якщо цьому не передує справедливе чи компромісне задоволення інтересів всіх сторін. Звичайно, таке ймовірне лише в суді, оскільки під час конфлікту його сторони (або одна сторона) вчинили злочини, що у більшості випадків доволі складно пробачити та дійти до консенсусу про подальше мирне існування.

Нині в умовах збройної агресії правосуддя в Україні постає перед цілою низкою невирішених нагальних проблем. Злочини, які скоєно в зоні Організації Об'єднаних Сил (далі – ООС) розглядаються доволі повільно, й більшість з них стосуються лише корупційних злочинів. Представники Міжнародного кримінального суду неодноразово наголошують на необхідності належного розслідування всіх злочинів в зоні ООС. Окрім того, представникам російських військ й сепаратистам виносяться доволі м'які покарання відносно заподіяної ними шкоди. Приміром особам, які стояли на блок-постах у вигляді покарання було призначено штраф й умовні покарання. Окрім того, істотно перевищує кількість військовослужбовців України, які отримали покарання чи потрапили в полон, у співвідношенні зі особами, які скоїли злочини, що кваліфікується як сепаратизм [300].

Іншою катастрофічною проблемою постає істотне зменшення кількості судів й суддів на території Донецької та Луганської областях від початку війни

на Сході України. Окрім цього, діючі суди й судді зазначають значного негативного впливу з боку осіб, що проживають на окупованих територіях. Відтак, це безпосередньо впливає на якість функціонування судів та винесенні справедливих рішень, як показує статистика справедливості таких рішень суттєво зменшилась [20, с. 22].

Тому, після деокупації Україні необхідно буде провести цілу низку фільтраційних заходів, а відтак виникне потреба у належному кадровому потенціалі для розслідування злочинів, скоєних на цій території.

Також судді нерідко заявляють про конфлікт інтересів, позаяк їх родич або інша залежна від них особа перебуває на непідконтрольній території, що обумовлює велику кількість нерозглянутих справ. Позаяк чимало справ повинні розглядатися тільки трійкою суддів, й у випадку повідомлення одним суддею про конфлікт інтересів справа далі не може розглядатися. Зауважимо, що більшість суддів, які нині займаються розглядом аналогічних справ є заляканими, діють під впливом шантажу, погроз і т. д. Тому, загалом правосуддя на цих територіях є доволі віддаленим від справедливого, незалежного і неупередженого.

Жителі непідконтрольних територій мають серйозні проблеми із доступом до правосуддя на підконтрольних територіях, що пов'язано із низкою проблем: неможливістю повідомлення їх про час та місце судового процесу, адже робота пошти через лінію розмежування припинена; складністю перетину лінії розмежування; проблема виїзду на місце, коли потрібний контроль наявності майна.

Серйозною проблемою є те, що особи, які переховуються від юридичної відповідальності (передусім, кримінальної) переходять на територію, що не контролюється нашою державою. Як стверджують правоохоронні органи, такі випадки набули статусу масовості, і нині є проблема у визначенні механізму, що зможе ефективно її вирішити [174].

Як бачимо, від початку війни на Сході Україна переживає важкий період як у соціально-економічному благополуччі громадян, так і в утвердженні

ліберальних цінностей, що слугують основою демократичної держави. Війна торкнулася фактично кожного українця, і стає певним виправданням для неліберальних ініціатив державного апарату. Тому здійснювати вибір у сторону ліберальних свобод українському суспільству стає вкрай складніше, позаяк обмеження на перший погляд видаються необхідними.

Ситуація реальної війни піднімає патріотичні почуття та чіткіше увиразнює гасла, що у мирний час були характерні лише правим силам. Йдеться про те, що такі ідеї не завжди співвідносяться з ліберальними цінностями, проте і не є прямим вираженням крайніх правих політичних переконань. Тому перед Україною постає виклик запровадження елементів системи перехідного правосуддя, що є доконечною умовою врегулювання ситуації. У таких умовах традиційне правосуддя не спрацьовує, позаяк «було викристалізоване під мирний період або під авторитарну систему», разом з тим і попереднє законодавство не здатне вирішувати назрілі проблеми [303].

Тому слід випрацювати належну систему перехідного правосуддя, позаяк правосуддя – це, передусім, справедливість щодо всіх, як жертв конфлікту, так й до військових злочинців, до яких повинні застосовуватися відповідні заходи на основі верховенства права.

На актуальність запровадження елементів перехідного правосуддя в Україні вказують не тільки Революція Гідності, окупація Криму й війна на сході держави, ініційована державою-агресором, утім і суспільні тенденції та ціла низка подій, що мали місце напередодні цих буремних днів, які кардинально змінили звичне усталене життя мирної країни.

Упродовж 2010 – 2013 років в Україні можна було спостерігати за кількома так званими трендами: з одного боку – це реформування кримінального, кримінально-процесуального та військового законодавства, що було спрямовано на його повну гуманізацію; з іншого – зростаюче суспільне невдоволення судовою системою, системою органів кримінальної юстиції, що виявлялося у масових акціях протестів, організованих українським соціумом перед судами, збільшенням кількості таких суспільно-юридичних явищ, як

«резонансні кримінальні справи», котрі супроводжувалися прискіпливою увагою засобів масової інформації, які детально анонсували їх особливості від початкових етапів кримінального провадження до розгляду та вирішення справ судом. Більшість із цих резонансних справ носили суто політичний характер, що було пов'язане із кримінальним переслідуванням можновладців попередньої каденції.

Процеси вибіркового правосуддя отримували негативну оцінку з боку української інтелігенції, гостро критикувалися міжнародним співтовариством, включаючи зауваження зі сторони керівництва ЄС, США, зокрема й ухвалення резолюцій ПАРЄ та винесення відповідних рішень Європейським судом з прав людини.

Необхідність застосування перехідного правосуддя стосовно злочинів, відбуваються в Криму і на сході України, є очевидною, втім на цьому шляху постає чимало перешкод. Однією із основних є недосконалість кримінального законодавства України, так, Кримінальний кодекс України у статтях 437 та 438 передбачає переслідування за військові злочини, втім вони не конкретизують саму дефініцію військового злочину, а посилається на міжнародне гуманітарне право. Відтак, у процесі застосування цих статей не може бути сформульоване чітке уявлення щодо факту порушення законів й звичаїв війни чи розв'язування і ведення агресивної війни [129].

На наше переконання, у період переходу України від бойових дій до мирного життя правосуддя перехідного періоду повинно передбачити чотири основних напрямки, які слід закріпити на законодавчому рівні: перший – це гарантія справедливого суду для усіх учасників конфлікту як жертв, так й злочинців; другий, повинен гарантувати сатисфакцію постраждалим; третій – це реформа відповідного національного законодавства, позаяк держава так чи інакше не була готова до таких змін; четвертий повинен передбачати так звану гарантію не повторення.

Відзначимо, що одним із важливих напрямків гарантії не повторення є відновлення історичної справедливості, відтворення реальних фактів, що

відбувалися. Це є вкрай необхідним задля уникнення маніпуляцій політиками, владою, певними суспільними групами, передусім, кількістю постраждалих від збройного конфлікту. Окрім цього, для повернення та реінтеграції Луганської та Донецької областей, Криму доконечні є гарантії справедливого суду.

Стосовно міжнародно-правових вимірів щодо перехідного правосуддя в Україні та того, що повинна наша держава здійснювати до етапу його запровадження, слід зауважити: країна опинилася у досить екстраординарній ситуації, позаяк на момент виникнення збройного конфлікту Україна взяла на себе усі можливі зобов'язання європейської держави у сфері гарантій прав людини, у напрямку міжнародного гуманітарного права, а також в області міжнародного кримінального права.

Відтак, необхідно цей процес завершити логічно й ратифікувати Римський статут Міжнародного кримінального суду [199]. Разом з тим фактично всі зобов'язання, що виходять із Римського статуту, на себе взяла Україна. Ратифікація Римського статуту не створить для України додаткових зобов'язань, окрім вже прийнятих, а лише надасть можливість стати повноцінною державою-учасницею цього договору.

Україні має три парадигми, тобто міжнародно-правові режими, які слід враховувати при виборі й запровадженні моделі перехідного правосуддя.

Перша – це парадигма захисту прав людини згідно Європейської конвенції із прав людини.

Друга – це парадигма міжнародного гуманітарного права у частині ведення збройного конфлікту, а теж подолання його наслідків.

Третя – це парадигма міжнародного кримінального права в тому, що торкається переслідування військових злочинців й інших осіб, які вчинили злочини проти людства, а теж інші серйозні порушення прав людини, приміром, такі як позасудові кари, тортури та інші.

Концепція правосуддя перехідного періоду є порівняно новою. Вектором руху транзитивного режиму є відновлення соціальної справедливості, відновлення довіри між раніше конфліктними спільнотами, налагодження

нових мирних відносин, тобто формування нової спільної ідентичності загалом. Транзитивне правосуддя передбачає комплекс методів, які цілеспрямовані на відновлення справедливості й захист прав жертв, які постраждали внаслідок колишніх порушень прав людини тоталітарними режимами або під час збройного конфлікту. Складові перехідного правосуддя слід застосовувати у комплексі, що й дозволить повернути довіру до верховенства права, в іншому випадку – це перетвориться на приховування симптомів й буде зовсім не ефективним у процесі «лікування» системи загалом.

Кінцевим результатом перехідного суспільства повинна бути сильна ліберальна держава, потенційно якою покликана із-за умов мудрого управління стати Україна, незважаючи на сучасні виклики. У процесі налагодження роботи механізмів правосуддя перехідного періоду в контексті збройного конфлікту існує кілька важливих правил, яких обов'язково дотримуватися.

По-перше, заходи перехідного правосуддя повинні бути структуровані та погоджуванні між собою з метою мінімізації евентуальних прогалин.

По-друге, зв'язок між компонентами повинен максимально взаємодоповнювати один одного й разом з тим має бути максимум простий, чітко розподілений на комплекс заходів зі своїми конкретними цілями.

По-третє, обов'язково завше пам'ятати про визначальну ціль правосуддя перехідного періоду – досягнення миру й сталого перспективного розвитку.

У контексті дискурсу розбудови ліберальної держави формування миру характеризується як ліберальний за своєю сутністю проєкт, що базується на ліберальних філософських домінантах, лідирує на глобальному рівні й поширюється у світовому просторі значною кількістю міжурядових, урядових й неурядових дійових суб'єктів.

Прийнятим є те, що розбудова миру пропонує досить послідовну або уніфіковану модель досягнення сталого миру (однак, й не бракує щодо цього критиків, які відзначають, що внутрішні суперечності у межах лібералізму чи локальні компроміси можуть призвести до відхилення від даної моделі). Також

розбудова миру аналізується як окрема сфера діяльності й визначальний елемент новітніх процесів припинення війни.

Втім зауважимо, що як і представники, так і критики ліберальної розбудови миру, незважаючи на всі відмінності між їх позиціями, у більшості аспектів є одностайними.

Безумовно, встановлення ліберального миру пов'язане зі значною кількістю завуальованих проблем. Позаяк, він може означати контрольований із верхівки вид миру, котрий погоджується з панівними настроями Вашингтоні, Женеві, Лондоні, Мюнхені, Москві й інших дипломатичних столицях, втім мало пов'язаний із культурним розумінням миру у суспільствах, де ведуться війни, зокрема громадянські. Це цілком можливе, попри риторичку про «участь» та «контроль» на локальному рівні, що може супроводжувати миротворчі програми й проєкти.

Правосуддя перехідного періоду покликане водночас відновити гідність потерпілих (жертв), поступово сформувати взаємну довіру між антитетичними спільнотами й сприяти інституційним трансформаціям, необхідним для встановлення нових відносин серед соціуму. Це є необхідним для утвердження верховенства права в контексті відмови від практик, що дозволяли повну чи часткову безкарність. Проте у постконфліктних ситуаціях в уряді є чимало осіб, які не терплять зволікання завдань, приміром, підвищення безпеки цивільного населення, відновлення розореної національної економіки, роззброєння протиборчих сил, відшкодування шкоди, заподіяної потерпілим й ін.

Задекларовані цілі правосуддя перехідного типу полягають у тому, щоб водночас відновити гідність потерпілим, поступово сформувати взаємну довіру між ворогуючими спільнотами та сприяти інституціональним змінам, які є доконечними у процесі налагодження нових відносин серед соціуму з метою утвердження права в контексті відмови від практик, що дозволяли повну чи часткову безкарність.

Безумовно, Україна нині є дуже вразливою країною, втім голослівні декларації політиків, режим й система тиску на ЗМІ та громадян,

безвідповідальність можновладців не роблять державу сильною. Її сила у дотриманні всіма членами суспільства демократичних цінностей на всіх рівнях: освіти, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення, розвинутій інфраструктурі та інших соціальних сферах, які вважаються кожною людиною життєвонеобхідними й вона готова їх захищати. Тому, першочерговим завданням держави є вчасно та належно відповідати на очікування своїх громадян.

Кожне суспільство обирає такий шлях, який дозволить його реабілітувати (зцілити) після масових й систематичних порушень, що допускалися у минулому. Як засвідчує досвід, ефективність впровадження механізмів правосуддя перехідного періоду передусім залежить від обізнаності у застосуванні кейсів міжнародної практики, що дозволяє знизити ймовірність виникнення певних помилок.

Тому, для формування надійної політики у постконфліктному суспільстві слід залучати громадськість, а також й безпосередньо самих постраждалих (жертв) щодо вироблення спільних концепцій і законодавчого нормативу. Створювати простір для комунікації між владою, громадянським суспільством, урядовими, неурядовими організаціями й самими постраждалими. Власне, такий простір допоможе швидше реагувати на проблеми, погоджувати пріоритети, взаємообмінюватись досвідом й підвищить розуміння самих механізмів серед соціуму загалом.

У процесі використання набутих історичним досвідом інструментів й механізмів правосуддя перехідного періоду слід пам'ятати про сильні і слабкі сторони цієї системи. Приміром, гібридні суди покликані відновити в суспільствах, які пережили грубі порушення прав людини, довіру до верховенства права. Загалом вони мають бути уособленням найкращого міжнародного правового досвіду й норм законності, при цьому враховувати засади національного законодавства.

Аналіз проблематики засвідчив, що по-перше, у таких фундаментальних аспектах, як історія створення й правовий режим, існуючі гібридні суди істотно

відрізняються. По-друге, існуючі гібридні суди об'єднуючим чинником є те, що у них є групи як міжнародних, так ендемічних суддів. По-третє, особливістю гібридних судів є їх ніша в державі, де відбулись грубі порушення, їх «ad hoc» природу виникнення.

Разом із гібридними судами діють комісії зі встановлення істини, мета яких полягає: у припиненні та запобіганні насильству, наступним порушенням прав людини; створення базису для національного демократичного порядку, в якому поважаються й забезпечуються права людини; напрацювання шляхів запобігання майбутнім порушенням й злочинам; гарантування, щоб такі категорії, як верховенство права, «культура прав людини», відповідальність, діяли як механізм укріплення норм, запобігання й підзвітності.

Обов'язок держави стосовно кримінального переслідування є: покарання за міжнародні злочини; встановлення істини й розкриття інформації відносно таких злочинів; надання компенсації і відшкодування; гарантії щодо не повторення; здійснення відповідних інституційних реформ (приміром, люстрації).

Також необхідно звернути увагу і на формування інформаційної політики, позаяк більшість соціуму не має чіткого розуміння понятійного апарату. Приміром, як показують соціологічні дослідження, значна частина населення не може витлумачити поняття «амністія». Дослідження питання «амністії» є вкрай вагомим для суспільства, що обрало вектор встановлення ліберального миру. Саме своєчасне дослідження й вирішення проблем помилування спосібне пришвидшити процес примирення.

Так, діяння, що були скоєні особами на території Донецької і Луганської областей зі захоплення влади у цих районах й участі в діяльності збройних формуваннях і незаконно проголошених органах є кримінальними злочинами. Саме усвідомлення цього факту особами, які брали участь у цих чи аналогічних подіях, виконує роль стримувального чинника у спробах мирного врегулювання конфлікту. Тому теоретично звільнення від відповідальності за

певних умов може сприяти припиненню активного протистояння, втім це є суб'єктивне авторське бачення, що не претендує на об'єктивність.

Можемо висновувати, що правосуддя перехідного періоду фактично вже діє в Україні, втім правоохоронна система постала перед цілою низкою проблем, які вона не в змозі подолати у силу непристосованості національного законодавства. Залишається сподіватися, що законодавці дослухаються до вчених-юристів й удосконалять законодавчу базу держави. Так, якщо нині громадяни України не можуть отримати належні фінансові компенсації за шкоду, заподіяну військовим конфліктом, то цілком реальним видається покарати винних й запобігти аналогічним злочинам у майбутньому.

З'ясовано, що у процесі налагодження роботи механізмів правосуддя перехідного періоду в контексті збройного конфлікту існує кілька важливих правил, яких обов'язково дотримуватися. По-перше, заходи перехідного правосуддя повинні бути структуровані та погоджуванні між собою з метою мінімізації еventуальних прогалин. По-друге, зв'язок між компонентами повинен максимально взаємодоповнювати один одного й разом з тим має бути максимум простий, чітко розподілений на комплекс заходів зі своїми конкретними цілями. По-третє, обов'язково завше пам'ятати про визначальну ціль правосуддя перехідного періоду – досягнення миру й сталого перспективного розвитку. У контексті дискурсу розбудови ліберальної держави формування миру характеризується як ліберальний за своєю сутністю проект, що базується на ліберальних філософських домінантах, лідирує на глобальному рівні й поширюється у світовому просторі значною кількістю міжурядових, урядових й неурядових дійових суб'єктів.

Для ефективного забезпечення всіх етапів правосуддя перехідного періоду у контексті війни на Сході України вважаємо за необхідне:

- провести ґрунтовний аналіз принципів й позитивного досвіду впровадження моделей правосуддя перехідного періоду, які реалізуються у зарубіжних країнах;

- здійснити належну фахову оцінку основних проблем України, що торкаються сфери застосування правосуддя перехідного періоду;
- всебічно проаналізувати елементи правосуддя перехідного періоду, що нині вже імплементовані у діяльність органів влади України;
- оцінити ресурси та визначити програми, що можуть бути залучені до імплементації правосуддя перехідного періоду в Україні.

3.3 Потенціал міжнародних інституцій в процесі правосуддя перехідного періоду

Концепція правосуддя перехідного періоду («транзитивного правосуддя») є системою механізмів та інструментів, що запроваджуються у певній країні, яка перебуває в стані переходу від збройного конфлікту до пост-конфліктного періоду або від тоталітарного до демократичного режиму. Міжнародна практика показує, що концепція й напрямки перехідного правосуддя постійно розвиваються та удосконалюються як зусиллями самих країн, так, зокрема, із-за активної участі різних міжнародних інституцій.

Впровадження інституту «транзитивного правосуддя» до вітчизняної політико-правової моделі покликане забезпечити не лише констатацію фактів та оцінку діапазонів порушення прав людини внаслідок виниклого конфлікту на Сході України, але й сприяти виробленню ефективного курсу змін інститутів, які гарантують права людини в державі. У процесі проведення реформ цих інститутів повинен застосовуватись досвід інших країн, які зуміли відновити права, що не були забезпечені їх державами.

Міжнародні інституції – це різновиди соціальних інститутів, які характеризуються діяльністю на рівні міжнародного режиму, завдяки їм здійснюється регулювання міжнародних відносин й в межах їх компетенцій формується власний міжнародно-політичний режим. Правосуддя перехідного періоду упродовж останніх десятиліть набуло широкої інституалізації, що

простежується через виникнення місцевих інститутів, передусім в Північній Ірландії, Південній Африці, Колумбії, Перу, Марокко, Тунісі та інших країнах .

Окрім місцевого характеру, правосуддя перехідного періоду має і глобальний вимір, позаяк до практичної реалізації його заходів широко залучаються міжнародні судові інституції. Це, зокрема, спеціальні міжнародні трибунали стосовно колишньої Югославії та Руанди, Лівану, гібридний трибунал Сьєрра-Леоне, Європейський суд з прав людини, Міжнародний кримінальний суд. Також, значне місце у процесі правосуддя перехідного періоду займають наднаціональні інституції, неурядові міжнародні та регіональні організації: Організація Об'єднаних Націй, Організація американських держав, Африканський союз, Європейський Союз, Рада Європи, Світовий банк та інші донори, міжнародні громадські організації, міжнародні науково-дослідні установи та інші інституції .

Основна роль міжнародних інституцій в перехідному правосудді є в тому, що у разі невиконання державою міжнародних зобов'язань в межах своєї юрисдикції щодо притягнення винних до відповідальності, міжнародне співтовариство може застосувати заходи для забезпечення реалізації такого правосуддя. Розкриваючи потенціал міжнародних інституцій в правосудді перехідного періоду, передусім проаналізуємо їх роль в процесі кримінального судочинства.

Як показує міжнародний досвід, пост-конфліктне суспільство зазвичай не спосібне самостійно справитись із масовими процесами щодо винних у злочинах, вчинених під час збройного конфлікту. З огляду на це, першими агентами впливу на притягнення до відповідальності суб'єктів винних у масштабних злочинах й порушеннях прав людини в межах перехідного правосуддя виступають спеціальні міжнародні трибунали та Міжнародний кримінальний суд. Створення цих наднаціональних міжнародних інституцій зумовлювалося тим, що національні системи правосуддя в пост-конфліктних суспільствах здебільшого перебували у кризовому стані, а відтак не могли осилити нові виклики.

У контексті аналізу ролі міжнародних трибуналів, слід зауважити, що першим в історії міжнародним кримінальним трибуналом був Нюрнберзький, який аргументовано довів провину та притягнув до кримінальної відповідальності суб'єктів, які скоювали важкі злочини під час Другої світової війни. Власне, цей трибунал став основою для розвитку сучасного світового порядку, забезпечення сфери захисту прав людини та засад міжнародного гуманітарного права. Також, його рішення заклали початок формування міжнародного кримінального права та судочинства на принципах припинення безкарності щодо всіх без винятку злочинців, пріоритету міжнародного права над національним, створення взаємозв'язку між миром й справедливістю .

Першими подіями після Нюрнберзького процесу та вагомим свідченням значимості міжнародних інституцій у процесі перехідного правосуддя було створення спеціальних кримінальних трибуналів ООН для судового розслідування злочинів, вчинених зі значним порушенням міжнародного гуманітарного права, в колишній Югославії та Руанді (Міжнародний кримінальний трибунал для колишньої Югославії (1993 р.), Міжнародний кримінальний трибунал для Руанди (1995 р.)) [174]. Саме ці трибунали стали прецедентом для створення Радою Безпеки міжнародних кримінальних трибуналів як допоміжних органів ООН, що дозволило Раді здійснювати судові функції. Міжнародні кримінальні трибунали є невід'ємною складовою ООН, які покликані відновлювати та підтримувати міжнародний мир та безпеку.

Звісно, модель спеціальних міжнародних трибуналів є не ідеальною, втім вони стали базою для створення на постійній основі Міжнародного кримінального суду (далі – МКС). Його формування здійснювалося відповідно до Римського статуту (1998 р.) та набув дії у 2002 р., після ратифікації його 60 державами. Римський статут став результатом доволі нелегкого компромісу між сильними політичними обмеженнями та необхідністю поважати суверенітет держав. Так, відповідно до ст.1 Римського статуту МКС є постійним органом, який уповноважений здійснювати юрисдикцію щодо суб'єктів, відповідальних за злочини, що викликають занепокоєність

міжнародного співтовариства, передбачені цим Статутом, та доповнює національні системи кримінального правосуддя.

Звідси, діяльність МКС ґрунтується на принципі комплементарності (взаємодоповнюваності), тобто суд може діяти в особливому випадку, коли неспроможні чи не проявляють ініціативи національні суди. Закладання такого принципу визначило співвідношення ролі МКС із національною системою правосуддя, позаяк згідно нього МКС не втручається у національне кримінальне судочинство та не діє всупереч його інституціям, а лише виступає в якості додаткового елемента у боротьбі з особливо важкими категоріями злочинів. Так, МКС займається справами, що пов'язані з конфліктами у Демократичній Республіці Конго, Північній Уганді, Судані .

Юрисдикція МКС передбачає здійснення правосуддя щодо злочинів проти людства, військових злочинів, агресії та геноциду, що забезпечує притягнення до відповідальності винних на міжнародному рівні . Зауважимо, що МКС щодо злочинів агресії може мати юрисдикцію лише після досягнення згоди про визначення цього виду злочину. У правовому та функціональному відношенні МКС є незалежним від ООН органом й не відноситься до її системи. Втім, відносини між МКС та ООН є досить тісними та регулюються спеціальною Угодою про взаємини між ними. Так, Рада Безпеки може порушити справу щодо розгляду в МКС або передати на його розгляд ту чи іншу справу, яка би в іншому випадку не попадала в його юрисдикцію. Зважаючи, на складний характер діяльності МКС, кількість направлених до нього справ й винесених вироків є порівняно незначними.

Визначальною метою МКС є припинення безкарності та запобігання вчиненню подальших важких злочинів проти людства. У країнах, які ратифікували Римський статут, МКС виступає як суд останньої інстанції, що не конкурує з державами, а є каталізатором здійснення національного судочинства, який сприяє справедливому розгляду кожного злочину. Наразі учасницями Римського статуту МКС є 122 держави, з них – 33 держави

Африки, 28 держав Латинської Америки, 25 держав Західної Європи, 18 держав Східної Європи, 18 держав Азії та інші держави.

Проблема визначення потенціалу міжнародних інституцій в правосудді перехідного періоду спонукає до аналізу так званих «гібридних судів», які створювалися ООН із залученням іноземних суддів. Ці суди належали до органів міжнародного кримінального правосуддя, позаяк у своїй діяльності керувались як національним, так і міжнародним законодавством.

У цьому аспекті залучення міжнародної компоненти до національної судової системи було позитивним чинником для такого механізму перехідного правосуддя як кримінальне переслідування, оскільки сприяло гармонізації судової практики, підвищенню професійної обізнаності місцевих суддів й зростанню довіри соціуму до системи правосуддя. Зокрема, до таких гібридних трибуналів належать спеціальні судові палати з тяжких злочинів у Тимор-Лешті, Спеціальний Трибунал щодо Лівану, Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне, Судова палата із розслідування воєнних злочинів у Боснії та Герцеговині .

Відносно цього, ООН в своєму документі «Інструменти забезпечення панування права в постконфліктних державах. Заходи судового переслідування» відзначає, що у випадку Тимор-Лешті та Косово взагалі не було можливості кримінального переслідування на національному рівні, і тому ООН створила міжнародну групу фахівців, які фактично займались кримінальним переслідуванням у межах національної правової системи (йдеться про Групу із тяжких злочинів та спеціальні комісії в Тимор-Лешті, а теж про Програму міжнародних суддів і обвинувачів в Косово).

В окремих випадках, приміром у Сьєрра-Леоне та Камбоджі, ООН уклала спеціальні угоди з їх урядами, що сприяло зростанню національного потенціалу щодо кримінального переслідування. Внаслідок цього, в Сьєрра-Леоне було сформовано Спеціальний суд, який функціонує на основі власного статуту та правил судочинства, і є незалежним від правового режиму держави.

У Камбоджі вирішили створити «надзвичайні камери», які теж також мають власні процедури та правила .

ООН будучи наднаціональною міжнародною організацією, в якій об'єдналися незалежні країни заради загального миру та соціального прогресу, здійснила також значний вплив на розвиток механізмів кримінального переслідування винних у скоєні злочинів не лише шляхом запровадження міжнародних трибуналів та створення МКС, але й застосовувала відповідні заходи щодо підтримки національної системи правосуддя пост-конфліктних держав.

Враховуючи недоліки попередньої роботи, нині ООН спрямовує свої ресурси здебільшого на забезпечення підтримки саме локальних сил, які запроваджують реформи перехідного правосуддя, що сприяє зміцненню власних національних органів юстиції, і в перспективі дозволить заповнити заповнити «правовий вакуум», характерний державам пост-конфліктного періоду.

Так, в своєму звіті Генеральний секретар ООН зауважує, що діяльність ООН в процесах перехідного періоду буде спрямована на довготривалу перспективу максимальної допомоги державам у розвитку та зміцненні власних національних систем правосуддя відповідно до міжнародних стандартів . Мабуть таке зміщення акценту ООН з міжнародної на національну компоненту кримінального судочинства пов'язане певною мірою зі значними витратами на діяльність міжнародних трибуналів та судів, тривалими строками розгляду справ, а також віддаленістю від держави, справи якої розглядаються.

Іншим вагомим інструментом перехідного правосуддя, до розвитку якого теж активно долучається ООН, є комісії зі встановлення істини. Так, Комісії зі встановлення істини в Гватемалі, Тимор-Лешті, Сьєрра-Леоне, Сальвадорі, Демократичній Республіці Конго, Ліберії користувалися активною допомогою та підтримкою з боку ООН .

Значний потенціал ООН спрямовує на реформи судових і правоохоронних органів у державах, які є на етапі перехідного періоду, нею

створюються відповідні установи та департаменти, формуються спеціальні програми та фонди, до яких залучаються висококваліфіковані фахівці, які маю позитивний досвід розбудови перехідного правосуддя. Разом з тим, з 2005 р. при ООН функціонує Комісія з розбудови миру, яка опрацьовує відповідні стратегії та формулює план дій для держав, що постраждали внаслідок збройних конфліктів. Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) займається розробленням стандартів й інструментів верховенства права, а теж підготовкою та впровадженням механізмів перехідного правосуддя. Окрім цього, УВКПЛ відповідає на запити Ради з прав людини щодо питань перехідного правосуддя.

Позиція Європейського Союзу до механізмів перехідного правосуддя в пост-конфліктних державах окреслилася лише в 2015 р. Так, він став першою регіональною організацією, яка визначила цілі, принципи та механізми запровадження заходів ЄС щодо підтримки перехідного правосуддя. Відтак, до Плану дій з питань прав людини та демократії додавалося окреме питання, що стосувалося перехідного правосуддя. В результаті, були прийняті Висновки Ради про підтримку ЄС правосуддя перехідного періоду разом із Рамковою політикою ЄС щодо підтримки правосуддя перехідного періоду .

Загалом позиція ЄС кореспондується із положеннями про перехідне правосуддя, визначене у документах ООН, також ЄС повністю підтримує Римський Статут й виступає за розширення юрисдикції МКС. З огляду на це, ЄС надає фінансову допомогу державам у розвитку національного судочинства, підтримує комісії з пошуку правди, розробки механізму компенсаційних витрат постраждалим й системи інституційних реформ, зокрема в сфері безпеки та оборони, сприяє операціям у конкретних країнах.

Однією із визначальних засад політики ЄС є проведення судових реформ із широким залученням до них громадськості. Серйозність намірів ЄС у розвитку правосуддя перехідного періоду насамперед підтверджується декларуванням в Копенгагенських критеріях обов'язковості дотримання принципів правосуддя перехідного періоду державам-кандидатам на вступ .

Важливими міжнародними інституціями, які беруть участь у процесах перехідного правосуддя є Рада Європи (РЄ), й, зокрема, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Завдяки останньому можна простежити спроможність національного правосуддя вирішувати проблеми порушення прав людини в державі, зокрема числі під час конфлікту та пост-конфліктного врегулювання. ЄСПЛ має доволі широку судову практику, передусім, що торкається права жертв від злочинів, які були допущені попередніми режимами, знати правду про обставини вчиненого щодо них злочину, а теж пов'язаних з реституцією .

Окрім цього, ЄСПЛ має значний досвід щодо законності застосування таких елементів перехідного правосуддя як амністії та люстрації. Відтак, наявність позитивної судової практики ЄСПЛ стосовно таких суперечливих питань як реституція, амністія, люстрація показує його потенціал у правовому вирішенні більшості питань, які виникають у пост-конфліктному та пост-репресивному контекстах. Вагомим є те, що ЄСПЛ не лише правильно оцінює політичні простори та особливості минулого, в яких верховенство права мало досить мінливий характер, однак й намагається паралельно формувати бачення європейських прав людини на майбутнє .

Перехідне правосуддя, що ґрунтується на взаємозалежності різних його механізмів, також обов'язково повинно враховувати різні рівні та акторів. Передусім, це стосується участі в цьому процесі інститутів громадянського суспільства та характеру їх відносин з державними інституціями. Окрім цього, потрібно брати до уваги достатність взаємодії між міжнародними та локальними інституціями, позаяк при недостатньому врахуванні міжнародними суб'єктами ендемічних умов, будь-які дії можуть призвести до гальмування процесу навіть непередбачуваних чи навіть непередбачуваних негативних наслідків .

Важливу роль у процесах правосуддя перехідного періоду здійснюють міжнародні громадські та дослідницькі інституції, зокрема тоді, коли держава не проявляє бажання або не спосібна їх реалізувати. Серед них, приміром, «International Center for Transitional Justice» (ICTJ), що працює у напрямі

забезпечення правосуддя в державах, які зазнали масових порушень прав людини під час конфліктів та репресій. Зокрема, даний центр комунікує з постраждалими, активно співпрацює з різними спільнотами громадянського суспільства та національними й міжнародними організаціями у напрямку забезпечення компенсації жертвам й запобігання повторенню конфлікту.

Іншим показовим прикладом науково-дослідних міжнародних інституцій, що бере активну участь у запровадженні перехідного правосуддя є Американський Інститут Миру – незалежний інститут, який систематично здійснює моніторинг збройних конфліктів, а відтак розробляє рекомендації стосовно різних аспектів їх врегулювання. Інститут реалізовує різні цільові проєкти з метою втілення своєї місії – палаталізації, вирішення та запобігання насильницьких конфліктів.

Посередництво у вирішенні конфліктів активно здійснює також швейцарська організація «Центр гуманітарного діалогу», окрім цього нею по реалізовується ціла низка програм щодо підтримки правосуддя перехідного періоду у різних країнах світу.

Вагому роль у правосудді перехідного періоду відіграють міжнародні організації, основною ціллю яких є вшанування пам'яті жертв, серед яких CALDH («Центр правових дій з прав людини»), а теж міжнародні організації, що сприяють пошуку зниклих безвісти, приміром, ICMP (Міжнародна комісія з питань зниклих безвісти). У В цій сфері також активно працюють й інші міжнародні організації, зокрема, «Human Rights Watch», «Refugees United», «Amnesty International» та інші. Найважливіше значення діяльність таких організацій має саме для постраждалих (жертв), позаяк завдяки допомозі та підтримці вони швидше реабілітуються та повертаються до активного суспільного життя.

У пост-конфліктному періоді перехідне правосуддя та громадянське суспільство досить часто тісно взаємопов'язані. Міжнародні інституції сприяють підкріпленню локального громадянського суспільства, що в майбутньому позитивно впливає на перехідне правосуддя. Буває і навпаки,

часто окремі заходи правосуддя перехідного періоду, приміром, судові процеси, комісії з правди або репарації, можуть виступати каталізатором розвитку інститутів громадянського суспільства.

Міжнародне втручання до механізмів перехідного правосуддя певної держави не завжди є перевагою, позаяк не завжди сприймається локальним соціумом, розуміється як іноземна експансія. Окрім цього, підтримка міжнародних організацій також може впливати на збереження чинної влади, яка використовує це як аргумент до певних своїх дій, не погоджених із ендемічним громадянським суспільством. Міжнародний інтерес до перехідної справедливості теж може завчасно активізувати процеси боротьби з минулим, коли суспільство не буде до цього підготоване. Це може дискредитувати перехідну справедливість та зробити її нездійсненою в майбутньому, в більш актуальному часі.

Отже, з одного боку залучення міжнародних інституцій до заходів перехідного правосуддя як незаангажованих експертів та професіоналів із позитивним досвідом у цій сфері сприяє розвитку її механізмів. З іншого, враховуючи все ж таки зовнішній характер цих інституцій зостається небезпека реалізації заходів без врахування локальних умов та належної взаємодії із місцевими акторами, що може призвести до негативних наслідків на шляху до примирення.

Висновки до Розділу 3

Проаналізувавши основні проблеми розвитку інституту правосуддя в умовах транзитивного суспільства, нами значну увагу приділено питанню впливу гендерної рівності при здійсненні правосуддя в Україні. Гендерна рівність й розширення прав і можливостей жінок тепер повсюдно визнані ключовими цілями розвитку, фундаментальними для реалізації прав людини й провідними для ефективних та стійких результатів. Жодне суспільство не може

розвиватися без збільшення і перетворення розподілу повноважень, ресурсів і вибору для чоловіків та жінок, щоб вони мали рівні можливості формувати своє власне життя у будь-яких правовідносинах. Актуальність проблеми обумовлена тим фактом, що зараз у сфері доступу до правосуддя в Україні досі присутні проблеми гендерної рівності.

Сформульовано основні напрямки реалізації гендерної рівності у сфері правосуддя в Україні, а саме: 1) проекти гендерної рівності мають реалізовуватись у поєднанні з правовими та інституційними реформами; 2) гендерна модернізація змінить гендерну відповідальність і призведе до кращих змін в сфері професійної участі жінок і, як наслідок, на різних посадах, у тому числі і у сфері правосуддя; 3) у відповідь на пандемію суди в багатьох країнах змінюють свою практику таким чином, щоб поліпшити доступ, в тому числі за рахунок впровадження технологій для обміну інформацією та проведення транзакцій, таких як подача петицій і запит охоронних судових наказів; здійснення сортування під час кризи, наприклад, відклавши неекстренні справи і продовживши існуючі судові постанови; 4) вчені констатують значні й довгострокові реформи у сфері реалізації гендерної рівності при здійсненні правосуддя, з огляду на додаткові загрози, пов'язані з пандемією і відповідними економічними наслідками; 5) необхідно проведення оцінки того, чи могли судові заходи у відповідь на пандемію мати заплановані або непередбачені негативні наслідки для жінок, та моніторингу і оцінки нових ініціатив та збору відповідних даних; 6) ефективність судового захисту прав і свобод жінок і чоловіків у гендерно-чутливих справах можна підвищити шляхом включення відповідних навчальних дисциплін до навчальних програм підготовки суддів; 7) заходи щодо запобігання умов та наслідків соціальної, в тому числі гендерної, стереотипізації в сфері правосуддя вимагають підвищеної уваги з точки зору вдосконалення підготовки суддів, розвитку інфраструктури судів та супутніх установ, а також постійного поліпшення системи правової допомоги суб'єктам правосуддя на основі їх реальних потреб; 8) ставлення до ЄСПЛ відносно практики розгляду справ щодо гендерної дискримінації має бути не як до

декларативного положення, а як до певних механізмів і способів правового захисту; 8) імплементуючи іноземний досвід врегулювання гендерної організації судочинства, пропонується: включити експертів з гендерних питань до складу Комісії з питань правової реформи при Президентові України, Комітету з питань правової політики і правосуддя Верховної Ради України, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя; передбачити квоти з метою забезпечення рівного представництва суддів-жінок; забезпечити створення механізмів контролю з боку омбудсмена України відносно застосування законодавства з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; забезпечити організацію наукових і експертних досліджень з гендерної проблематики суддівської діяльності.

Українське законодавство констатує забезпечення рівних прав й можливостей для жінок та чоловіків, проте гендерна нерівність все ще залишається проблемою для України. Визнання гендерної рівності в Україні як ключового аспекту сталого розвитку вимагає запровадження політики гендерної інтеграції в усіх сферах, в тому числі й в системі правосуддя, в якій необхідно розпізнавати гендерні аспекти при вирішенні конкретної справи; ідентифікувати ситуації і дії, які є дискримінаційними; виявляти випадки, коли порушення прав і законних інтересів особи є результатом дії дискримінаційних положень національного законодавства чи нейтральних законодавчих положень, що у практичній площині призводять до дискримінаційних наслідків, а також гендерних стереотипів, крізь призму яких застосовується законодавство. Вагомим важелем у цьому зв'язку виступає: гендерна статистика, яка повинна відображати гендерні проблеми, пов'язані з всіма аспектами життя жінок й чоловіків, зокрема їх реальні потреби, можливості та внесок у життя суспільства; також важливо конкретне розуміння взаємозв'язку понять «гендерна рівність» і «судова гілка влади»; вдосконалення системи гендерної та антидискримінаційної експертизи проектів нормативних актів; боротьба з наявністю гендерних стереотипів, які можуть вплинути як на громадську реакцію, так і на реакцію системи кримінального правосуддя.

Транзитивне правосуддя передбачає комплекс методів, які цілеспрямовані на відновлення справедливості й захист прав жертв, які постраждали внаслідок колишніх порушень прав людини тоталітарними режимами або під час збройного конфлікту. Складові перехідного правосуддя слід застосовувати у комплексі, що й дозволить повернути довіру до верховенства права, в іншому випадку – це перетвориться на приховування симптомів й буде зовсім не ефективним у процесі «лікування» системи загалом. У процесі налагодження роботи механізмів правосуддя перехідного періоду в контексті збройного конфлікту існує кілька важливих правил, яких обов'язково дотримуватися. По-перше, заходи перехідного правосуддя повинні бути структуровані та погоджуванні між собою з метою мінімізації евентуальних прогалин. По-друге, зв'язок між компонентами повинен максимально взаємодоповнювати один одного й разом з тим має бути максимум простий, чітко розподілений на комплекс заходів зі своїми конкретними цілями. По-третє, обов'язково завше пам'ятати про визначальну ціль правосуддя перехідного періоду – досягнення миру й сталого перспективного розвитку.

Правосуддя перехідного періоду покликане відновити гідність потерпілих (жертв), поступово сформувати взаємну довіру між антитетичними спільнотами й сприяти інституційним трансформаціям, необхідним для встановлення нових відносин серед соціуму. Це є необхідним для утвердження верховенства права в контексті відмови від практик, що дозволяли повну чи часткову безкарність. Як засвідчує досвід, ефективність впровадження механізмів правосуддя перехідного періоду передусім залежить від обізнаності у застосуванні кейсів міжнародної практики, що дозволяє знизити ймовірність виникнення певних помилок. Тому, для формування надійної політики у постконфліктному суспільстві слід залучати громадськість, а також й безпосередньо самих постраждалих (жертв) щодо вироблення спільних концепцій і законодавчого нормативу.

Можемо висновувати, що правосуддя перехідного періоду фактично вже діє в Україні, втім правоохоронна система постала перед цілою низкою

проблем, які вона не в змозі подолати у силу непристосованості національного законодавства. Залишається сподіватися, що законодавці дослухаються до вчених-юристів й удосконалять законодавчу базу держави. Так, якщо нині громадяни України не можуть отримати належні фінансові компенсації за шкоду, заподіяну військовим конфліктом, то цілком реальним видається покарати винних й запобігти аналогічним злочинам у майбутньому. Для ефективного забезпечення всіх етапів правосуддя перехідного періоду у контексті війни на Сході України вважаємо за необхідне: провести ґрунтовний аналіз принципів й позитивного досвіду впровадження моделей правосуддя перехідного періоду, які реалізуються у зарубіжних країнах; здійснити належну фахову оцінку основних проблем України, що торкаються сфери застосування правосуддя перехідного періоду; всебічно проаналізувати елементи правосуддя перехідного періоду, що нині вже імплементовані у діяльність органів влади України; оцінити ресурси та визначити програми, що можуть бути залучені до імплементатії правосуддя перехідного періоду в Україні.

Основна роль міжнародних інституцій в перехідному правосудді є в тому, що у разі невиконання державою міжнародних зобов'язань в межах своєї юрисдикції щодо притягнення винних до відповідальності, міжнародне співтовариство може застосувати заходи для забезпечення реалізації такого правосуддя. У пост-конфліктному періоді перехідне правосуддя та громадянське суспільство досить часто тісно взаємопов'язані. Міжнародні інституції сприяють підкріпленню локального громадянського суспільства, що в майбутньому позитивно впливає на перехідне правосуддя. Буває і навпаки, часто окремі заходи правосуддя перехідного періоду, приміром, судові процеси, комісії з правди або репарації, можуть виступати каталізатором розвитку інститутів громадянського суспільства.

Міжнародне втручання до механізмів перехідного правосуддя певної держави не завше є перевагою, позаяк не завжди сприймається локальним соціумом, розуміється як іноземна експансія. Окрім цього, підтримка

міжнародних організацій також може впливати на збереження чинної влади, яка використовує це як аргумент до певних своїх дій, не погоджених із ендемічним громадянським суспільством. Міжнародний інтерес до перехідної справедливості теж може завчасно активізувати процеси боротьби з минулим, коли суспільство не буде до цього підготоване. Це може дискредитувати перехідну справедливість та зробити її нездійсненною в майбутньому, в більш актуальному часі.

Отже, з одного боку залучення міжнародних інституцій до заходів перехідного правосуддя як незаангажованих експертів та професіоналів із позитивним досвідом у цій сфері сприяє розвитку її механізмів. З іншого, враховуючи все ж таки зовнішній характер цих інституцій зостається небезпека реалізації заходів без врахування локальних умов та належної взаємодії із місцевими акторами, що може призвести до негативних наслідків на шляху до примирення.

Отже, нами окреслено головні проблеми, що виникають при реалізації питань гендерної рівності в системі правосуддя України та запропонувати нові механізми в сфері подальшого вдосконалення практики відповідного правозастосування. З'ясовано особливості правосуддя перехідного періоду в умовах війни на Сході України, а відтак правосуддя перехідного періоду покликане відновити гідність потерпілих (жертв), поступово сформувати взаємну довіру між антитетичними спільнотами й сприяти інституційним трансформаціям, необхідним для встановлення нових відносин серед соціуму. Охарактеризовано цінності правосуддя на національному рівні та в контексті міжнародних стандартів у сфері прав й свобод людини, що, з одного боку, залучення міжнародних інституцій до заходів перехідного правосуддя як незаангажованих експертів та професіоналів із позитивним досвідом у цій сфері сприяє розвитку її механізмів. З іншого, враховуючи все ж таки зовнішній характер цих інституцій зостається небезпека реалізації заходів без врахування локальних умов та належної взаємодії із місцевими акторами, що може призвести до негативних наслідків на шляху до примирення.

Таким чином, здійснивши філософсько-правову інституту правосуддя в умовах транзитивного суспільства нами окреслено проблеми впливу гендерної рівності при здійсненні правосуддя, визначено особливості правосуддя перехідного періоду в умовах війни на Сході України та розкрито потенціал міжнародних інституцій в процесі правосуддя перехідного періоду.

ВИСНОВКИ

Актуальність сформульованої теми та її праксеологічна значущість повністю підтверджена у процесі здійсненого дисертаційного Науковий аналіз інституту правосуддя крізь ціннісну призму дозволив сформулювати низку висновків й пропозицій, спрямованих на виявлення й дослідження нових філософсько-правових ідей, а саме:

1. Здійснивши науковознавчий вимір інституту правосуддя у філософії права можемо висновувати, що феномен правосуддя є предметом дослідження цілої низки наукових розвідок. Практично всі науковці, які займаються вивченням будь-яких аспектів судової влади, правової держави, проблем розвитку громадянського суспільства, тією чи іншою мірою розглядають категорію «правосуддя». Консолідовані наукові знання, репрезентовані в наукознавчій основі ціннісного виміру інституту правосуддя в Україні є основою для належного філософсько-правового осмислення цього феномену, уникнення правових помилок, подолання нинішніх проблем у досліджуваній сфері та формулювання пріоритетів перспективного розвитку інституту правосуддя.

2. Проаналізувавши основні підходи щодо розуміння «правосуддя», пропонуємо авторський підхід до дефініції «правосуддя» – це соціальна цінність, визначальна мета й конститутивний напрям держави, що реалізовується виключно судами на основі принципів верховенства права, справедливості, рівності та гуманізму задля гарантування суспільних інтересів й забезпечення прав, свобод та інтересів кожної людини. Отже, соціальна цінність правосуддя полягає в: 1) утвердженні у державі верховенства права; 2) дотриманні принципів справедливості, рівності та гуманізму; 3) гарантуванні прав, свобод й інтересів кожної людини та суб'єкта будь-яких правовідносин; 4) захисті національних і суспільних інтересів; 5) здійсненні відновлювальної функції.

3. Загальнометодологічну основу наукового пошуку у межах ціннісного виміру інституту правосуддя становить філософська методологія як засіб вироблення аксіологічних орієнтацій, об'єднання глобальних й кінцевих цілей. Основним підходом до вивчення проблеми інституту правосуддя є діалектика як науково-філософський метод опису та витлумачення загальних законів розвитку природи, людської свідомості та суспільства. Методологічні засади дослідження ціннісного виміру інституту правосуддя ґрунтуються на принципах, сформульованих на трьох рівнях методології: філософському, загальнонауковому та конкретнонауковому. Основними принципами, що в органічному поєднанні забезпечують розв'язання завдань дисертації є: принцип об'єктивності, принцип детермінізму, принцип історизму, принцип єдності історичного й логічного, принцип достатньої підстави (обґрунтованості), принцип комплексності, принцип системності, принцип цілісності, принцип несуперечливості, принцип рефлексивності, принцип деідеологізації, принцип зв'язку теорії та практики. Наукові підходи дозволяють найбільш повно розглянути проблемність й концептуальне наповнення інституту правосуддя, здійснюється екстраполяція системи ідей конкретно наукового напрямку на предмет дослідження. Розглянуто такі підходи як: системний, синергетичний, герменевтичний, феноменологічний, аксіологічний, антропологічний. Комплекс окреслених нами світоглядних методологічних підходів не є сталим, позаяк має тенденцію до збільшення чи зменшення по мірі поставлених дослідником завдань.

4. Філософсько-правове осмислення генезису правосуддя, дозволяє засвідчити про істотні позитивні видозмінення правосуддя загалом. Воно пройшло шлях вирішення конфлікту (спору) від форми суперництва, бійки, самоуправства до судоговоріння, від інквізиційного, тортурного до змагального процесу, від здійснення правосуддя натовпом, представниками церкви, сувереном до його реалізації професійними учасниками судочинства, які перебувають у певній системі стримувань й противаг між собою та органами законодавчої і виконавчої влади з метою винесення законних, неупереджених і

справедливих судових рішень. Дослідження філософсько-правових основ генезису правосуддя дозволяє відзначити те, що воно залежно від форми посягання на його реалізацію має спосібність змінюватись, так само як і як і живий організм еволюціонує через внутрішній та зовнішній вплив на нього. Це проглядається у появі нових форм здійснення правосуддя, формуванням нових захисних механізмів у системі його здійснення, виникненням нових процедур поза інститутом правосуддя.

5. Проаналізувавши аксіологічний вимір інституту правосуддя, зауважимо нині ж аксіологізм набуває характерологічної особливості в інтегративних концепціях праворозуміння, що пов'язано передусім із поширення доктрини верховенства права. В осмисленні права як ціннісно-нормативної системи є вкрай вагомим питання взаємодії її ціннісної сфери (аксіосфери права) та її нормативного вираження (нормосфери права). Сполучною ланкою цих сфер має бути особливий феномен, який водночас належить і до сфери цінностей, і до сфери норм, традиційно такими феноменами називають державу й верховенство права. Втім, до них слід відносити й інститут правосуддя, який за своєю природою покликаний гармонійно поєднувати ці дві сфери. Окрім того, інститут правосуддя певною мірою поєднує в собі цих два феномена, позаяк він є втіленням правової держави та модусом реалізації верховенства права.

Ціннісний вимір буття верховенства права в інституті правосуддя проявляється в тому, що його зміст виводиться поза межі нормативних приписів, передусім, виражаючись у правозастосуванні та виступає: базисом правової системи для забезпечення справедливості, рівності, розумності, правової визначеності, пропорційності тощо; особливим «проводженням» нормативного змісту фундаментальних прав й свобод, що задекларовані у нормативних конституційних положеннях, через їх захист. Виходячи із таких позицій, верховенство права вважається конститутивною правовою цінністю інституту правосуддя. Інститут правосуддя зобов'язаний діяти виключно на засадах верховенства права, що впровадженні в позитивне право.

Характерологічними ознаками верховенства права в інституті правосуддя є: людиноцентризм; захист прав й свобод людини; розумність; доведеність; загальнообов'язковість; верховенство Конституції.

6. Підходи до експлікації легітимаційних інтенцій справедливості в інституті правосуддя із певним застереженням можна класифікувати як змістовні, формальні та процедурні. Змістовні теорії вибудовують концепцію справедливості (субстанційну) відповідно до принципів, на яких ґрунтується той чи інший соціальний інститут. Субстанційна справедливість є моральним критерієм легітимації соціальних інститутів через погодження передумов щодо спільного блага. Формальна справедливість є справедливістю як правильність, вона ґрунтується на дотриманні принципу «послуху системі»; як безсторонне та послідовне відправлення законів і принципів. Процедурну справедливість виокремлюють у три різновиди: абсолютна – базована на існуванні певної незалежної норми з метою отримання справедливого наслідку; неабсолютна – має незалежний критерій для отримання правильного висновку, втім бракує відповідної процедури (приміром, судовий процес); виключно процедурна – існує із-за наявності коректної або справедливої процедури, яка забезпечує досягнення справедливого результату незалежно від його суті.

Справедливість є однією із основних правових цінностей у здійсненні правосуддя та визначає ціннісну природу самого інституту загалом, тому вважаємо доцільним до ст. 129 Основного Закону додати засаду справедливості, позаяк вона є фундаментальною при здійсненні правосуддя, а її ідеологія чітко простежується як в Конституції, процесуальних кодексах України, так і в міжнародних стандартах права на справедливий суд. А також у всіх процесуальних кодексах України передбачити засаду справедливості як одну зі загальних засад провадження, обов'язково встановивши її застосування у сукупності зі засадою верховенства права, позаяк нині існує проблема її законодавчого визначення.

7. Визначено сучасний концепт правової рівності, який передбачає так звану диференційовану рівність або ж справедливу нерівність, що вбезпечує

баланс можливостей суб'єктів правовідносин. Рівність у здійсненні правосуддя слід розуміти як ідею, що полягає у створенні і поєднанні загальних для усіх учасників судового процесу правових засобів, що становлять основу механізму правового регулювання їх участі у судовому процесі зі системою винятків із загального режиму правового регулювання для певних суб'єктів задля забезпечення практичної рівності їх можливостей стосовно участі в судовому процесі й умов їх реалізації. Рівність у здійсненні судочинства постає як: загальна настанова щодо однакового застосування судом закону до всіх, без винятку, учасників судового процесу; неупереджене ставлення суду до них; забезпечення їм рівних процесуальних прав й недискримінацію (рівність учасників справи перед законом й судом); збалансованість процесуальних можливостей сторін щодо представлення своєї позиції по справі перед судом (тобто, принцип поєднання начал рівноправності сторін й гарантування і забезпечення балансу рівних правових можливостей).

8. Сформульовано основні напрямки реалізації гендерної рівності у сфері правосуддя в Україні, а саме: 1) проєкти гендерної рівності мають реалізовуватись у поєднанні з правовими та інституційними реформами; 2) гендерна модернізація змінить гендерну відповідальність і призведе до кращих змін в сфері професійної участі жінок і, як наслідок, на різних посадах, у тому числі і у сфері правосуддя; 3) у відповідь на пандемію суди в багатьох країнах змінюють свою практику, щоб поліпшити доступ, в тому числі за рахунок впровадження технологій для обміну інформацією та проведення транзакцій, таких як подача петицій і запит охоронних судових наказів; здійснювати сортування під час кризи, приміром, відклавши неекстренні справи і продовживши існуючі судові постанови; 4) вчені констатують значні й довгострокові реформи у сфері реалізації гендерної рівності при здійсненні правосуддя, з огляду на додаткові загрози, пов'язані з пандемією і відповідними економічними наслідками; 5) необхідно проведення оцінки того, чи могли судові заходи у відповідь на пандемію мати заплановані або непередбачені негативні наслідки для жінок, та моніторингу і оцінки нових ініціатив та збору

відповідних даних; 5) ефективність судового захисту прав й свобод жінок і чоловіків у гендерно-чутливих справах можна підвищити шляхом включення відповідних навчальних дисциплін до навчальних програм підготовки суддів; 6) заходи щодо запобігання умов та наслідків соціальної, в тому числі гендерної, стереотипізації в сфері правосуддя вимагають підвищеної уваги з точки зору вдосконалення підготовки суддів, розвитку інфраструктури судів та супутніх установ, а також постійного поліпшення системи правової допомоги суб'єктам правосуддя на основі їх реальних потреб; 7) ставлення до ЄСПЛ відносно практики розгляду справ щодо гендерної дискримінації має бути не як до декларативного положення, а як до певних механізмів і способів правового захисту; 8) імплементуючи іноземний досвід врегулювання гендерної організації судочинства, пропонується: включити експертів з гендерних питань до складу Комісії з питань правової реформи при Президентові України, Комітету з питань правової політики і правосуддя Верховної Ради України, Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та Вищої ради правосуддя; передбачити квоти з метою забезпечення рівного представництва суддів-жінок; забезпечити створення механізмів контролю з боку омбудсмена України відносно застосування законодавства з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків; забезпечити організацію наукових і експертних досліджень з гендерної проблематики суддівської діяльності.

9. Доведено, що правосуддя перехідного періоду покликане відновити гідність потерпілих (жертв), поступово сформувати взаємну довіру між антитетичними спільнотами та сприяти інституційним трансформаціям, необхідним для встановлення нових відносин серед соціуму. Це є необхідним для утвердження верховенства права в контексті відмови від практик, що дозволяли повну чи часткову безкарність. Як засвідчив досвід, ефективність впровадження механізмів правосуддя перехідного періоду передусім залежить від обізнаності у застосуванні кейсів міжнародної практики, що дозволяє знизити ймовірність виникнення певних помилок. Тому, для формування надійної політики у постконфліктному суспільстві слід залучати громадськість,

а також й безпосередньо самих постраждалих (жертв) щодо вироблення спільних концепцій і законодавчого нормативу.

Висновується, що правосуддя перехідного періоду фактично вже діє в Україні, втім правоохоронна система постала перед цілою низкою проблем, які вона не в змозі подолати у силу непристосованості національного законодавства. Для ефективного забезпечення всіх етапів правосуддя перехідного періоду у контексті війни на Сході України вважаємо за необхідне: провести ґрунтовний аналіз принципів й позитивного досвіду впровадження моделей правосуддя перехідного періоду, які реалізуються у зарубіжних країнах; здійснити належну фахову оцінку основних проблем України, що торкаються сфери застосування правосуддя перехідного періоду; всебічно проаналізувати елементи правосуддя перехідного періоду, що нині вже імплементовані у діяльність органів влади України; оцінити ресурси та визначити програми, що можуть бути залучені до імплементатії правосуддя перехідного періоду в Україні.

10. З'ясовано, що основна роль міжнародних інституцій в перехідному правосудді є в тому, що у разі невиконання державою міжнародних зобов'язань в межах своєї юрисдикції щодо притягнення винних до відповідальності, міжнародне співтовариство може застосувати заходи для забезпечення реалізації такого правосуддя. Однак, міжнародне втручання до механізмів перехідного правосуддя певної держави не завжди є перевагою, позаяк не завжди сприймається локальним соціумом й розуміється як іноземна експансія. Окрім цього, підтримка міжнародних організацій також може впливати на збереження чинної влади, яка використовує це як аргумент до певних своїх дій, не погоджених із ендемічним громадянським суспільством. Міжнародний інтерес до перехідної справедливості теж може завчасно активізувати процеси боротьби з минулим, коли суспільство не буде до цього підготоване. Це може дискредитувати перехідну справедливість та зробити її нездійсненною в майбутньому, в більш актуальному часі.

Отже, з одного боку залучення міжнародних інституцій до заходів перехідного правосуддя як незаангажованих експертів та професіоналів із позитивним досвідом у цій сфері сприяє розвитку її механізмів. З іншого, враховуючи все ж таки зовнішній характер цих інституцій зостається небезпека реалізації заходів без врахування локальних умов та належної взаємодії із місцевими акторами, що може призвести до негативних наслідків на шляху до примирення.

У зв'язку із багатоаспектністю вивчення ціннісного виміру інституту правосуддя та неоднозначністю підходів до його розуміння, вважаємо, що окреслена нами проблематика лише започатковується у таких методологічних вимірах та потребує перспективних напрацювань як у галузі філософії права, практичної філософії, так і в інших галузях права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин А. О граде Божьем. Кн. XVIII-XXII. URL: https://www.civisbook.ru/files/File/Avgustin_18-22.pdf (дата звернення 22.02.2020)
2. Авдеенко Н. И. Механизм и пределы регулирующего воздействия гражданского процессуального права. Л.: Изд-во ЛГУ. 1969. 72 с.
3. Антонов М. В. Ганс Кельзен (1881 – 1973 pp.): основные вехи интеллектуального пути. *Право: журнал высшей школы экономики*. 2013. №1. С. 3–15.
4. Аристотель. Политика. Пер. С. А. Жебелев. Москва: АСТ, 2016. Кн. 2. Разд. V. 384 с.
5. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4. Пер. с древнегреч. ; общ. ред. А. И. Доватура. Москва: Мысль, 1983. 830 с.
6. Асмус В. Ф. История античной философии. Москва: Высшая школа, 1965. 320 с.
7. Багрій О. І. Доктрина верховенства Конституції України (за матеріалами практики Конституційного Суду України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Держ. ВНЗ «Ужгород. нац. ун-т» М-ва освіти і науки України. Ужгород, 2016. 239 с.
8. Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні. За заг. ред. А. П. Бущенко, М. М. Гнатовського. Київ: «РУМЕС», 2017. 592 с.
9. Байтин М. И. Право и правовая система : вопросы соотношения. *Право и политика*. № 4. 2000. URL: http://elib.org.ua/politics/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1096455132&archive (дата звернення 12.03.2020)
10. Барак А. Судейское усмотрение. Пер. с англ. Москва: НОРМА, 1999. 376 с.

11. Батиев Л. В. Закон и право в философии Аристотеля. *Правоведение*. 2004. № 3. С. 165–178.
12. Бачинин В. А. Философия права и преступления. Харьков: Фолио, 1999. 607 с.
13. Баштанник А. Г., Баштанник В. В. Механізми державного регулювання трансформаційних процесів у системі судової влади України. *Аспекти публічного управління*. 2013. № 1. С. 46–51.
14. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях. Пер. с итал. Киев: Ин Юре, 2014. 240 с.
15. Бігун В. С. Філософія правосуддя як напрям філософії права. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 4. С. 19–26.
16. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення. Київ, 2011. 303 с.
17. Бігун В. Філософсько-правове осмислення правосуддя (щодо розмежування понять «судочинство» і правосуддя». *Вісник Львівського Університету. Серія юридична*. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2009. Вип. 48. С. 21–27.
18. Бліхар В. С. Ієрархія цінностей як життєво значима засада формування особистості. URL: <http://www.stattionline.org.ua/vornka/38/3396-iyerarxiya-cinnostej-yakzhittyevo-znachima-zasada-formuvannya-osobistosti.html> (дата звернення: 25.10.2020).
19. Бобринский Н. А. Правовые основы правосудия переходного периода в документах ООН. *Библиотека криминалиста*. 2014. № 5. С. 31–38.
20. Боброва Ю. Ю. Гендерний аспект суддівської діяльності (теоретико-правовий вимір): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Приват. ВНЗ «Ун-т Короля Данила». Івано-Франківськ, 2020. 36 с.
21. Боднар С. Б. Поняття рівності у філософії права. *Проблеми філософії права*. 2005. Том III. № 1–2. С. 311–317.
22. Боднар С. Б. Рівність у праві – справедлива нерівність. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2006. Вип.11. С. 24–27.

23. Боднар С. Б. Рівність як категорія філософії права: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.12. Львів, Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. 22 с.
24. Бокало Н. І. До питання генези ідеї рівності в праві: філософсько-правовий вимір. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія «Юридична»*. 2013. № 3. С. 419–428.
25. Боргош Ю. Фома Аквинский. Москва: Мысль, 1975. 182 с.
26. Бринцев В. Д. Стандарти правової держави: втілення у національну модель організаційного забезпечення судової влади. Харків: Право, 2010. 464 с.
27. Брынцев В. Д. Судебная власть (правосудие). Итоги реформ 1992–2003 гг. на Украине. Харьков: Ксилон, 2004. 224 с.
28. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. Под ред. и с пред. В. А. Томсинова. Москва: Зерцало, 2003. 464 с.
29. Величко О. І. Правосуддя як основна функція судової влади в Україні: поняття його та соціальна цінність. *Європейські перспективи: науково-практичний журнал*. 2013. № 13. С. 70–73.
30. Вирок Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької області від 17.12.2014 року у справі № 263/10852/14-к. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42079664> (дата звернення: 13.12.2020).
31. Владимиров Л. Е. Суд присяжных. Условия действия института присяжных и метод разработки доказательств. Харьков : Унив. тип., 1873. 255 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/index.php?option=com_k2&view=item&id=759:volodymyrov-leonid-yevstakhiiovych&Itemid=236 (дата звернення: 25.10.2022).
32. Вовк В. М. Бівалентність римської правової реальності. Полтава: Полтавський літератор, 2011. 351 с.
33. Воронов А. В. Принципы гражданского процесса: прошлое, настоящее, будущее. Москва: Городец, 2009. 494 с.
34. Воскобитова, Л. А. Теоретические основы судебной власти : учебник. Москва: Норма : ИНФРА-М, 2020. 288 с.

35. Гадамер Х. Г. Истина и метод : основы философской герменевтики. Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова : пер. с нем. Москва: Прогресс, 1988. 704 с.
36. Ганзицька Т. С., Кричун Ю. А. Ідея гендерної рівності: історіографічний аспект. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 15–17.
37. Гегель Г. Политические произведения. Москва: Наука, 1978. 438 с.
38. Гегель Г. Сочинения. Москва, Ленинград: Соцекгиз, 1934. Т. VII: Философия права. 372 с.
39. Герасіна Л. М., Данильян О. Г., Дзюбань О. П. Правосвідомість і правова культура як базові чинники державотворчого процесу в Україні. Харків: Право, 2009. 352 с.
40. Гоббс. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Правовая мысль: Антология. Автор составитель В. П. Малахов. Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 1016 с.
41. Головатий С. П. Верховенство права: Монографія: У 3-х кн. Київ: Видавництво «Фенікс», 2006. LXIV; 1747 с.
42. Городовенко В. В. Актуальні проблеми забезпечення відкритості судової влади. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 12. С. 22–27.
43. Городовенко В. В. Верховенство права як фундаментальний принцип судової влади. *Часопис Академії адвокатури України*. 2012. №14. С. 01–07.
44. Городовенко В. В. Належна правова процедура як загальновизнаний стандарт функціонування судової влади. *Адвокат*. 2012. № 5. С. 12–17.
45. Городовенко В. В. Принцип гласності та відкритості у вітчизняному судочинстві: проблеми реалізації. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 9. С. 38–43.
46. Городовенко В. В. Принцип справедливості судової влади: загальнотеоретичні аспекти. *Адвокат*. 2012. № 2. С. 20–24.

47. Городовенко В. В. Реалізація принципу верховенства права у цивільному судочинстві в умовах реформування правосуддя. *Право України*. 2018. № 3. С. 65–78.
48. Городовенко В. В., Ткачук О. С. Актуальне навчальне видання з питань організації та функціонування судової системи України. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 2. С. 271–274.
49. Городовенко В. Засади побудови судової системи України. *Юридична Україна*. 2012. № 9. С. 78–86.
50. Городовенко В. Незалежність суддів і самостійність судів у контексті нового етапу судово-правової реформи. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 3. С. 206–215.
51. Городовенко В. Принцип державної мови судочинства і діловодства в судах України: проблеми правозастосування. *Вісник Академії правових наук України*. 2011. № 4. С. 161–169.
52. Городовенко В. Принцип обов'язковості судового рішення. *Вісник академії правових наук України*. 2012. № 1. С. 160–173.
53. Гражданский процесс : учебник. 5-е изд., перераб. и доп. / отв. ред. проф. В. В. Ярков. Москва : Волтерс Клувер, 2004. 720 с.
54. Гражданский процесс. Хрестоматия : учебное пособие. Под ред. М. К. Треушникова. Москва: Городец, 2005. 896 с.
55. Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика: монографія. Київ: «Хай-Тек Прес», 2018. 560 с.
56. Гриценко В. В. Сутність і категоріальна відмінність понять «інститут» та «інституція». URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vdnuet/econ/2009_4/6.pdf (дата звернення 04.03. 2021).
57. Грищук В. К. Философско-правовая парадигма ответственности человека. Хмельницкий: Хмельницкий ун-т управ. и права, 2015. 640 с.
58. Грищук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми. Київ: Атіка, 2007. 432 с.

59. Грищук О. В. Окремі теоретичні аспекти питання довіри до суду у суспільстві, що трансформується. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.). Редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відпов. секр.) та ін. Київ: Видавництво ВАІТЕ, 2020. С. 19–23.

60. Грищук О. В. Принцип гуманізму в праві. *Антропология права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: статті учасників IX Міжнародного круглого столу (м. Львів, 6 – 7 грудня 2013 р.). Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2014. С. 73–81.

61. Грищук О. В. Філософія конституційних цінностей. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.

62. Грищук О. В., Попов Д. І. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. 320 с.

63. Гроций Г. О праве войны и мира. Москва: Ладомир, 1994. 868 с.

64. Гураленко Н. А. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання. Міністерство освіти і науки України, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2017. 393 с.

65. Гураленко Н. А. Ціннісно-сміслові константи суддівського пізнання: дисерт. на здоб. наук. ступеня доктр. юрид. н. Чернівці, 2016. 393 с.

66. Гусаров К. В. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядках. Харків: Право, 2010. 352 с.

67. Гусейнов А. А. Золотое правило нравственности. Москва: Молодая гвардия, 1988. 271 с.

68. Гуценко К. Ф., Ковалев М. А. Правоохранительные органы. Под од. ред. К. Ф. Гуценко. Москва: Зерцало, 1997. 400 с.

69. Дашковська О. Гендерна рівність у системі демократичних принципів організації суспільства. *Право України*. 2009. № 12. С. 134–139.

70. Демиденко Г. Г. Суд над Сократом: научно-популярный очерк. Харьков: Право, 2018. 568 с.

71. Джефрі Р. Злочини проти людства: боротьба за правосуддя в усьому світі. Пер. з англ. Г. Є. Краснокутського; наук. ред. М. О. Баймуратов. Одеса: Бахва, 2006. 628 с.
72. Доннеллі Дж. Культурний релятивізм та універсальні права людини. *Права людини: концепції, підходи, реалізація*. Пер. з англ. Під ред. Б. Зізік. Київ: Вид-во «Ай Бі», 2003. С.129–144.
73. Дрёмина-Волок Н. В. К вопросу об историософии международного антидискриминационного права: равенство, справедливость и проторасизм в философии Древней Греции. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* 2011. Вип. 60. С. 399–406.
74. Евсеев А. Гибридные суды как институт транзитивного правосудия. *Международное правосудие*. 2017. № 3(23). С.47–61.
75. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства, Київ, 2015. 708 с.
76. Завадская Л. Н. Становление независимой и самостоятельной судебной власти (государственно-правовой аспект). *Теория права: новые идеи*. Москва, 1992. Вып. 2. С. 52–64.
77. Загайнова С. Судебные акты в гражданском и арбитражном процессе. Москва: Волтерс Клувер, 2007. 400 с.
78. Загальна декларація прав людини від 10. 12. 1948 р., проголошена Генеральною Асамблеєю Організацій Об'єднаних націй. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 11.12.2020).
79. Загальна теорія права: підручник. За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.
80. Загальні принципи політики ЄС щодо підтримки правосуддя перехідного періоду. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pidhody-es-do-pravosuddya-u-period-konfliktu-ta-perehidnyj-period/> (дата звернення: 21.11.2020).
81. Закон України «Про Вищу раду правосуддя» від 21.12.2016 р. № 1798-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 7-8. Ст. 50. *База даних*

«Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19/stru> (дата звернення: 28.10.2020).

82. Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків в Україні». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 12.01.2021).

83. Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні». База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 12.01.2021).

84. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Відомості Верховної Ради. 2016. № 31. Ст.545. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19> (дата звернення: 28.10.2020).

85. Закон України «Про судоустрій України». Відомості Верховної Ради. 2002, № 27-28. Ст.180. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3018-14> (дата звернення: 27.10.2020).

86. Звіт «Суддівська етика – принципи, цінності та якості». Генеральна Асамблея Європейської мережі рад юстиції, 2010. URL: <http://ccl.org.ua/wp-content/uploads/2013/12/UEvropеjski-ta-mizhnarodni-standarti-u-sferi-sudochinstva.pdf> (дата звернення: 01.11.2020).

87. Звіт Генерального секретаря про роботу Організації. URL: <https://ukraine.un.org/uk/93805-zvit-generalnogo-sekretarya-pro-robotu-organizacii> (дата звернення: 21.11.2020).

88. Здрок О. Н. Гражданский процесс зарубежных стран : учебное пособие. Москва: Изд-во деловой и учебн. лит-ры, 2005. 176 с.

89. Зуев С. Э. Культурные сети (опыт проблемного анализа). *Експерт*. 2002. № 22 (329). 10 июня.

90. Ивин А. А. Интеллектуальный консенсус исторической эпохи. *Познание в социальном контексте*. Под общ. ред. В. А. Лекторского, И. Т. Касавина. Москва, 1994. С. 80–105.

91. Ивин А. А., Никитина И. П. *Философия : учебник для академического бакалавриата*. Москва: Юрайт, 2016. 478 с.
92. Иеринг Р. фонъ. *Борьба за право*. Пер. с нем. П. П. Волкова. Москва: изд. К. Т. Солдатенкова, 1874. 80 с. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008520208> (дата звернення: 23.01.2021).
93. Иконникова Г. И., Ляшенко В. П. *Философия права: учебник*. Москва: Юрайт, 2010. 351 с.
94. Илюхина В. А. Основные положения преобразования судебной части в России 1862 г. об институте мировых судей. *Вестник Владимирского юридического института*. 2009. № 4. С. 181–184.
95. Ионин Л. Г. *Социология культуры*. Москва: Логос, 1996. 340 с.
96. Иванов В. М. Нюрнберзький процес: історичне та правове значення (до 70-річчя Міжнародного військового трибуналу). *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 24–28.
97. Ігонін І. Функції судової влади. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 2. С. 167–169.
98. Інструменти забезпечення панування права в постконфліктних державах. *Заходи судового переслідування*. URL: https://www.irf.ua/content/files/choice_justice.pdf (дата звернення: 21.11.2020).
99. Ірха Ю. Б. Сучасні підходи до розуміння поняття «доступ до правосуддя». *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.)*. Редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відпов. секр.) та ін. С. 26–30.
100. Кант И. *Критика чистого разума*. Москва: Наука, 1999. 655 с.
101. Кант И. *Сочинения: в 6-ти т. Т. 4. Ч. 2*. Москва: Мысль, 1965. 477 с.
102. Кармадонов О. А. Роль и место символа в социологии Толкотта Парсонса. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2004. Т. VII. № 3. С. 73–88.

103. Карпов Н. С., Бахин В. П. Судить должны профессионалы, а не дилетанты (Суд присяжных давно надо заменить коллегией профессиональных судей). *Закон и жизнь*. 2010. № 10. С. 29–31.
104. Карташов В. Н. Правоприменительная практика в социалистическом обществе. Ярославль, 1986. 86 с.
105. Кельзен Г. Судебный контроль законодательства: сравнительное исследование австрийской и американской конституции. *Правоведение*. 2012. № 2. С. 190–202.
106. Кивалов С. В. Судебная реформа в Украине: разочарования и надежды. Одесса: Юридична література, 2010. 311 с.
107. Кисельова О. Гендерний вимір пандемії COVID-19. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/Presentation__COVID.pdf (дата звернення: 21.02.2021).
108. Кистяковский А. Ф. Исследование о смертной казни. Санкт-Петербург: изд. Л. Ф. Пантелеева, 1896. 353 с.
109. Кіс О. Фемінізм у незалежній Україні: еволюція сприйняття. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=5505> (дата звернення: 21.02.2021).
110. Коваль А. А. Чинники емоційного вигорання особистості судді, які негативно відбиваються на якості правосуддя. *Право і Безпека*. 2016. № 2. С. 124–129.
111. Кодекс суддівської етики. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#Text> (дата звернення: 01.11.2020).
112. Кодекс України про адміністративні правопорушення. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 22.01.2021).
113. Конвенція про захист прав людини та основних свобод, 04.11.1950 р. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 11.12.2020).

114. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. Харьков: Консум, 2000. 176 с.
115. Константи́й О. Щодо проблеми правової культури суддів як умови забезпечення прав і свобод особи в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 1 (52). С. 57–66.
116. Конституционные основы правосудия в СССР. Ларин А. М., Мельников А. А., Петрухин И. Л., Савицкий В. М., и др.; под ред. В. М. Савицкого. Москва: Наука, 1981. 360 с.
117. Конституція України. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 15.10.2020).
118. Копенгагенські критерії членства в Європейському Союзі. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TM025037> (дата звернення: 21.11.2020).
119. Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. Москва: Мысль, 1974. 566 с.
120. Короєд С. О., Кресіна І. О., Прилуцький С. В. Концепція реформування судової влади України. *Судова апеляція*. 2015. № 3. С. 6–34.
121. Корчевна Л. О., Короленко І. М. Створення вищої ради правосуддя України в контексті посилення незалежності судової влади. *Вісник Одеського національного університету. Правознавство*. 2019. Т. 24. № 2(35). С. 50–57.
122. Коряченко А. О. Генезис поглядів щодо змісту ідеї рівності. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Випуск 5. Том 1. С. 33–36.
123. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 3–11.
124. Костицький М. В. Філософські та наукознавчі проблеми юриспруденції (як науково-практичного комплексу) та окремих галузей юридичної науки. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 3–11.

125. Костицький М. В. Філософські та психологічні проблеми юриспруденції: Вибрані наукові праці. Кн. 1. Чернівці : Рута, 2009. 580 с.
126. Кошова О. В. Судова влада як соціокультурний феномен. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12. Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2016. 19 с.
127. Кривонос Р. Міжнародна співпраця як об'єкт наукового дослідження. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 38-39. С. 23–31.
128. Крижова О. Г. Незалежність судової влади та суддів у контексті реалізації принципу верховенства права. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету: серія: Право*. 2017. Т. 1. Вип. 45. С. 15–18.
129. Кримінальний кодекс України. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 23.01.2021).
130. Кримінальний процесуальний кодекс України № 4651-VI, 13.04.2012. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 11.12.2020).
131. Кройтор В. А. Принцип поєднання начал рівноправності сторін та забезпечення балансу їх рівних правових можливостей. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2017. № 5 (21). pp. 78–84.
132. Курс цивільного процесу: підручник. В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
133. Лазарева В. А. Судебная власть и ее реализация в уголовном процессе. Самара: Изд-во «Самарский университет», 1999. 136 с.
134. Леськів С. Р. Правовий статус суддівського самоврядування України в контексті забезпечення професійних прав суддів: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Львівський університет бізнесу та права. Львів, 2016. 196 с.
135. Литвинов О. Про культурологічний методологічний інструментарій у правознавстві (спроба філософсько-правових міркувань). *Право України*. 2011. № 8. С. 151–160.

136. Личенко І. О. Судові органи як суб'єкти адміністративно-правового захисту законних інтересів громадян України у сфері власності. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 103–106.
137. Логінова Н. М. Дискреційні повноваження судді: правові та моральні аспекти. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*: збірник наук. праць. Одеса: Міжнародний гуманіт. ун-т, 2014. № 11. Том 1. С. 166–167.
138. Локк Д. Два трактата о правлении. Сочинения: в 3-х т. Москва: Мысль, 1988. Т. 3. 668 с.
139. Локк Дж. О государственном правлении. *Локк Дж. Избранные философские произведения* : в 2 т. Москва, 1960. Т. 2. С. 3–138.
140. Луцький Р. Розвиток принципу рівності в сучасному позитивному праві. *Принцип рівності у праві: теорія і практика*: монографія. За заг. ред. Н. М. Оніщенко. Київ : Юрид. думка, 2014. С. 94–115.
141. Лютер М. Различие между Законом и Евангелием: проповедь Мартина Лютера 1 января 1532 года. URL: <http://www.reformed.org.ua/2/207/Luther> (дата звернення: 22.01.2021).
142. Люхтерхандт О. До проблеми гармонізації законодавства України з Європейською конвенцією про захист прав і основних свобод людини. *Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом*: матеріали науково-практичної конференції Інституту законодавства Верховної Ради України. Київ, 1998. С. 57–58.
143. Максимов С. Правовая реальность: опыт философского осмысления. Харків: Право, 2002. 328 с.
144. Малинова И. П. Философия права и юридическая герменевтика. Москва: Норма : ИНФРА-М, 2013. 176 с.
145. Малишев Б. Судова правотворчість як засіб досягнення мети правосуддя. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2011. № 1 (5). С. 47–62.
146. Малишев Б. Судовий прецедент і стиль юридичного мислення. *Проблеми філософії права*. Т. II. Київ; Чернівці : Рута, 2004. С. 142–147.

147. Малько А. В., Михайлов А. Е., Невважай И. Д. Правовая жизнь: философские и общетеоретические проблемы. *Новая правовая мысль: науч.-аналит. журнал*. 2002. № 1. С. 4–12.
148. Марач В. Г., Матюхин А. А. Методологические проблемы изучения и формирования политико-правового пространства. *Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник 2003–2005*. Москва, 2006. С. 292–308.
149. Марк Туллий Цицерон. О пределах блага и зла. Парадоксы стоиков. Москва: Российский государственный гуманитарный университет, 2000. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1414890001> (дата звернення: 22.01.2021).
150. Мартышкин В. Н. Нравственное представление о суде, судьях и правосудии в контексте эволюции правовой культуры в России. *Lingvoscience*. 2017. № 3. С. 49–57.
151. Марченко М.Н. Сравнительное правоведение. Учебник для юридических вузов. Москва: Зерцало, 2001. 560 с.
152. Меліхова Ю. А. Морально-професійна культура судді: історія і сучасність: монографія. Харків : Право, 2015. 224 с.
153. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16.12.1966, прийнятий Генеральною Асамблеєю Організацій Об'єднаних націй, ООН A/RES/2200 A (XXI). *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 11.12.2020).
154. Мірило правовладдя. Ком. С. П. Головатого. Київ: ВАІТЕ, 2016. 164 с.
155. Мірошніченко С. С. Судова влада в Україні: проблеми протидії злочинним посяганням на правосуддя. Київ: ПАТ «ПВК «Десна», 2013. 664 с.
156. Монтень М. Опыты: Сборник эссе: в 3 кн. Кн. 1-2. Пер. со старофранц. Мн.: ООО «Попурри», 2004. 690 с.
157. Монтень М. Опыты: Сборник эссе: в 3 кн. Кн. 3. Пер. со старофранц. Мн. ООО «Попурри», 2004. 464 с.
158. Монтескье Ш. Л. Избранные произведения о духе законов. URL: <http://lex.am/docs/sharle.pdf> (дата звернення: 22.01.2021).

159. Монтескьє Ш. Л. О духе законов. Избранные произведения. Москва: Госполит.-издат, 1955. 800 с.
160. Москвич Л. М. Особистісні якості судді в системі забезпечення ефективності судової системи. *Держава і право*. 2009. Вип. 45. С. 201–207.
161. Москвич Л. М. Суспільна довіра до суду як показник ефективності судової влади. *Вісник Верховного Суду України*. 2011. № 2 (126). С. 25–30.
162. Назаров І. В. Вища рада правосуддя в системі забезпечення незалежності суддів в Україні. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 18–19 жовтня 2018 р.)*; редкол.: О. В. Щербанюк (голова), А. С. Цибуляк-Кустевич (відпов. секр.) та ін. Чернівці, 2018. С. 25–26.
163. Назаров І. В. Правовий статус Вищої ради юстиції: дис. ... канд. юрид. наук. Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого. Харків, 2005. 200 с.
164. Невідомий В. І. Самоорганізація правової реальності та легітимність Основного Закону. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2011. 375 с.
165. Нерсесянц В. С. Философия права: Учебник для вузов. Москва: Норма, 2005. 656 с.
166. Нефедьев Е. А. Учебник русского гражданского судопроизводства. Гражданский процесс. Хрестоматия : учеб. пособие. под ред. М. К. Треушникова. Москва: Городец, 2005. 896 с.
167. Овсяннікова О. Транспарентність судової влади: поняття та зміст. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 4(55). С. 228–237.
168. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. URL: http://ozhegov.info/slovar/?q=%D0%9F*&pg=142&ind=N (дата звернення: 11.12.2020).
169. Оксамитна С. М. Гендерні ролі та стереотипи. *Основи теорії гендеру: навчальний посібник*. Відп. ред. М. М. Скорик; редкол.: В. П. Агеєва, Л.С. Кобелянська, М. М. Скорик. Київ : К.І.С., 2004. С. 156–180.

170. Омельчук О. М. Право і мораль як регулятори поведінки людини. *Право і безпека*. Харків: Харківський національний ун-т внутрішніх справ, 2012. № 5. С. 25–28.
171. Опришко В. Ф. Теоретичні та практичні аспекти механізму гармонізації законодавства України з міжнародним правом. *Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: Матеріали наук.-практ. конф.*, м. Київ, жовтень 1998 р. Київ, 1998. С. 11–25.
172. Остафійчук Л. А. Проблеми доступу до правосуддя. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.)*. Редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відпов. секр.) та ін. С. 30–33.
173. Павко А. Право як соціокультурний феномен. *Віче*. 2011. № 13. С. 20–23.
174. Паперняк О. В. Потенціал міжнародних інституцій в процесі правосуддя перехідного періоду: теорія і практика. URL: <https://core.ac.uk/reader/323526690> (дата звернення: 21.11.2020).
175. Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 1. С. 338–343. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkur_2012_1_86 (дата звернення: 18.10.2020).
176. Петінова О. Б. Проблема цінності в філософії. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 36. С. 183–188.
177. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України*. 2010. № 3. С. 24–35.
178. Платон. Держава. Пер. з давньогрец. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с.
179. Платон. Собр. соч. в 4-х т. Т. 1. Москва: Мысль, 1990. 864 с.
180. Погорілко В. Ф., Федоренко В. Л. Конституційне право України. За заг. ред. В. Л. Федоренка. 4-е вид., перероб. і доопр. Київ: Ліра-К, 2012. 576 с.

181. Погребняк С. Втілення принципу рівності в юридичних актах. *Вісник Академії правових наук України*. 2006. № 3 (46). С. 8–20.
182. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків: Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2008. 240 с.
183. Постанова Верховного суду України від 20 січня 2016 року у справі № 6-2940цс15 URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/ECBB95B6B2CC9DCCC2257F490047C898](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/ECBB95B6B2CC9DCCC2257F490047C898) (дата звернення: 13.12.2020).
184. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/930-2020-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.01.2021).
185. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення. Відп. ред. В. С. Бігун. Київ: Реферат, 2009. 316 с.
186. Правосудие укрепляет суверенную власть. URL: http://otlichnik.biz/load/estestvenno_nauchnye_predmety/filosofija/pravosudie_ukrepljaet_suverennuju_vlast_lt_span_lt_p/28-1-0-155 (дата звернення: 25.10.2020).
187. Про амністію у 2014 році: Закон України від 08.04.2014 №1185-VII. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1185-18> (дата звернення: 13.12.2020).
188. Про затвердження Державної програми з утвердження гендерної рівності в українському суспільстві на період до 2010 року. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1834-2006-%D0%BF#Text> (дата звернення: 12.01.2021).
189. Проблеми імплементації змін до Конституції України щодо правосуддя та статусу Конституційного Суду України: видання, підготовлене за спільним проектом Центра Разумкова, Німецького Фонду міжнародного

правового співробітництва та Проекту Ради Європи «Підтримка впровадження судової реформи в Україні». Автор-укладач Мусіяка В. К.: Заповіт, 2017. 188 с.

190. Проблеми теорії та практики цивільного судочинства. В. В. Комаров, В. І. Тertiшніков, В. В. Баранкова та ін.; за заг. ред. професора В. В. Комарова. Харків: Харків юридичний, 2008. 928 с.

191. Проблемы транспарентности правосудия. Ред. сост. Е. Б. Абросимова, С. Л. Чижков. Москва: ЛексЭст, 2005. 328 с.

192. Рабінович П. Природне право: діалектика приватного й публічного. *Право України*. 2004. № 9. С. 61–63.

193. Рабінович П. М. Законодавство України та норми міжнародного права: критерії відповідності. Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом: Матеріали наук.-практ. конф., м. Київ, жовтня 1998 р. Київ, 1998. С. 251–256.

194. Рабінович С. П. Природно-правові підходи в юридичному регулюванні. Львів : Львівський державний ун-т внутр. справ, 2010. 576 с.

195. Райгородский Д. Я. Психология и психоанализ власти : в 2 т. Москва: Бахрах, 1999. Т. 1. 1999. 608 с.

196. Рачинський А. П., Огілько О. В. Незалежність суддів як передумова функціонування самостійної й авторитетної судової влади, що відповідає європейській системі цінностей та стандартів захисту прав людини. *Вісник НАДУ при Президентіві України*. 2016. № 1. С. 66–74.

197. Резник Ю. М. Социокультурный подход как методология исследований. *Вопросы социальной теории*. 2008. Т 2. Вып. 12. С. 305–324.

198. Рекецька І. Р. Судова влада в контексті демократичної трансформації українського суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Нац. ун.-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2003. 16 с.

199. Римський статут міжнародного кримінального суду. *База даних «Законодавство України» / ВР України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 21.11.2020).

200. Рікер П. Право і справедливість. Пер. з фр. Київ: Дух і літера, 2002. 216 с.
201. Рішення Жовтневого районного суду м. Маріуполя Донецької області від 08.07.2015 року у цивільній справі № 263/10514/14-ц URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/46572194> (дата звернення: 13.12.2020).
202. Рішення Конституційного Суду №8-рп/2002 від 07.05.2002, №15-рп/2002 від 09.07.2002. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-02#Text> (дата звернення: 15.10.2020).
203. Рішення Конституційного Суду України № 9-рп/2012 від 12 квітня 2012 року. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12> (дата звернення: 25.12.2020).
204. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 року № 15-рп/2004 щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/504> (дата звернення: 11.12.2020).
205. Розин В. М. Что такое право и как оно возникло. Право и политика: *Международ. науч. журнал.* 2000. № 1. URL: https://nbpublish.com/library_read_article.php?id=-90 (дата звернення: 11.12.2020).
206. Романяк, О. Гендерна рівність та справедливість у Республіці Білорусь. URL: <https://rm.coe.int/prems-189819-rus-2019-gender-ok-web/16809ef14a> (дата звернення: 12.01.2021).
207. Роулз Дж. Теория справедливости. Перевод на русский язык: В. В. Целищев при участии А. А. Шевченко и В. Н. Карповича. Научный редактор: В. В. Целищев. Новосибирск: 1995. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6642> (дата звернення: 13.12.2020).
208. Рудень Д. С. Реалізація конституційних цінностей правосуддя в аспекті становлення правової державності в Україні. *Вісник Харківського*

національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». 2018 р. Вип. 26. С. 176–179.

209. Саленко О.В. Гармонізація законодавства України про судоустрій і статус суддів із міжнародними стандартами. Київ: Алерта, 2016. 276 с.

210. Самохвалов В. П. Загальна теорія судової влади: системно-правові аспекти розвитку: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. України. Київ: Юстініан, 2010. 135 с.

211. Сахнова Т. В. Курс гражданского процесса: теоретические начала и основные институты. Москва: Волтерс Клувер, 2008. 696 с.

212. Святий Августин. Сповідь. Пер. з латин. Ю. Мушака; післямова С. Здіорука. Київ: Основи, 1999. 319 с.

213. Селіванов А. Судова влада в правовій державі: нові принципи забезпечення ефективності. *Віче*. 2010. № 16. С. 12–14.

214. Селіванов А. Судове право як самостійна галузь системи сучасного українського права. *Право України*. 2015. № 3. С. 9–17.

215. Семенюк І. Я. Моральні засади діяльності інституту адвокатури: теоретико-правовий аспект: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права, історія політичних і правових вчень; Міністерство освіти і науки України, Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2016. 240 с.

216. Сердюк О. В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: пізнання соціальності права. Харків: Яшма, 2007. 320 с.

217. Симон Ю. С. Переосмислення класичної методології пізнання історичного розвитку права в процесі формування некласичної пізнавальної парадигми. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2013. № 1–2. С. 157–165.

218. Сметаняк А. Я., Куличенко В. Актуальность социокультурной парадигмы исследования понимания права. URL: <http://www.sworld.com.ua/index.php/uk/legal-and-political-science> (дата звернення: 28.10.2020).

219. Смирнов А. В. Транспарентность судебной власти: политикоправовой анализ. Проблемы транспарентности правосудия. Москва, 2005. С. 13–30.

220. Смокович М. Судова влада: місце в суспільстві та судовий контроль. *Юридична Україна*. 2012. № 10. С. 103–106.

221. Смородинський В. С. Судова влада в Україні (загальнотеоретичні проблеми) : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2001. 170 с.

222. Стефанчук М. М. Реформування системи правосуддя в Україні: сучасні виклики. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.). Редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відпов. секр.) та ін. С. 47–51.

223. Стратегія розвитку судової системи в Україні на 2015 – 2020 роки. URL:

<http://nsj.gov.ua/files/1467884108%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%8F%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D1%81%D1%83%D0%B407.pdf>

(дата звернення: 12.01.2021).

224. Суд и правосудие в СССР. Под ред. Б. А. Галкина. Москва: Юрид. лит., 1981. 320 с.

225. Судебная власть Абова Т. Е., Абросимова Е. Б., Боровский М. В., Булаковский С. В., и др.; Отв. ред.: Петрухин И.Л. Москва: ООО «ТК Велби», 2003. 720 с.

226. Сухарко А. В. Порядок формування Вищої ради правосуддя. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 2. Том 1. С. 134–137.

227. Таликін Є. А. Зміст поняття «правосуддя» у контексті функцій господарського суду. *Університетські наукові записки*. 2011. № 4. С. 164–169.

228. Телятников В. И. Убеждение судьи. СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. 328 с.

229. Тертышников В. И. Гражданский процессуальный кодекс Украины: научно-практический комментарий. Харьков : Консум, 2001. 432 с.
230. Тихомиров Ю. А. Курс сравнительного правоведения. М.: Норма, 1996. 432 с.
231. Ткачук О. Функції судової влади та сфера цивільного судочинства. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 3. С. 77–96.
232. Толковый словарь живого великорусского языка. Авт-сост. В. И. Даль. 2-е изд. СПб.: Типография М. О. Вольфа, 1880–1882. URL: <https://runivers.ru/lib/book3178/> (дата звернення: 11.12.2020).
233. Туркіна І. Є. Конституційні засади судової влади в Україні: теоретичний аналіз. *Вісник Академії митної служби України. Серія: «Державне управління»*: науковий збірник. 2011 № 2. С. 41–46.
234. Турута О., Дубина Н. Погляди українських філософів на проблему реальності прав людини. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2014. № 1142. Вип. 52. С. 158–163. URL: <https://periodicals.karazin.ua/thcphs/article/view/2205> (дата звернення: 21.12.2020).
235. Український Жіночий Конгрес, 2020. URL: <http://womenua.today/uwc-2020/> дата звернення: 21.02.2021).
236. Ульпиан. Дигесты. Хрестоматия по истории Древнего Рима. Под ред. С. Л. Утченко С.Л. Москва: Соцэкгиз, 1963. 675 с.
237. Фейербах П. А. Уголовное право. Санкт-Петербург: Медицинская типография, 1810. 142 с. URL: <https://search.rsl.ru/ru/record/01008520208> (дата звернення: 23.01.2021).
238. Фідря Ю. О. Заборона втручання у здійснення правосуддя: до питання ефективності гарантії. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні*: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.). Редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л. Г. Бзова (відпов. секр.) та ін. С. 54–57.

239. Філософія прав людини. За редакції Ш. Госепата та Г. Ломанна; Пер. з нім. О. Юдіна та Л. Доронічевої. 2-ге вид. Київ: Ніка-Центр, 2012. 320 с.
240. Фома Аквинский. О правлении князей. Правовая мысль: антология. Автор-составитель В. П. Малахов. Москва: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 1016 с.
241. Фулей Т. І. Гендерна рівність при здійсненні правосуддя. Вид. 2-ге, випр. Київ: ВАІТЕ, 2016. 180 с.
242. Фулей Т. І. Основи гендерної рівності: навчально-методичний посібник для суддів. Київ: ТЮТЮКІН, 2010. 240 с.
243. Хайруллин В. И. Категория справедливости в истории политико-правовой мысли. Москва: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 192 с.
244. Хаммарберг Т. Європейські стандарти прав людини та Україна. *Право України*. 2010. № 10. С. 19–24.
245. Худояр Л. В. Поняття правової рівності в українській політико-правовій думці XVI–XVIII ст. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 3. С. 85–89.
246. Худояр Л. В. Принцип правової рівності у нормах Статуту Великого князівства Литовського 1588 р. *Альманах права. Правовий світогляд: людина і право*. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. Вип. 5. С. 361–366.
247. Худояр Л. В. Принцип рівності в українських конституційних проектах XIX – поч. XX століть. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 66–69.
248. Худояр Л. В. Принцип рівності у пам'ятці права – «Права, за якими судиться малоросійський народ». *Альманах права*. 2013. Вип. 4. С. 308–311.
249. Худояр Л. В. Принцип рівності у праві і судочинстві Запорізької Січі. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165-1. С. 15–22.

250. Худояр Л. В. Становлення принципу рівності у правовій ідеології українського козацтва наприкінці XVI – у першій третині XVII століття. *Часопис Київського університету права*. 2013. Вип. 3. С. 75–78.

251. Цивільний процесуальний кодекс України № 1618-IV, 18.03.2004. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 11.12.2020).

252. Цивільний процесуальний кодекс України: Науково-практичний коментар. За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф., академіка Академії наук вищої школи України М. М. Ясинка. Київ: Алерта, 2018. 604 с.

253. Цицерон М. Т. О государстве. Философские трактаты. Второй день. Кн. III. URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1414870003> (дата звернення: 22.01.2020).

254. Цицерон. О старости. О дружбе. Об обязанностях. Москва: ЗАО Изд-во ЭКСМО-Пресс, 1999. 528 с.

255. Чернушенко А. В. Судова влада і судова система України. Судова апеляція. 2005. № 1. С. 15–16.

256. Читанка з історії філософії: у 6 кн. Під ред. Г.І. Волинки. Київ: Фірма «Довіра», 1992. Кн. I. Філософія Стародавнього світу. 207 с.

257. Чичерин Б. Н. Курс государственной науки. Общее государственное право. Ч. 1. Москва: типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев, 1894. 492 с.

258. Шахнович, М. М. Парадоксы теологии Эпикура. СПб., 2000. 152 с.

259. Шварц Й. Семь законов Торы народам мира. Москва: Возвращение, Индрик, 1993. 134 с.

260. Штефан М. Й. Цивільний процес : підручник. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : Ін Юре, 2001. 696 с.

261. Штогун С. Функції та повноваження судової влади. Юридична Україна. 2008. № 4. С. 88–92.

262. Шульженко В. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. Київ: Юрінком Інтер, 1999. 304 с.

263. Щербанюк О. В. Становлення концепції судового права. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Т. 1. С. 157–160.

264. Юридична енциклопедія: в 6 т. Редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 1998. Т. 5: П–С. 2003. 736 с.

265. Alhaji Ali, M., Buratai, H. A. Women and gender equality: justice or civilization? *Journal of Liberty and International Affairs*. 2020. Vol. 5(3). pp. 55–68.

266. Allen T., Douglas B. Closing the door on restitution: the European Court of Human Rights. *Transitional Jurisprudence and European Convention on Human Rights*. Cambridge University Press. 2011. pp. 208–238. DOI: 10.1017/CBO9780511758515.010.

267. Alon, T. M, Doepke, M., Olmstead-Rumsey, J., Tertilt, M. 2020. The Impact of COVID-19 on gender equality. URL: <https://www.nber.org/papers/w26947> (дата звернення: 21.12.2020).

268. Van Ki-Moon. 2011. Progress of the world's women: in pursuit of justice. URL: https://issuu.com/unpublications/docs/11iiif1isbn9789210550307_issuu (дата звернення: 21.12.2020).

269. Banker who lost job while on maternity leave gets £1.5 m payout. 2010. URL: <https://u.to/0J5MGw> (дата звернення: 21.12.2020).

270. Blau, F., Kahn, L. The gender wage gap: extent, trends, and explanation. 2016. URL: <http://www.nber.org/papers/w21913> (дата звернення: 21.12.2020).

271. Convention on the elimination of all forms of discrimination against women. 1979. URL: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cedaw.aspx> (дата звернення: 21.02.2021).

272. Cornwall, A., Rivas, A. From 'gender equality and women's empowerment' to global justice: reclaiming a transformative agenda for gender and development. *Third World Quarterly*. 2015. Vol. 36(2). pp. 396–415.

273. Council of Europe strategy on gender equality 2018-2023. 2018. URL: <https://rm.coe.int/strategy-en-2018-2023/16807b58eb> (дата звернення: 11.01.2021).

274. D. Sarooshi, 'The Legal Capacity and Powers of International Organizations in Ian Hurd, Ian Johnstone, and Jacob Katz Cogan (eds), *The Oxford Handbook of International Organizations* (Oxford University Press 2016). URL: <https://www.law.ox.ac.uk/people/dan-sarooshi-qc> (дата звернення: 21.11.2020).

275. Fielding-Miller, R., Hatcher, A. M., Wagman, J., Swendeman, D., Upadhyay, U. D. Gender, justice and empowerment: creating the world we want to see. *An International Journal for Research, Intervention and Care*. Vol. 22. pp. 1–12.

276. Fionnuala Ní Aoláin transitional justice and the European convention on human rights. URL: <https://www.geneva-academy.ch/the-academy/about-us/experts/detail/82-fionnuala-ni-aolain>. (дата звернення: 21.11.2020).

277. Fisher, Y. (2011). The sense of self-efficacy of aspiring principals: Exploration in a dynamic concept. *Social Psychology of Education*. pp. 93–107.

278. Gelder, N., Peterman, A., Potts, A., O'Donnell, M. 2020. COVID-19: Reducing the risk of infection might increase the risk of intimate partner violence. URL: <https://www.thelancet.com/journals/eclinm/article/PIIS2589-5370%2820%2930092-4/fulltext> (дата звернення: 12.01.2021).

279. Greiff P. Theorizing transitional justice. *Transitional justice*. Ed. By Williams M., Nagy R., Elster J. New York University Press, 2012. pp. 31–77.

280. Gender equality, justice in law and practice: essential for sustainable development. 2019. URL: <https://news.un.org/en/story/2019/03/1035291> (дата звернення: 21.12.2020).

281. Hamidu, I., Alhaji Ali, M. Challenges of women participation in politics of Yobe State. Nigeria: *Sahel Analyst: Journal of Management Sciences*. 2018. Vol. 16(4). pp. 98–110.

282. Hazel, K. L., Kleyman, K. S. Gender and sex inequalities: implications and resistance. *Journal of Prevention & Intervention in the Community*. 2020. Vol. 48(4). pp. 281–292.

283. Hussain, A., Ahmad, N., Manzoor, R., Hameed, M. Impact of modernization on gender roles – a study of advocates in Muzaffar Garh. *International Letters of Social and Humanistic Sciences*. Vol. 52. pp. 15–22.

284. Indicators of gender equality. New York and Geneva: United Nations Economic Commission for Europe. 2015. Vol. 9, pp. 86–88.

285. Integrating a gender perspective into statistics. 2016. URL: <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/Standards-and-Methods/files/Handbooks/gender/Integrating-a-Gender-Perspective-into-Statistics-E.pdf> (дата звернення: 12.01.2021).

286. Kabalevskaya, A. I. Representations of gender stereotypes in modern social psychology. *Psychological Research*. 2012. Vol. 2(22). pp. 1–4.

287. Khan, I., Ebadi, S. 2013. Accessing justice: models, strategies and best practices on women's empowerment. URL: https://www.idlo.int/sites/default/files/Womens_Access_to_Justice_Report_Summary.pdf (дата звернення: 12.01.2021).

288. Kora Andrieu. Civilizing Peacebuilding: Transitional Justice, Civil Society and the Liberal Paradigm. P. 34. URL: <https://library.oapen.org/bitstream/id/481277cd-7d08-4dd8-a4e4-04e96599cc1d/civil.pdf> (дата звернення: 21.11.2020).

289. Miller D. Justice. Stanford Encyclopedia of Philosophy. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/justice/#JustAgen> (дата звернення: 28.01.2021).

290. Okoro, S., Prettitore, P. Around the world, women have fewer rights than men – and COVID-19 is making it worse. 2020. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2020/06/will-covid-19-widen-the-gender-justice-gap> (дата звернення: 12.01.2021).

291. Rackley, E. 2012. Women, judging and the judiciary: from difference to diversity. London: Routledge-Cavendish, 232 p.

292. Rawls, John. A Theory of Justice. URL: <https://www.jstor.org/stable/j.ctvjf9z6v> (дата звернення: 11.12.2020).

293. Recommendation CM/Rec (2007) 17 of the Committee of Ministers to member states on gender equality standards and mechanisms. 2007. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805d4aa3 (дата звернення: 11.01.2021).

294. Recommendation CM/Rec (2019)1 of the Committee of Ministers to member States on preventing and combating sexism: adopted by the Committee of Ministers. 2019. URL: <https://rm.coe.int/168093b26a> (дата звернення: 11.01.2021).

295. Schneider, D., Harknett, K., McLanahan, S. Intimate partner violence in the Great Recession. *Demography*. 2016. Vol. 53(2). pp. 471–505.

296. Security council resolution No. 1325 «On women and peace and security». 2000. URL: <https://www.un.org/ruleoflaw/blog/document/security-council-resolution-1325-2000-on-women-and-peace-and-security/> (дата звернення: 11.01.2021).

297. The Fourth World Conference on Women. 1995. URL: <https://www.un.org/womenwatch/daw/beijing/platform/> (дата звернення: 21.02.2021).

298. The global gender gap report. 2017. URL: <https://www.weforum.org/reports/the-global-gender-gap-report-2017> (дата звернення: 11.01.2021).

299. The input of the judiciary in ensuring gender equality as the subject of the rule of law donors and implementers meeting. 2021. URL: <https://u.to/355MGw> (дата звернення: 12.01.2021).

300. The USAID New Justice Program presented the Gender Sensitivity Index in the Judiciary. 2018. URL: <https://vkksu.gov.ua/ua/news/programa-usaid-nowie-prawosuddia-priezientuwala-indieks-iendiernoit-chutliwosti-w-diialnosti-sudowoi-wladi/> (дата звернення: 12.01.2021).

301. The world's women 2015: trends and statistics. 2015. URL: https://unstats.un.org/unsd/gender/downloads/WorldsWomen2015_report.pdf (дата звернення: 21.02.2021).

302. Training manual for judges and prosecutors on women's access to justice. 2017. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Women/WRGS/TrainingManualAccessJustice_RU.pdf (дата звернення: 11.01.2021).

303. Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development: resolution adopted by gener. 2015. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_70_1_E.pdf (дата звернення: 11.01.2021).

304. Turning promises into action: gender equality in the 2030 Agenda for sustainable development. 2018. URL: <https://u.to/555MGw> (дата звернення: 11.01.2021).

305. You are a woman and you are 50: how to find a job? 2016. URL: <https://u.to/8J5MGw> (дата звернення: 12.01.2021).

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Гарасимів Т., Ватаманюк Л. Феномен особистості у філософії неотомізму. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2016. № 855. С. 163–167.
2. Ватаманюк Л., Гарасимів Т. Проблема пізнання права: гносеологічні межі та можливості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2017. № 861. С. 83–87.
3. Ватаманюк Л. Національно-правова гармонізація інституту правосуддя в системі інтеграційних процесів. *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка», серія «Юридичні науки»*. 2018. № 889. Вип. 17. С. 156–162.
4. Ватаманюк Л. Система судочинства як середовище формування професійних компетентностей суддів *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка», серія «Юридичні науки»*. 2019. № 4. Вип. 24. С. 20–27.
5. Ватаманюк Л. Кореляція наукових підходів щодо дефініції правосуддя. *Вісник Національного Університету «Львівська політехніка», серія «Юридичні науки»*. 2020. Т 7. Т2 (6). С.115–119.
6. Vatamanyuk L. International institutions in the transitional justice process. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 6. Vol. 2. P. 156–161.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1. Гарасимів Т., Ватаманюк Л. Соціальність та особистість: філософсько-правовий дискурс. *Вдосконалення правового механізму захисту прав і свобод людини і громадянина в умовах євроінтеграції: збірник матеріалів*

міжнародної конференції (м. Львів, 28 лютого 2017 р.). Львів, Навчально-науковий Інститут права та психології Національного університету «Львівська політехніка», 2017. С. 134–138.

2. Ватаманюк Л. Фундаментальні аксіологічні функції особистості. *Місцева влада й самоврядування в Україні та державах світу: історія та сучасність (аспекти права). На вшанування пам'яті проф. Юрія Панейка*: матеріали Шостої Всеукраїнської науково-теоретичної Інтернет-конференції. Наук. інтернет-конференції. Вип. 6. (м. Львів, 30 травня 2017 р.). ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2017. С. 92–95.

3. Ватаманюк Л. «Типологічна криза» поняття громадянського соціуму в сучасному суспільствознавстві. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез VI Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 травня 2017 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2017. С. 101–102.

4. Ватаманюк Л. Конститутивні принципи право людини на освіту в умовах асоціації України і Європейського Союзу. *Теорія і практика конституціоналізму: український та зарубіжний досвід*: збірник матеріалів учасників Четвертої науково-практичної конференції (Львів, 27 квітня 2018 р.). Львів : ННШПП НУ «Львівська політехніка», 2018. С.180–183.

5. Ватаманюк Л. Національне законодавства про судоустрій і статус суддів: проблема практичної реалізації міжнародних стандартів. *Судова влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)*: Матеріали Сьомої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції (м. Львів, 25 травня 2018 р.). Вип. 7. МОН України, ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2018. С. 17–21.

6. Ватаманюк Л. Феномен інституту правосуддя в українській правовій реальності. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез VII Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 травня 2018 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2018. С. 51–54.

7. Ватаманюк Л. Інститут правосуддя як надійний гарант забезпечення прав і свобод людини. Матеріали Міжнародної конференції «*Наукове забезпечення захисту прав та свобод громадян України в умовах інтеграції в Європейський простір*», (м. Львів, 25 жовтня 2018 р). Кафедра кримінального права і процесу Навчально-наукового інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка». Львів: СПОЛОМ, 2018. С.124–128.

8. Ватаманюк Л. Правосуддя та громадянське суспільство: концепт компромісу. *Механізм правового регулювання правоохоронної та правозахисної діяльності в умовах формування громадянського суспільства (осінні читання)*: збірник тез Всеукраїнської наукової конференції здобувачів вищої освіти (м. Львів, 23 листопада 2018 р.). Упор. Л.В. Павлик. Львів: ЛьВДУВС, 2018. С. 52–55.

9. Ватаманюк Л. Професійне навчання суддів: концепція дискурсу. *Освітньо-наукове забезпечення діяльності складових сектору безпеки і оборони України*: тези XI Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 15 листопада 2018 року). Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2018. С. 352–354.

10. Ватаманюк Л. Суддівське самоврядування як важливий демократичний інститут правової держави. *Виконавча влада в Україні та інших державах: історія та сучасність (аспекти права)*: матеріали Восьмої Всеукраїнської науково-теоретичної інтернет-конференції. Наук. інтернет-конференції. (м. Львів, 7 грудня 2018 р.). Вип. 8. Терлюк І.Я. (укладач). ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2018. С.77–80.

11. Ватаманюк Л. Система правосуддя як посередник між громадянським суспільством та державою. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 30 травня 2019 р.). 2019. С. 41–42.

12. Ватаманюк Л. Правосуддя як визначальний принцип формування громадянського суспільства. *Законодавча влада в Україні та інших державах світу: історія і сучасність (аспекти права)*: матеріали дев'ятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції, (м. Львів, 31 травня 2019 р.). Вип. 9. Терлюк І. Я. (укладач). ІНПП НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2018. С. 164–167.

13. Ватаманюк Л. Концепція перехідного правосуддя: філософсько-правові аспекти. *Державотворення та правотворення в контексті євроінтеграції*: матеріали доповідей, виступів і повідомлень учасників V-го Всеукраїнського круглого столу (м. Львів, 9 грудня 2019 р.). 2019. С. 30–33.

14. Ватаманюк Л. Проблема реалізації принципу гендерної рівності в судовій практиці України. *Рівність у праві: історична ретроспектива і сучасність*: матеріали Десятої Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (м. Львів, 6 грудня 2019 р.). 2019. С. 69–72.

15. Ватаманюк Л. В. Особливості організаційно-правового забезпечення вищої ради правосуддя. *Захист прав і свобод людини та громадянина в умовах формування правової держави*: збірник тез ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 травня 2020 р.). Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2020. С. 45–47.

16. Ватаманюк Л. В. Концепція правосуддя перехідного періоду: основні аспекти. *Феномен національної держави і права: український та світовий досвід і перспективи*: матеріали Дванадцятої всеукраїнської наукової конференції. Вип. 12. (м. Львів, 4 грудня 2020 р.). Терлюк І.Я. (укладач). ІППО НУ «Львівська політехніка». Львів: Ліга-Прес, 2020. С. 83–87.